

№3
2026

ISSN 0132-618X
ISSN 1694-8602 (online)
1928-жылдан баштап чыгууда
DOI:10.34855/elagartuu2026.3

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДҮҮ ИЛИМИЙ, ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE OF THE
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. Кийизбаева Ч.К. – редакциялык коллегиянын төрайымы;
2. Акматалиев А.А. – КР УИА академиги;
3. Бөрүбаев А.А. – КР УИА академиги;
4. Абакиров К.А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
5. Абдырахманов Т.А. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
6. Болжурова И.С. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
7. Ишкеев Н.И. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
8. Калдыбаев С.К. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
9. Кунекова Т.М. – педагогика илимдеринин кандидаты, доктор PhD, профессор;
10. Мамбетакунов У.Э. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
11. Мамытов А.М. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
12. Турдугулов А.Т. – филология илимдеринин доктору, профессор;
13. Чыманов Ж.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;

Редколлегия

1. Кийизбаева Ч.К. – председатель редакционной коллегии;
2. Акматалиев А.А. – академик НАН КР;
3. Бөрүбаев А.А. – академик НАН КР;
4. Абакиров К.А. – доктор филологических наук, профессор;
5. Абдырахманов Т.А. – доктор исторических наук, профессор.
6. Болжурова И.С. – доктор педагогических наук, профессор;
7. Ишкеев Н.И. – доктор педагогических наук, профессор;
8. Калдыбаев С.К. – доктор педагогических наук, профессор;
9. Кунекова Т.М. – канд. пед. наук, доктор PhD, профессор;
10. Мамбетакунов У.Э. – доктор педагогических наук, профессор;
11. Мамытов А.М. – доктор педагогических наук, профессор;
12. Турдугулов А.Т. – доктор филологических наук, профессор;
13. Чыманов Ж.А. – доктор педагогических наук, профессор;

Editorial board

1. Kiiizbaeva Ch.K. – Chairman of the editorial board.
2. Akmataliyev A.A. – Academic of the NA of Sciences of the KR;
3. Borybayev A.A. – Academic of the NA of Sciences of the KR;
4. Abakirov K.A. – Doctor of Philology, Professor;
5. Abdurahmanov T.A. – Doctor of Historical Sciences, Professor.
6. Boljurova I.C. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
7. Ishekeev N.I. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
8. Kaldubaev C.K. – Doctor of Psychological Sciences, Professor;
9. Kunekova T.M. – PhD, Professor;
10. Mambetakunov U.E. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
11. Mamytov A.M. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
12. Turdugulov A.T. – Doctor of Psychological Sciences, Professor;
13. Chymanov Zh.A. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PRE-SCHOOL EDUCATION

УДК 372.6

Кутманалиева Д.О., Мамбетакунов У.Э.

Т.Эрматов атындагы Бишкек музыкалык-педагогикалык институту
**МЕКТЕП ЖАШЫНА ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДА СОЦИАЛДЫК
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ**

Кутманалиева Д.О., Мамбетакунов У.Э.

Бишкекский музыкально-педагогический институт им. Т.Эрматова
**ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Kutmanaliev D.O., Mambetkunov U.E.

Bishkek Music and Pedagogical Institute named after T.Ermatova
DEVELOPING SOCIAL COMPETENCE IN PRESCHOOL CHILDREN

Аннотация: Макалада мектепке чейинки курактагы балдардын социалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселеси Кыргызстандын билим берүү системасынын жана “Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды багуу” мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык каралат. Ар кандай мамилелерди талдоо менен социалдык компетенттүүлүктүн аныктамасы сунушталат: бул адамдын коомдо ийгиликтүү жашап, иштешүүсүнө, натыйжалуу баарлашуусуна жана коомдук маселелерди чечүүсүнө мүмкүндүк берүүчү сапаттардын жыйындысы. Социалдык компетенттүүлүктүн түзүмдүк компоненттерине – мотивациялык, когнитивдик, жүрүм-турумдук жана эмоционалдык компоненттерге өзгөчө көңүл бурулат. Макалада мектепке чейинки билим берүү уюмдарында социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн практикалык ыкмалары (оюндар, биргелешкен иш-аракет, кырдаалдарды моделдөө) кеңири сүрөттөлүп, үй-бүлөнүн чечүүчү ролу жана тарбиячылар менен ата-энелердин тыгыз кызматташтыгы зарылдыгы баса белгиленет. Социалдык компетенттүүлүктү өз убагында калыптандыруу баланын мектепке ийгиликтүү ыңгайлашуусуна жана келечектеги коомдогу турмушуна негиз түзөрү баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: социалдык компетенттүүлүк, компетенттүүлүк, социалдык көндүмдөр, коммуникация, мамиле жасоо, баарлашуу, эмоциялар, эмпатия, чыр-чатакты (конфликттерди) чечүү.

Аннотация: В статье рассматривается проблема формирования социальной компетентности у детей дошкольного возраста как приоритетная задача современной системы образования Кыргызстана в свете требований Государственного образовательного стандарта. Анализируя различные подходы, предлагается

определение социальной компетентности как совокупности качеств, позволяющих человеку успешно жить и взаимодействовать в обществе, эффективно общаться и решать социальные задачи. Особое внимание уделяется структурным компонентам данной компетентности: мотивационному, когнитивному, поведенческому и эмоциональному. В материале подробно описаны практические методы и приёмы развития социальных навыков в дошкольных организациях (игры, совместная деятельность, моделирование ситуаций), а также подчёркивается решающая роль семьи и необходимость тесного сотрудничества педагогов с родителями. Отмечается, что своевременное формирование социальной компетентности закладывает основу для успешной адаптации ребёнка в школе и его дальнейшей жизни в обществе.

Ключевые слова: социальная компетентность, компетенция, социальные навыки, общение, отношения, беседа, эмоции, эмпатия, разрешение конфликтов.

Abstract: This article examines the issue of developing social competence in preschool children as a priority for the modern education system of Kyrgyzstan, in light of the requirements of the State Educational Standard. Analyzing various approaches, a definition of social competence is proposed as a set of qualities that enable a person to successfully live and interact in society, communicate effectively, and solve social problems. Special attention is paid to the structural components of this competence: motivational, cognitive, behavioral, and emotional. The material describes in detail practical methods and techniques for developing social skills in preschool settings (games, collaborative activities, situation modeling), and emphasizes the crucial role of the family and the need

for close cooperation between educators and parents. It is noted that the timely formation of social competence lays the foundation for a child's successful adaptation to school and their future life in society.

Key words: social competence, competency, social skills, communication, relationships, conversation, emotions, empathy, conflict resolution

Мектепке чейинки билим берүүнүн негизги максаты баланы жашоого жана мектепке баштапкы даярдоо, анын чыгармачыл жөндөмүн өнүктүрүү болуп саналган тарбиялоого жана окутууга багытталган билим берүү деңгээли [2, 22].

Мектепке чейинки курактагы балдардын социалдык өнүгүү маселеси бүгүнкү күндө мектепке чейинки билим берүү үчүн артыкчылыктуу маселе болуп саналат. Мектепке чейинки курактагы балдардын социалдык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү Кыргызстандын билим берүү системасынын, анын ичинде мектепке чейинки билим берүүнүн учурдагы трансформациясы, ошондой эле "Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды багуу" мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптары менен тыгыз байланышта.

Балалык – бул өзгөчө мезгил, анын маңызы - баланын жетилүү жана чоңдордун социалдык дүйнөсүнө кирүү процесси. Алар коомдук жашоонун маданий, адеп-ахлактык эрежелерин жана үлгүлөрүн өздөштүргөн сайын, алардын социалдык компетенттүүлүгү – өз иш-аракеттерин баалоо жана башкалар менен натыйжалуу өз ара аракеттенүү жөндөмү өнүгөт [5, 61].

Баарыбыз билгендей, адам ымыркай кезинен тартып эле коомдук жандык катары калыптанат, ал үчүн айлана-чөйрө шарт гана эмес, өнүгүүнүн булагы да болуп саналат. Баланын чөйрө менен, эң оболу социалдык чөйрө, өзгөчө микрочөйрө менен өз ара мамилеси, адамзат жараткан маданиятты өздөштүрүүсү анын психикалык өнүгүүсүндө жана инсандыгын калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Ошол себептен, балдарда социалдык компетенттүүлүктү калыптандыруу эрте жашынан баштоо зарыл.

Р.Н.Симонованын макаласында социалдык компетенттүүлүк – бул мектепке чейинки куракта пайда болгон интегративдүү жаңы түзүлүш катары каралат. Ал баланын ар кандай социалдык өз ара аракеттенүүлөрүндө көрүнүп, социалдык мамилелерди түзүүгө шарт түзөт [5, 61].

Адабияттарда белгиленгендей, компетенция (латын сөзү) – укукка тиешелүү – туура келет, дал келет дегенди түшүндүрөт. 1. Кайсы бир органдын же кызмат адамынын ыйгарым укуктарынын жыйындысы. 2. Адамдын тигил же бул суроолорду чечүү боюнча билими, билгичтиги жана тажрыйбасы. Кимдир бирөө жакшы өздөштүргөн, мыкты билген, каныккан маселе же кандайдыр бир иш тармагы. Компетенттүү – 1) белгилүү бир тармактан маалыматы бар, кабардар, билими жетишерлик болгон, адистиги жетик адам; 2) бир нерсени чечүү, аткаруу үчүн толук укукка ээ өкүл. Компетенттүүлүк – компетенти бар, билим жагынан такшалгандык, мыкты билгендик, жетиктик. Компетенттүүлүк – кесиптик кызмат адамынын күндөлүк милдеттерди аткаруу жана пайда болгон маселелерди чечүүгө болгон даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү. Ал өзүнө билимдин мобилдүүлүгүн, методдордун ийкемдүүлүгүн жана ой жүгүртүүнүн рационалдуулугун камтыйт [4, 33].

Мектепке чейинки баланын социалдык компетенттүүлүгү төмөнкү компоненттерди камтыйт [5, 61]:

- мотивациялык компонент – бул баарлашууга жана жактырууга болгон муктаждык, бала үчүн маанилүү болгон адамдардын – чоңдордун жана теңтуштарынын арасында белгилүү бир орунду ээлөөгө умтулуу;

- когнитивдик же таанып-билүү компоненти – айлана-чөйрө тууралуу негизги түшүнүктөрдүн болушу, коомдогу адамдардын өз ара мамилелери жөнүндө маалымдуулук, өзүнүн индивидуалдуулугун аңдоо;

– жүрүм-турумдук (же түздөн-түз коммуникативдик) компонент – чөйрө менен натыйжалуу өз ара аракеттенүү, маданияттуу коомдо кабыл алынгандай жүрүм-турум жасай билүү жөндөмү;

– эмоционалдык компонент – өзүнүн сезимдерин жана эмоцияларын (түшүнүү, билдирүү), ошондой эле башка адамдардын сезимдерин жана эмоцияларын туура кабыл алып, жөнгө сала билүү жөндөмү.

Биздин айрым адабияттардын мазмунун талдоодон кийинки колдоно турган социалдык компетенттүүлүктүн аныктамасы төмөнкүчө: социалдык компетенттүүлүк бул адамдын коомдо, ар кандай социалдык кырдаалдарда өзүн туура алып жүрүүсүн, башкалар менен натыйжалуу баарлашуусун, өзүнүн билимин, социалдык көндүмдөрүн туура колдонуп, мамилелерди түзүп, коомдук маселелерди чечүү жөндөмдүүлүгү, башкача айтканда, коомдо ийгиликтүү жашап кетүү жана иштешүү үчүн зарыл болгон жалпы сапаттардын жыйындысы. Баарыбыз түшүнүп атабыз сөзсүз баланын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен социалдык компетенттүүлүктү калыптандырышыбыз керек.

Кыргыз Республикасынын “Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды багуу” мамлекеттик билим берүү стандартында социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүктүн курамдык бөлүктөрү жана негизги компетенттүүлүктүн индикаторлору белгиленген. Мисалы, компетенттүүлүктүн курамдык бөлүктөрү - өз ойлорун так жана натыйжалуу айта билүү, ар кандай аудитория менен өз ара аракеттенүү жана баарлашуунун ар кандай формаларын колдоно билүү. Негизги компетенттүүлүктүн индикаторлору болуп - өз идеяларын жана пикирлерин эркин айтуу; баарлашуунун вербалдык жана вербалдык эмес формаларын колдонуу; баарлашуу үчүн мамлекеттик, расмий жана башка тилдерди колдонуу [3].

Стандарттын талаптарына ылайык мектепке чейинки курактагы балдарда социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү алардын жалпы билим алуусунун жана коомдук жашоого даярдоонун маанилүү фактору болуп саналат. Социалдык көндүмдөр бала кезинен эле өздөштүрүлүшү керек болгон "мамилешүүнүн алиппесинин" түрү. Алар баланын социалдык топко оңой кирерине, достук мамилелерин түзөөрүнө, ар түрдүү кырдаалдарда жаралуучу чыр-чатактарды чечүүгө жана теңтуштар менен чоңдордун арасында өзүн бактылуу сезишине таасир этет.

Социалдык көндүмдөрдү калыптандыруунун негизги максаты деп төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

- мектепке чейинки курактагы балдарды позитивдүү социалдаштыруу;
- балдарды социалдык-маданий нормаларга үйрөтүү;
- үй-бүлөнүн, коомдун жана мамлекеттин салттары менен тааныштыруу.

Мектепке чейинки курактагы балдардын социалдык компетенттүүлүгү төмөнкү аспектилерди камтыйт [7, 168]:

– мотивациялык (башкаларды эң жогорку баалуулук катары кабыл алуу, боорукердикти, жардамды жана боорукердикти көрсөтүү);

– когнитивдик (башкаларды билүү: алардын кызыкчылыктарын, муктаждыктарын, маанайын, кыйынчылыктарын жана эмоционалдык абалын түшүнүү);

– жүрүм-турумдук (этикалык жактан баалуу жүрүм-турум үлгүлөрүн тандоо менен байланышкан).

Мектепке чейинки билим берүүнүн педагогикалык жамааты ар бир балага жекече мамиле жасоонун негизинде, ата-энелердин колдоосу менен, балдардын социалдык көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн уникалдуу шарттарды түзүп, ар түрдүү усулдук ыкмаларды колдонот.

**Мектепке чейинки билим берүү уюмдарында балдардын социалдык көндүмдөрүн
өнүктүрүүгө сунушталган ыкмалар**

№	Усулдук ыкма	Усулдук ыкмаларды колдонуу боюнча түшүндүрмө
1.	Оюн жана оюн ыкмалары	Мектепке чейинки балдар үчүн оюн алардын жашоосунда негизги ролду ойнойт. Оюн аркылуу балдар ар кандай социалдык кырдаалдарга туш болушат, ошону менен өз ара аракеттенүү жана баарлашуу жөндөмдөрү өсөт. Ар кандай оюндарга катышуу менен балдар бири-бири менен кызматташууга үйрөнүшөт жана эмпатиясын жакшыртышат.
2.	Биргелешип командада иштөө	Долбоорду аткаруу же эс алуу иш-чаралары сыяктуу биргелешкен иш-чараларды уюштуруу балдарга чогуу иштөөгө, жоопкерчиликтерди бөлүшүүгө жана жалпы көйгөйлөрдү чечүүгө үйрөнүүгө жардам берет. Бул тажрыйба социалдык көндүмдөрдү гана эмес, жоопкерчилик сезимин да өнүктүрүүгө жардам берет. Командада иштөөнү талап кылган топтук тапшырмаларды уюштуруу балдарга командалык иштин маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет. Командалык иш-чаралар балдардын бир максатка жетүү үчүн биргелешип иш алып барууга, достукту чындап, бири-бирин сыйлоого тарбиялайт.
3.	Эмоцияларды талкуулоо	Балдарды эмоцияларын таанууга жана билдирүүгө үйрөтүү маанилүү. Тарбиячылар балдарды өз эмоциялары жана сезимдерин менен бөлүшүп, оор кырдаалда бири-бирине кантип жардам бере аларын талкуулаган иш-чараларды өткөрө алышы керек. Бул эмпатияны жана өз ара түшүнүүнү өнүктүрүүгө жардам берет.
4.	Балдардын достук мамилелери жана насаатчылык	Балдар ортосунда достук мамилелерди түзүүгө үйрөтүү керек. "Дос" системасы аркылуу балдар теңтуштары менен бири-бирине туура мамиле жасоого, ынтымактуу болууга үйрөнөт. Ошондой эле балдардын ар түрдүү адамдар менен баарлашууга, аларга өнөктөш болууга жардам берет. Жогорку топтун балдары насаатчынын ролун да өзүнө ала алышат. Бул аларда лидерлик сапаттарды өнүктүрүүгө жана кичүү балдардын арасында аларга болгон сый-урматты жана ишенимди өнүктүрүүгө жардам берет.
5.	Үлгүлүү моделдер	Тарбиячылар жана ата-энелер балдар үчүн жакшы социалдык үлгү катары кызмат кылуу өтө маанилүү. Чоңдордун жүрүм-туруму, ар кандай кырдаалдарга реакциясы жана баарлашуу стили, албетте, балдардын келечекте өзүн кандай алып жүрөөрүнө таасир этет. Башкалар менен болгон мамиледе көңүл бурууну, сыйлоону жана сабырдуулукту көрсөтүү маанилүү.
6.	Чыр-чатакты чечүү же конфликттерди башкаруу ыкмалары	Балдар арасындагы чыр-чатактар балалыктын бир бөлүгү. Балдарды талаш-тартыштарды конструктивдүү чечүүнү үйрөтүү маанилүү. Көйгөйлөрдү талкуулоону жана компромисске келүүнү үйрөнүү балдарга кыйынчылыктарды агрессиясыз жеңүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет. Тарбиячылар топтордо болгон кырдаалдарды балдар менен талкуулоо жана чыр-чатактарды чечүүнүн ар кандай жолдорун талдоо үчүн колдоно алышат. Бирок бул өтө кылдаттык менен жасалышы керек.

Балдардын социалдык компетенттүүлүгүн калыптандырууда алардын сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн мааниси абдан чоң. Тарбиячылар балдардын сүйлөө жөндөмүн, башкача айтканда, сүйлөшүү, баарлашуу, мамиле түзүү жөндөмүн, балдардын өз ара аракеттенүүсүн өнүктүрүүгө жана алардын сөз байлыгын кеңейтүүгө жардам бере турган иш-чараларды ар дайым уюштурушу керек. Сабактарда жана сабактардан тышкары балдар менен турмуштук окуяларды талкуулоо, балдарга адабий китептерди окуу, окуганыңызды талдоо, алардын маани-маңызын түшүнүүгө жардам берүү, ошого карата балдардын өз оюн айтып берүүсүнө түрткү берүү иш-чаралары сунушталат.

Албетте, социалдык көндүмдөрдү натыйжалуу өнүктүрүү үчүн балдар өздөрүн эркин жана ишенимдүү сезе турган ыңгайлуу жана коопсуз чөйрөнү түзүү маанилүү. Балдардын өзүнө болгон ишенимин өрчүтүүгө жардам берүү үчүн тарбиячылар топтун өз

ара аракеттенүүсүн колдоп, жакшы иштерге үндөп, ийгиликтерди колдоп турушу керек. Ошондой эле ар бир баланын психологиялык жана эмоционалдык бакубаттуулугун камсыз кылуучу, балдарды достук мамиледе ойногонго, элдик салт-санааларына жана үрп-адаттарына болгон урмат-сыйды калыптандыруучу өнүктүрүүчү чөйрө болууга тийиш.

Бала алгачкы социалдык көндүмдөрдү үй-бүлөдө өздөштүрө баштайт. Себеби, үй-бүлө — коомдун эң кичине, бирок эң маанилүү тарбиялык чөйрөсү. Ар бир инсан биринчи жолу жүрүм-турум, баалуулук, сүйүү жана жоопкерчилик сыяктуу сапаттарды үй-бүлөдө үйрөнөт. Ошондуктан үй-бүлө коомдун руханий, адептик жана маданий баалуулуктарын муундан муунга өткөрүп берүүчү негизги институт болуп саналат [6, 101].

Ошондой эле үй-бүлө мектепке чейинки курактагы баланын инсан катары калыптанышынын негизги чөйрөсү. Баланын кулк-мүнөзүн, анын инсандык негизги сапаттарын калыптандыруунун, биринчи кезекте жакынкы чоң адамдар менен болгон мамилелер аркылуу кабыл алынган тышкы дүйнө менен болгон байланыштардын жана мамилелердин калыптанышынын алгачкы формасы болуп үй-бүлөсү саналат.

Ата-энелер балдардын социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө таасир этүүчү негизги фигура болуп саналат. Баланын ар тараптуу өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттар түзүлгөндө гана үй-бүлө ийгиликтүү тарбия жүргүзө алат:

- үй-бүлөдөгү өз ара жылуу, сылык-сыпаа, достук мамилелер, сүйүү жана кубаныч сезимдердин орун алышы, ата менен эненин бири-бирин урматтоосу, балдарына болгон мээрим жана аларды тарбиялоодогу жоопкерчилигин сезүүсү;
- ата-эненин коомдук турмушка, окууга, эмгекке ар дайым көңүл буруусу, чоң-кичине иштерде бири-бирине жардам жана колдоо көрсөтүүсү;
- үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрдүн тең укуктуулугуна жана кадыр-баркын сыйлоого негизделген принципалдуу талаптары;
- үй-бүлөдөгү күнүмдүк турмушту уюштурууга, үй-бүлөлүк экономикалык маселелерин чечүүгө, үй чарбасын жүргүзүүгө, ошондой эле окуу, музыка угуу, театрда жана киного баруу жана башка эс алууну уюштурууга балдарды тартуу.

Демек, үй-бүлө - баланын биринчи баарлашуу мектеби. Ошону менен бирге, үй-бүлөлөр баланын өнүгүсүнө, анын социалдык калыптануусуна оң жана терс таасирин тийгизет, себеби, үй-бүлөлөр ар кандай болот, бири бала үчүн жагымдуу шарттарды түзсө, бири жагымсыз үй-бүлө болот.

Ошентип, ата-энелер балдардын социалдык көндүмдөрүн калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Аларга мектепке чейинки билим берүү уюмдарында колдонулган ыкмалар жөнүндө маалымат берүү жана аларды жалпы иш-чараларга тартуу маанилүү. Ата-энелер аталган маалыматтарды ата-энелер чогулуштарында, тарбиячылар менен биргелешкен иш-чараларда, майрамдарда алышат. Тарбиячылардын ата-энелер менен бирдиктүү иш аракеттери балдарга үйдө да, бала бакчада да социалдык көндүмдөргө ээ болууга жардам берет.

Ата-энелерге усулдук сунуштар:

- диалог аркылуу күн сайын балаңыздын бала бакчадагы иш-аракеттерине кызыгып, көргөндөрүн талкуулап, сүйлөшүү керек;
- үйдө балаңыз менен жашына ылайыктуу оюндарды (мазмундуу-ролдуу оюндарды, стол үстүндө ойнолуучу дидактикалык оюндарды, кыймылдуу оюндарды) ойноо керек; алдын ала кайсы оюн ойнойбуз же, тескерисинче, оюндан кийин оюн тууралуу талкуулоо;
- балаңыздын чыгармачылыгын өнүктүрүңүз: балаңызга өзүнүн чиймелерин, сүрөттөрүн тартууга жана кол өнөрчүлүгүнө мүмкүнчүлүк бериңиз жана чыгармачылыгы тууралуу аңгемелеп, сүйлөп берүүсүнө үндөңүз;
- психологиялык жактан ыңгайлуу шарт түзүп бериңиз, балаңызды эмоцияларды билдирүүгө жана конфликттер тууралуу сүйлөшүүгө үйрөтүңүз. Мисалы, бала жомоктогу

же мультфильмдеги каармандарга карата өзүнүн ойлорун, эмоцияларын тилдин жардамы менен же мимика жана жесттери аркылуу көркөмдөп билдирүүсү.

- балаңызга ар кандай адамдар менен баарлашуу мүмкүнчүлүгүн бериңиз. Мисалы: конокко келген адамдар менен эркин баарлашуусу.

- кандайдыр бир маселени изилдеп жатканда ар тараптан кызыгып, ар тараптан карап, суроолорду берүү менен майда-чүйдөсүнө чейин тактаңыз [1, 37].

- балаңыздын сүйлөп бергенин уга билиңиз! Сиздин балаңыз менен баарлашууда негизги аспектилерге активдүү угуу, суроо бере алуу, өз позицияңыз менен бөлүшү, үндү жана эмоцияларды башкаруу, ошондой эле эмпатия жана такт кирет.

Корутунду:

- мектепке чейинки куракта социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү балдарга ачык-айрым, боорукер, сый-урматтуу жана түшүнүктүү болуп өсүүгө жардам берет;
- өз убагында жана туура жүргүзүлгөн тарбиянын натыйжасында мектепке чейинки курактагы балдар коомдук эрежелерге жана маданий нормаларга карата социалдык көндүмдөрдү көрсөтө алышат, анын ичинде коомго, башкаларга карата ачык, сый-урматтуу мамиле, жоопкерчилик, толеранттуулук, кызматташуу, чыр-чатакты чечүү, эмпатия жана башкалар;
- социалдык көндүмдөрдү калыптандыруучу иш-чараларга оюндар, командада биргелешип иштөө, баарлашуу жана эмоцияларды талкуулоо, лидерлик жана башкаларга жардам берүү кирет;
- социалдык көндүмдөрдү калыптандырууда тарбиячылардын жана ата-энелердин үлгүсү башкы орунда турат.

Боорукер жана компетенттүү баланы тарбиялоо оңой иш эмес. Бирок мектепке чейинки курактагы балдардын социалдык көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган иш-чаралар алардын эрте өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизет. Балдар чоңойгон сайын өзү, теңтуштары жана айлана-чөйрөсү жөнүндө көп нерсени үйрөнүшөт. Туура калыптанган социалдык компетенттүүлүктүн натыйжасында балдар башка теңтуштары менен чогуу натыйжалуу өсүп өнүгүшүп, турмуштук көйгөйлөрдү чечип, максаттарына жете алышат.

Демек, социалдык компетенттүүлүк – бул адамдын коомдогу ийгилигинин ачкычы, башкалар менен жакшы мамиледе болууга, коомго активдүү катышууга мүмкүндүк берет, адамдын башкалар менен бирге жашоого, активдүү карым-катнашта болгонго даярдыгын жана жөндөмүн билдирет.

Адабияттар:

1. Бирназарова А. Ж. Заманбап билим берүүдө сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн ыкмаларын колдонуу / А. Ж. Бирназарова, Б. А. Бекмурзаева // Эл агартуу. – 2024. – №1. – С. 35-45.
2. Кудайкулова Ж. А. Мектепке чейинки билим берүү уюмдарындагы тарбиячынын кесиптик ишмердүүлүгүндөгү айрым маселелер / Ж. А. Кудайкулова // Эл агартуу. – 2025. – №5. – С. 22-26.
3. Кыргыз Республикасынын “Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды багуу” мамлекеттик билим берүү стандарты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kao.kg/wp-content/uploads/2025/07/Приложение-1-на-кырг-ГОССТАНДАРТ-1.pdf>
4. Мамбетакунов Э. Компетентностный подход к педагогическому образованию / Э. Мамбетакунов, У. Мамбетакунов // Эл агартуу. – 2017. – №5-6. – С. 33-36.
5. Симонова Р. Н. Формирование социальной компетентности в процессе развития детей старшего дошкольного возраста / Р. Н. Симонова // Новая наука: Теоретический и практический взгляд. – 2016. – №1-1. – С. 61-64.
6. Токтобекова А. О. Үй-бүлө - тарбиянын башаты жана өзөгү, ата-эне жана коомчулук менен жигердүү иштөө / А. О. Токтобекова // Эл агартуу. – 2026. – №1. – С. 101-106.
7. Шиндикова Е. Д. Формирование социальной компетентности у детей дошкольного возраста с нарушениями речи / Е. Д. Шиндикова, Т. Н. Гушина. – Социальная компетентность личности: сборник научных статей. – Ярославль: Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского, 2020. – 167-170 с.

УДК 371.4

Жуматаева А.С.

*педагогика илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.,
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети*

**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ ИНКЛЮЗИВДИК
БИЛИМ БЕРҮҮ: КОНКРЕТТҮҮ ЫКМАЛАРДЫ
ИШКЕ АШЫРУУ**

Жуматаева А.С.,

*кандидат педагогических наук, и.о.доцента
Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева*

**ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЯХ: КОНКРЕТНЫЕ ПОДХОДЫ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ**

Zhumatayeva A.S.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor M.A.,
Kyrgyz State University named after I. Arabyev*

**THE BIBLE TEACHES THAT THE BIBLE IS THE WORD OF GOD , AND THAT IT IS
THE INSPIRED WORD OF GOD**

Аннотация: Макалада мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде инклюзивдүү билим берүүнүн принциптеринин жана ыкмаларынын теориялык жана практикалык аспекти каралган. Макаланын негизги максаты инклюзивдүү билим берүү системасынын балдарга жана алардын социалдык өнүгүүсүнө тийгизген таасирин аныктоо жана инклюзивдүү билим берүүнүн практикалык аспектилерин талдоо. Изилдөөнүн негизинде инклюзивдүү билим берүү өзгөчө билим берүү муктаждыктары бар балдарды жалпы билим берүү системасына интеграциялоого багытталгандыгы, ошондой эле ар бир баланын жеке өзгөчөлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен билим берүү шарттарын түзүү маанилүү экени көрсөтүлгөн. Макалада инклюзивдүү билим берүүнүн негизги принциптери жана ыкмалары талданып, анын ичинде жекече мамиле, баланын өз алдынча ишмердүүлүгүн колдоо, дисциплиналар аралык мамиле жана үй-бүлө менен өнөктөштүк сыяктуу негизги аспектилер баяндалган. Мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде инклюзивдүү практиканы ишке ашырууда мугалимдердин кесиптик квалификациясы, атайын жабдуулар менен камсыздоо жана ата-энелер менен тыгыз кызматташтык маанилүү ролду аткарат. Ошондой эле балдардын социалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүн колдоо, оюнга негизделген билим берүү, индивидуалдуу окуу пландарын түзүү жана чакан топтордо иштешүү сыяктуу ыкмалардын ишке ашырылышы изилденген.

Түйүндүү сөздөр: инклюзивдик билим берүү, ыкмалар, принциптер, мектепке чейинки уюмдар, шарттар, балдарды интеграциялоо.

Аннотация. В данной статье исследуются теоретические и практические аспекты принципов и методов инклюзивного образования в дошкольных образовательных учреждениях. Основная цель исследования заключается в определении влияния инклюзивной образовательной системы на детей и их социальное развитие, а также в анализе практических аспектов инклюзивного образования. В результате исследования показано, что инклюзивное образование направлено на интеграцию детей с особыми образовательными потребностями в систему общего образования, а также на создание образовательных условий с учётом индивидуальных особенностей и возможностей каждого ребёнка. В статье рассматриваются основные принципы и методы инклюзивного образования, включая индивидуальный подход, поддержку самостоятельной деятельности ребёнка, междисциплинарный подход и партнёрство с семьёй. В реализации инклюзивной практики в дошкольных образовательных учреждениях важную роль играют профессиональная квалификация педагогов, обеспечение специальным оборудованием и тесное сотрудничество с родителями. Также исследуются методы поддержки социального и эмоционального развития детей, использование игрового подхода в обучении, разработка индивидуальных учебных планов и организация работы в микрогруппах.

Ключевые слова: инклюзивное образование, методы, принципы, дошкольные образовательные организации, условия, интеграция детей.

Abstract. This article explores the theoretical and practical aspects of the principles and methods of inclusive education in preschool educational

institutions. The main goal of the study is to determine the impact of the inclusive education system on children and their social development, as well as to analyze the practical aspects of inclusive education. The study shows that inclusive education is aimed at integrating children with special educational needs into the general education system, while creating educational conditions that take into account the individual characteristics and capabilities of each child. The article discusses the main principles and methods of inclusive education, including individual approach, support for the child's independent activity, interdisciplinary approach, and

partnership with the family. In implementing inclusive practices in preschool educational institutions, the professional qualifications of teachers, provision of special equipment, and close cooperation with parents play an important role. The methods for supporting children's social and emotional development, using play-based learning, developing individual educational plans, and working in micro-groups are also examined.

Key words: *inclusive education, methods, principles, pre-school organizations, conditions, the integration of children.*

Киришүү. Изилдөөнүн негизги максаты – мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде инклюзивдүү билим берүүнүн принциптерин жана ыкмаларын изилдөө, ошондой эле инклюзивдүү билим берүү системасынын балдарга жана алардын социалдык өнүгүүсүнө тийгизген таасирин аныктоо.

Изилдөөдө төмөнкү илимий-изилдөө методдору пайдаланылды:

1. Теориялык анализ - изилдөөнүн теориялык негиздери мектепке чейинки инклюзивдүү билим берүүнүн негизги принциптери, анын ишке ашырылышы жана дүйнөлүк практикадагы тажрыйбаларга негизделген.

2. Психологиялык-педагогикалык талдоо - мектепке чейинки билим берүү уюмдарында инклюзивдүү билим берүүнүн натыйжалуулугун психологиялык жана педагогикалык аспектиден изилденди. Бул метод аркылуу инклюзивдүү билим берүү шарттарында балдардын өнүгүүсү, анын ичинде социалдык, эмоционалдык жана когнитивдик өнүгүүлөрү каралды.

3. Педагогикалык практикалык ыкмалардын сүрөттөлүшү - мектепке чейинки инклюзивдүү билим берүүнүн практикалык ыкмалары педагогикалык ишмердүүлүктө колдонулган ар кандай стратегияларды жана ыкмаларды камтыйт. Бул метод аркылуу инклюзивдүү билим берүүнү ишке ашыруунун практикалык ыкмалары сүрөттөлдү жана анын ар бирине ылайыкташтырылган иштер талданды.

Инклюзивдүү билим берүү - өзгөчө билим берүү муктаждыктарынын жана жеке мүмкүнчүлүктөрүнүн ар түрдүүлүгүн эске алуу менен бардык окуучулардын билим алууга бирдей мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу. Инклюзивдүү билим берүү жалпы билим берүүнү өзгөртүүгө багытталган, ар бир баланын билим берүү муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен ар кандай балдарга билим берүү шарттарын өзгөртүү. Атайын билим берүү муктаждыктары бар балдарды мектепке чейинки билим берүү мекемесинин билим берүү процессине киргизүү биринчи кезекте чоңдордун балдарга болгон көз карашын өзгөртөт. Мындай ыкма менен педагогика инклюзивдүү болот, анткени балдардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алган билим берүү билим берүү процессин уюштуруунун жаңы формаларын жана ыкмаларын түзүүнү талап кылат [2, 123].

Инклюзивдүү билим берүү - жалпы билим берүү системасында ар бир баланын жеке өзгөчөлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен, бардык окуучулар үчүн бирдей билим алуу шарттарын түзүүгө багытталган негизги билим берүү философиясы. Анын негизги максаты - атайын билим берүү муктаждыктары бар балдарды жалпы билим берүү системасына интеграциялоо, жана ар бир окуучуга толук мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу. Инклюзиянын негизинде балдар өздөрүнүн жеке муктаждыктарына жана мүмкүнчүлүктөрүнө карата иштелип чыккан билим берүү ыкмалары менен камсыз болушат [6, 128].

"Инклюзия" термини 1994-жылы өзгөчө муктаждыктары бар адамдардын билим берүү чөйрөсүндөгү принциптер, саясат жана практикалык ишмердүүлүк жөнүндөгү Саламанка декларациясы тарабынан киргизилген. Инклюзия ар бир баланын билим берүү

процессине катышуусу менен алектенет, ал ар бир инсандын жөндөмдүүлүгүн эске алган, жеке билим берүү муктаждыктарын канааттандырган, аны коштоп жүрүү шарттарын камсыз кылган белгилүү бир билим берүү программасын колдонот [3, 17-б.].

Билим берүү процессинде мындай ыкмаларды өнүктүрүүнүн негизи катары - белгилүү эл аралык укуктук актылар: конкреттүү декларациялар жана конвенциялар, ошондой эле КРдин мыйзамдарынын иштелип чыккан заманбап нормативдик-укуктук актылары алынарын айтуу керек. Алар белгилүү бир өзгөчөлүктөрү бар адамдарга (физикалык, психологиялык, акыл-эс жана башка) карата мамилени өнүктүрүүнүн конкреттүү багыттарын аныктайт.

Мектепке чейинки инклюзивдик билим берүүнүн принциптери:

1. Жекече мамиле кылуу принциби.
2. Баланын өз алдынча ишмердүүлүгүн колдоо принциби.
3. Билим берүү процессине бардык катышуучуларды активдүү катыштыруу принциби.
4. Дисциплиналар аралык мамиле принциби.
5. Окутуу жана тарбиялоо процесстерин уюштуруудагы вариативдүүлүк принциби.
6. Үй-бүлө менен өнөктөштүк принциби.
7. Бала бакчанын билим берүү моделинин динамикалык өнүгүү принциби [8, 89].

Балдар бакчасынын тобунда инклюзивдик процессти куруу комплекстүү, ырааттуу жана этап-этабы менен жүргүзүлүүчү иш-аракеттерди камтыйт. Ал ар бир баланын жеке өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, алардын толук кандуу социалдашуу жана билим алуу мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылууга багытталат.

1. Инклюзивдүү топтогу балдардын жеке өнүгүү өзгөчөлүктөрүн диагностикалоо, топтогу жүрүм-турумун байкоо, ата-энелердин маектешүүсү, сурамжылоосу.

2. Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды окутуу үчүн алардын психофизикалык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн, жеке мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен, алардын өнүгүү бузулууларын коррекциялоону жана социалдык адаптацияны камсыз кылуу үчүн ылайыкташтырылган билим берүү программасын түзүү; конкреттүү окуучунун өзгөчөлүгүн жана билим берүү муктаждыктарын эске алуу менен анын мазмунун индивидуалдаштыруунун негизинде билим берүү программасынын өздөштүрүлүшүн камсыз кылуучу жеке окуу планын түзүү [6, 128].

3. Балдардын инклюзивдүү топтун шартында биргелешип жашоосун уюштуруу: Инклюзивдүү билим берүүнүн мазмуну ар кандай формаларда ишке ашырылат жана бул процесс балдардын жеке мүмкүнчүлүктөрүнө жана муктаждыктарына ылайыкталып, алардын социалдык жана когнитивдик өнүгүүсүн колдойт. Бул формалар балдарга инклюзивдүү билим берүү шарттарын түзүүдө маанилүү роль ойнойт:

- Жекече сабактар баланын мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык анын функционалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жана колдоого багытталган.

- Балдардын оюн, долбоордук жана изилдөө ишмердүүлүгүн уюштуруу аркылуу өз ара аракеттенүүсү үчүн микротоптор.

- Балдардын ишмердүүлүгүн уюштуруунун фронталдык формаларын өткөрүү сунушталат - балдар жана чоңдор өзгөчө тынч, ишенимдүү атмосферада чогуу ойногон атайын уюштурулган сабак.

- Балдар-ата-энелер топтору - балдар жана ата-энелер үчүн комплекстүү сабактар, анын ичинде психолог, логопед, дефектолог, музыкалык жетекчи сыяктуу адистер алып барган оюндар, чыгармачылык сабактар, музыкалык сабактар.

- Майрамдар, экскурсиялар, конкурстар, дем алыш күндөрү жөө жүрүштөр позитивдүү эмоционалдык маанай жаратат, балдарды жана чоңдорду бириктирет, топтун жана бүткүл бала бакчанын маанилүү ритуалы болуп саналат [5, 160].

Мектепке чейинки билим берүү мекемесинде инклюзивдик практиканы ийгиликтүү ишке ашыруу шарттары:

Билим берүү ишмердүүлүгүнө кирген бардык балдар: өнүгүүдө оң динамиканы көрсөтүшөт; балдар тобуна ыңгайлашып, кабыл алынып, билим берүү мекемесине каалоо менен барышат; билим берүү программасын өздөштүрүүдө жардам жана колдоо алышат.

Балдардын ата-энелери: баланын өнүгүү келечегин, ошондой эле баланын билим берүү чөйрөсүнө кирүү процессинде алардын алдында турган актуалдуу милдеттерди жана жоопкерчиликти түшүнүшөт; балдарынын окуу жана өнүгүү процессине толук кандуу катышат; баланын мектепке чейинки билим берүү уюмунда болуу режими жөнүндө маалымат алышат жана колдошот; "өзгөчө баланын" үй-бүлөсүнө, тарбиячыларга, психологиялык-педагогикалык коштоо боюнча адистерге карата кызматташуунун активдүү позициясын ээлешет.

Психологиялык-педагогикалык колдоо көрсөтүүчү педагогикалык адистер:

- инклюзивдик практиканы ишке ашырышат, кесиптик тажрыйбасын, окутуунун инновациялык ыкмаларын колдонушат, жеке билим берүү пландарын иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышат;

- ата-энелер, психологиялык-педагогикалык колдоо көрсөтүүчү адистер менен натыйжалуу өз ара аракеттенишет;

- кесиптик ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырууда оң мотивацияга ээ;

- билим берүү мекемесинин ичинде да, анын сыртында да мүмкүн болгон ресурстар жөнүндө маалыматка ээ жана кесиптик ишмердүүлүгүндө колдонушат.

Инклюзивдик билим берүүнү киргизүүгө катышуучулар туш болгон көйгөйлөр бар: психолог-педагогдор дароо эле окутуунун бул формасы үчүн талап кылынган кесиптик ролдорго жооп бере алышпайт, бул болсо өзгөчө муктаждыктарга ээ балдарга туура билим берүү шарттарын түзүүдө тоскоол болот. Алар бир нече этаптан өтүшөт: ачык же жашыруун каршылыктан баштап, пассивдүү, андан кийин болуп жаткан нерсени активдүү кабыл алууга өтүшөт; дени сак балдардын ата-энелери кээде топто "өзгөчө" балдардын болушу алардын баласынын өнүгүүсүн кечендетиши мүмкүн деп кооптонушат. Типтүү эмес балдарга тентуштарынын мамилеси чоңдордун бекем позициясынын жана жалпысынан топтогу климаттын болушунан түздөн-түз көз каранды.

Инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүүдө психологиялык фактор да маанилүү, чоңдордун өзгөчө муктаждыктары бар балдарга болгон мамилесин "кайра куруу" керек, атап айтканда: – педагогдордун мындай балдарга болгон мамилесинин психологиясын өзгөртүү талап кылынат, анткени көпчүлүк учурда педагогикалык кадрлар мындай балдарды окутууга дайыма эле даяр боло бербейт. Педагогдун квалификациясын жогорулатууну, бул багытта кошумча кайра даярдоо курстарынан өтүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу зарыл; инклюзивдик билим берүү маселеси боюнча калктын маалымдуулугун жогорулатуу керек; коомдун өнүгүүсүндө же билим берүү кызматтарын алууда кандайдыр бир чектөөсү бар адамдарга карата терс мамилеси көбүнчө алардын үйдө же атайын окуу жайларында окуусуна алып келет; билим берүү процессинин тоскоолдуксуз өтүшү үчүн билим берүү мекемелерин тиешелүү техникалык жабдуулар менен камсыз кылуу зарыл; иш жүзүндө көбүнчө өнүгүү өзгөчөлүктөрү бар балдардын муктаждыктарын толук эске алган көтөргүчтөр, атайын пандустар, дааратканалар, жуунткучтар жок [10, 556-6.].

Мектепке чейинки билим берүү уюмдарында инклюзивдүү билим берүүнү ишке ашыруу - бул социалдык адаптация, жеке мүмкүнчүлүктөрдү жана муктаждыктарды эске алуу менен балдардын өз ара мамилелерин, ой жүгүртүүсүн, эмоционалдык жана когнитивдик өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн маанилүү аспект. Ар бир бала өзүнүн муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алып билим алууга тийиш. Бул багытта педагогикалык иштин негизинде бир катар ыкмаларды колдонууга болот [9, 107].

1. Жеке окутуу жана көзөмөлдөө ыкмасы. Мектепке чейинки инклюзивдүү билим берүү процессинде баланын жеке мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу жана анын билим алуу стилин аныктоо маанилүү. Жеке окутуу ыкмасы аркылуу, педагог баланын өзгөчөлүктөрүнө ылайык иш жүргүзүп, анын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө багытталган иш-чараларды сунуштайт.

Ишке ашыруу ыкмасы:

- Балдардын өзгөчө муктаждыктарын аныктоо үчүн биринчи кезекте диагностикалуу баа берүү жүргүзүлөт. Мында, балдардын физикалык, психологиялык жана интеллектуалдык өнүгүү деңгээли бааланат.
- Ар бир баланын жеке окуу планы түзүлүп, анда анын өнүгүү зонасына ылайык келүүчү стратегиялар аныкталат.
- Бул ыкма баланын өз алдынча иштөөсүн жана эмгек процессиндеги көзөмөлдү жогорулатууга багытталган.

2. Топтордун жана микротоптордун иштеши. Инклюзивдүү билим берүүнүн дагы бир маанилүү ыкмасы - балдарды микротоптордо окутуу. Бул ыкма балдардын социалдык жана эмоциялык өнүгүшүнө шарт түзүп, алардын бири-бирине жардам берип, иш алып баруусуна өбөлгө түзөт. Микротоптордо балдар бири-бирине колдоо көрсөтүп, жеке жана топтук ишмердүүлүк аркылуу өз ара байланыштарды өнүктүрүшөт.

Ишке ашыруу ыкмасы:

- Педагог балдар арасында микротопторду уюштуруп, топтук иштерди өткөрөт. Ар бир бала өзүнүн жеке жөндөмдүүлүгүн топто көрсөтүп, топтун жалпы максатына жете алат.
- Микротоптордо иш алып баруу аркылуу инклюзивдик принциптерди ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү жогорулайт, анткени бул балдардын өз ара мамилесин жакшыртууга, пикир алышууга жана жардам көрсөтүүгө жол ачат.

3. Оюнга негизделген билим берүү. Мектепке чейинки курактагы балдардын негизги ишмердүүлүгү – оюн. Инклюзивдүү билим берүүдө балдардын оюнга кызыгуусу жана ага негизделген иш-чаралар маанилүү орунду ээлейт. Оюн балдарга өзүн көрсөтүүгө, жаңы билимдерди алуу үчүн ийкемдүү шарттарды түзүүгө жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Оюн процесси балдардын бардык мүмкүнчүлүктөрүн жана муктаждыктарын эске алуу менен курулат.

Ишке ашыруу ыкмасы:

- Оюнга негизделген иш-аракеттерди уюштуруу аркылуу балдар өзүнүн жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен өнүгүшөт.
- Педагог ар бир баланын жеке тарбияланышы үчүн креативдүү жана ийкемдүү оюндар, ролдорду аткаруу, музыкалык жана чыгармачылык иштерди колдонууну сунуштайт.
- Оюндар аркылуу балдардын өз ара аракеттенүүсү жана социалдык компетенциялары жакшырат.

4. Дисциплиналар аралык мамиле жана координация. Инклюзивдүү билим берүүнү ишке ашыруу үчүн балдар менен ар кандай адистердин - психологдун, логопеддин, дефектологдун, педагогдордун – биргелешип иштеши өтө маанилүү. Транспредметтик интеграция мектепке чейинки билим берүү чөйрөлөрүнүн мазмунун бир бүтүнгө бириктирүүнү билдирет, ал өзүнө предметтер аралык интеграцияны, ошондой эле кошумча билим берүүнү камтыйт. Бул учурда, талдоо предмети болуп ар кандай дисциплиналарында камтылган маалымат болгон көп пландуу объекттер саналат. Мындай таанымдын жүрүшүндө бардык психикалык процесстер, анын ичинде бардык анализаторлор (көрүү, угуу, тийүү, жыт сезүү, тактилдик - кыймылдоо) тартылат, бул баланын курчап турган чындыкты билүүсүндө шарттуу байланыштардын калыптанышынын бекемдигин камсыз кылат [1, 91].

Ишке ашыруу ыкмасы:

- Педагогдордун жана башка адистердин (психолог, логопед, дефектолог) арасында тыгыз кызматташтык орнотулуп, баланын бардык муктаждыктары эске алынат.
- Педагог жана адистер баланын индивидуалдуу жетишкендиктерин жана кемчиликтерин баалап, тиешелүү иштерди координациялайт.
- Координацияланган иштер аркылуу инклюзивдүү билим берүүнүн ыкмалары ийгиликтүү ишке ашырылат.

5. *Ата-энелер менен кызматташтык.* Инклюзивдүү билим берүү процессинин ийгиликтүү ишке ашуусунда ата-энелердин катышуусу өтө маанилүү. Мектепке чейинки билим берүү процесси тарбиялануучунун жеке өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын, мүнөзүн ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүүдө өнүгүп келе жаткан мүнөзү менен айырмаланат. Үй-бүлө менен байланышуу, ата-энелердин тарбиялоого, инклюзивдик билим берүүгө катышуусу, маалыматтын жеткиликтүүлүгү, коом менен өз ара аракеттенүү тарбия иштерин уюштурууда оң натыйжа берет [4,137]. Тилекке каршы, майыптыгы бар балдардын үй-бүлөлөрү көбүнчө адистештирилген билим берүү кызматтарынын жана ресурстарынын жетишсиздигине туш болушат. Адистер мындай учурда ассистивдик (көмөкчү) технологиялар чоң жардамга келээрин айтышат. Бул технологиянын ролун жана майыптыгы бар балдардын билим алуусуна бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө кошкон салымы тууралуу Б.Абдылдабековдун “Майыптыгы бар балдарды окутууда ассистивдик технологиялардын ролу: бирдей мүмкүнчүлүккө карай жол” аттуу макаласынан кенен таанышууга болот [11].

Ишке ашыруу ыкмасы:

- Педагогдор жана адистер ата-энелер менен тыгыз байланышта болуп, балдардын муктаждыктарына ылайык үй шартында дагы тиешелүү иштерди жүргүзүүгө жардам беришет.
- Ата-энелердин билим берүү процессине катышуусу аларга өз балдарынын муктаждыктары жана мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө жакшы түшүнүк берет.
- Бул өз ара кызматташтык, баланын жалпы өнүгүүсүнө жакшы таасир этет.

6. *Эмоционалдык жана социалдык колдоо.*

Инклюзивдүү билим берүүнүн бир бөлүгү - балдардын эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүн колдоо. Балдар өз ара мамилелерде жана социалдык кырдаалдарда кандай тажрыйбаларды алса, алардын келечектеги коомдук ордун туура түзүү мүмкүнчүлүктөрү жогорулайт.

Ишке ашыруу ыкмасы:

- Социалдык адаптацияны жеңилдетүү үчүн педагогикалык иштөөнүн негизинде эмоционалдык тренингдер жана оюндар уюштурулат.
- Педагогдор балдардын өз ара пикир алышуусун колдоп, аларга топто иштөө жана жаңы адамдар менен байланыш түзүү мүмкүнчүлүгүн түзүшөт.

Санариптик трансформациянын да инклюзивдик билим берүүдө ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү балдардын жана майыптыгы бар адамдардын жашоосунда өзгөчө жардам берерин унутпашыбыз керек [12].

Жыйынтыктап айтканда, инклюзивдүү билим берүү окутуудагы ар кандай муктаждыктарды канааттандыруу үчүн ийкемдүү жана аны ишке ашыруунун натыйжасында өзгөчө муктаждыктары бар балдарга гана эмес бардык балдарга пайдалуу болот.

Адабияттар:

1. Адылбек кызы Г. Стратегии дифференцированного и интегрированного обучения в подготовке будущих учителей к воспитательной работе / Адылбек кызы Г., А.С. Жуматаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Б., 2023. – №3. – С. 89-96.

2. Богданова Ю.З. Об изменении традиций воспитательной работы в вузе / Ю.З. Богданова // Гуманитарные и социальные науки. – Б., 2018. – №6. – С. 321 – 329.
3. Воронич Е.А. Сущность инклюзивного подхода в образовании / Е.А. Воронич // Периодический журнал научных трудов «Фэн-наука». – Б., 2013. – №1 (16). С. 17-20.
4. Жуматаева А.С. Заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдору / А.С. Жуматаева, Б.Ж. Назарбекова, П.М Мураталиева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына – Б., 2024. – №3 (119). – С. 136-139.
5. Солодянкина О.В. Организация воспитательной работы в классе / О.В. Солодянкина. – Москва: Педагогический поиск, 2000. – 160 с.
6. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы / Э. Мамбетакунов. – Бишкек: Техник ББ, 2015. – 128-б.
8. Инклюзивное образование: история и современность / Москва: Педагогический университет «Первое сентября», 2013.
9. Разработка и реализация индивидуальной образовательной программы для детей с ограниченными возможностями здоровья в начальной школе. Методические рекомендации для учителей начальной школы. Под редакцией Е.В. Самсоновой. – Москва: МГППУ, 2012.
10. Лысенко Н.А. Реализация инклюзивного образования в практике современного ДООУ / Н.А. Лысенко // Международный студенческий научный вестник. М., 2015. – №5. – С. 555-556.
11. Абдылдабеков Б. Майыптыгы бар балдарды окутууда ассистивдик технологиялардын ролу: бирдей мүмкүнчүлүккө карай жол / Б.Абдылдабеков // Эл агартуу. – Б., 2024. – №1. – С. 50-53
12. Шатманова М.А. Санарип трансформация процессинде инклюзивдик билим берүүнүн учурдагы абалын аныктоо / М.А. Шатманова // Эл агартуу. – Б., 2022. – №5-6. – С. 55-59

УДК 37.013.43

Жузубалиева Т.О.

*Нарын мамлекеттик университетине караштуу
Педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо
борборунун окутуучусу*

**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫ УЛУТТУК
БААЛУУЛУКТАРГА ТАРБИЯЛООНУН ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

Жузубалиева Т.О.

*преподаватель Центра повышения квалификации и переподготовки педагогических
кадров при Нарынском государственном университете*

**НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ДУХЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ
ЦЕННОСТЕЙ**

Zhuzubalieva T.O.

*Teacher at the Center for Advanced Training and Retraining
of Teaching Staff at Naryn State University*

**SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND ETHNOPEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF
EDUCATING PRESCHOOL CHILDREN IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES**

Аннотация. Макалада мектепке чейинки курактагы балдарды улуттук баалуулуктарга тарбиялоонун теориялык, методологиялык жана практикалык негиздери каралат. Улуттук баалуулуктардын мазмуну, алардын инсандык, социалдык жана маданий өнүгүүдөгү ролу илимий булактарга таянып талданат. Этнопедагогикалык ыкмалардын, элдик оюндардын жана каада-салттардын мектепке чейинки билим берүү системасындагы тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү ачылып берилет. Педагогикалык байкоолордун жана практикалык иштердин негизинде алынган жыйынтыктар улуттук баалуулуктарга негизделген тарбиянын натыйжалуулугун далилдейт. Изилдөөдө баланын инсан катары калыптанышында улуттук маданияттын, каада-салттардын, үрп-адаттардын жана элдик тарбиянын ролу талдоого алынат. Илимий-педагогикалык мамиле аркылуу мектепке чейинки билим берүү уюмдарында тарбия процессин уюштуруунун теориялык негиздери ачылып, этнопедагогиканын принциптери менен айкалыштырылган ыкмалар сунушталат. Ошондой эле балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык улуттук баалуулуктарды өздөштүрүүнүн мазмуну, формалары жана каражаттары аныкталат. Изилдөөнүн жыйынтыктары мектепке чейинки билим берүү системасында улуттук иденттүүлүктү калыптандырууга багытталган тарбия иштерин өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

Түйүндүү сөздөр: улуттук баалуулуктар, этнопедагогика, мектепке чейинки курак, элдик оюндар, тарбия, улуттук иденттүүлүк, этнопедагогикалык ыкмалар.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические, методологические и практические основы воспитания детей дошкольного возраста в духе национальных ценностей. Содержание национальных ценностей, их роль в личностном, социальном и культурном развитии анализируются на основе научных источников. Раскрываются воспитательные возможности этнопедагогических методов, народных игр и традиций в системе дошкольного образования. Результаты, полученные на основе педагогических наблюдений и практической деятельности, доказывают эффективность воспитания, основанного на национальных ценностях. В исследовании анализируется роль национальной культуры, традиций, обычаев и народного воспитания в формировании личности ребёнка. На основе научно-педагогического подхода раскрываются теоретические основы организации воспитательного процесса в учреждениях дошкольного образования и предлагаются методы, интегрированные с принципами этнопедагогики. Также определяются содержание, формы и средства усвоения национальных ценностей с учётом возрастных особенностей детей. Результаты исследования способствуют совершенствованию воспитательной работы, направленной на формирование национальной идентичности в системе дошкольного образования.

Ключевые слова: национальные ценности, этнопедагогика, дошкольный возраст, народные игры, воспитание, национальная идентичность, этнопедагогические методы.

Abstract. The article examines the theoretical, methodological, and practical foundations of educating preschool-aged children on the basis of national values. Drawing on scientific sources, the content of national values and their role in personal, social, and cultural development are analyzed. The educational potential of ethnopedagogical methods, folk games, and traditions within the preschool education system is revealed. The results obtained through pedagogical observations and practical activities demonstrate the effectiveness of value-based education grounded in national values. The study analyzes the role of national culture, traditions, customs, and folk pedagogy in the formation of a child's

personality. Based on a scientific and pedagogical approach, it reveals the theoretical foundations for organizing the educational process in preschool institutions and proposes methods integrated with the principles of ethnopedagogy. It also defines the content, forms, and means of assimilating national values, taking into account the age characteristics of children. The results of the study contribute to improving educational practices aimed at the formation of national identity within the preschool education system.

Keywords: national values, ethnopedagogy, preschool age, folk games, education, national identity, ethnopedagogical methods.

Киришүү. Ата-баба каадасын кармануу - өчкөн күлгө табынуу эмес, келечекке от берүү! Бул өткөндөн сабак ал да, келечегиңе ишенимдүү кара деген кеп [6, 19-б.]. Улуттук сыймык элдин тарыхын, тилин, маданиятын жана салттуу баалуулуктарын таанып-билүүдөн, аларга урмат менен мамиле кылуудан башталат [7, 11-б.]. Ар бир улуттун, элдин туу туткан, төп көргөн алмуздактан бери аздектеп, эненин сүтү, бешиктеги ыры менен атанын кеби, нарктуу санжыралары менен укумдан тукумга, атадан балага сакталып, өтүп келе жаткан баалуулуктары бар. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, маданиятыбыз, салтыбыз, тарыхый эстеликтерибиз сыяктуу көптөгөн баалуулуктарга ээбиз. Бирок доор алмашкан сайын баалуулуктар учурдун талабына ылайыкташып, коом өзгөргөн сайын баалуулуктарга болгон көз караштар өзгөрүүдө. Мисалы, «...Япон элинде да баалуулуктар өтө көп болгон, бирок алар ар бир баалуулукту учурдун шартына, замандын нугуна жараша карап, пайдалуу болгондорун алып калып, пайдасыздарын колдонбой коюшкан...» [1, 3-б.]. Этнопедагогика илиминин негиздөөчүсү Г.Н. Волков улуттук тарбиянын маңызын ачып көрсөтүп, «Улуттук баалуулуктарсыз тарбия – тамыры жок дарак сыяктуу» деп, улуттук баалуулуктарды элдик тарбиянын өзөгүн түзгөн феномен катары мүнөздөп, алардын бала тарбиялоодогу табигый ролун баса белгилеген [2, 18-45-бб.]. Улуттук баалуулуктар инсандык калыптануунун негизи экенин далилдеген пикирди Республикалык педагогикалык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институтунун кызматкери А.Р.Кыдыралиева да карманат, ал өзгөчө глобалдашуу учурунда этнопедагогиканын орду чоң экенин баса белгилеп, «Эгерде жаш муундарыбызда этнопедагогикалык кенен билим болуп, улуттук наркын билип, дүйнөлүк деңгээлде билимдүү болсо – өлкөнүн келечеги бекем болот», - деп белгилейт [8, 75-79-бб.].

Азыркы коомдук өнүгүү шартында глобалдашуу процесстери маданий баалуулуктардын универсалдашына алып келип, айрым учурда улуттук өзгөчөлүктөрдүн солгундашына шарт түзүүдө. Мындай шартта улуттук маданий мурастарды сактоо жана аны жаш муунга системалуу түрдө жеткирүү билим берүү системасынын артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп эсептелет. Айрыкча мектепке чейинки курактагы балдарды улуттук баалуулуктарга тарбиялоо маселеси илимий-педагогикалык жактан өзгөчө актуалдуулукка ээ.

Ушуга байланыштуу бала бакчаларда этнопедагогикалык ыкмаларды колдонуу аркылуу балдарды улуттук рухта тарбиялоо зарылчылыгы келип чыгат. Демек, ар бир кыргыз ата-бабалардын салтын, үрп-адатын, көркөм маданиятын билип, кийинки муунга өзгөртпөй сактап берүүсү зарыл. Себеби элди эл кылган, башка элдерден айырмалаган бул - улуттун улуттук баалуулуктары.

Мектепке чейинки курактагы балдарды тарбиялоодо элдик оюндар, каада-салттар жана ырым-жырымдар баланын жаш өзгөчөлүгүнө шайкеш келген этнопедагогикалык каражат катары өзгөчө мааниге ээ. Г.Н. Волковдун пикиринде, элдик оюндар баланын ой жүгүртүүсүн, сезимталдыгын, кыймыл-аракет активдүүлүгүн жана социалдык

тажрыйбасын өнүктүрүп, коомдо өзүн алып жүрүү маданиятын калыптандырат [5, 28–35-бб.]. Ушундай эле ойду карманган окумуштуу Н.Б. Молдобаева “Балдарды элдик оюндар аркылуу тарбиялоодо этнопедагогиканын артыкчылыктары” деген макаласында бир катар элдик оюндардын түрлөрүн сунуштаган [9, 45-49-бб.].

Заманбап коомдун өнүгүү шартында улуттук өзгөчөлүктү, маданий мурастарды сактоо жана аларды муундан муунга өткөрүп берүү маселеси өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Глобалдашуу процесстери күч алган шартта ар бир улуттун тили, каада-салты, үрп-адаттары жана руханий баалуулуктары жоголуп кетүү коркунучуна дуушар болуп, улуттук өзүнчөлүктү сактоо педагогикалык илимдин маанилүү маселелеринин бирине айланууда.

Бул жагдайда улуттук баалуулуктарды баланын инсан катары калыптанышынын эң алгачкы жана негизги баскычы болуп эсептелген мектепке чейинки курактан тартып тарбиялоо өзгөчө мааниге ээ. Г.Н.Волковдун белгилешинче, элдик тарбия - баланын руханий дүйнөсүн байытып, улуттук аң-сезимин, социалдык тажрыйбасын жана маданий иденттүүлүгүн калыптандыруунун негизги булагы. Ошондуктан мектепке чейинки билим берүү процессинде улуттук баалуулуктарды системалуу жана максаттуу пайдалануу заман талабына жооп берген маанилүү педагогикалык милдет катары каралат [5, 12–16-бб.].

Мектепке чейинки курак – баланын психикалык процесстери активдүү өнүккөн мезгил. Бул куракта элестетүү, ой жүгүртүү, эмоционалдык сезимдер жана социалдык жүрүм-турум интенсивдүү калыптанат. Оюн ишмердүүлүгү негизги орунду ээлеп, балдар айлана-чөйрөнү оюн аркылуу таанып-билишет. Ошондуктан улуттук баалуулуктарды балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык оюн, жомок, ыр жана макал-лакаптар аркылуу берүү жогорку натыйжалуулукка ээ.

Инсандын аң-сезимин жогорку деңгээлде өнүктүрүү адамдын руханий деңгээли менен байланышкан. Элдин маданий тажрыйбасы, анын баалуулуктары жана руханий-адептик тарбиялоо идеалдары, инсандын тарыхый басып өткөн жашоосу менен үзгүлтүксүз байланышта [10, 70-77-бб.]. Демек, балдарга улуттук баалуулуктарды мектепке чейинки куракта калыптандырып калуу абзел. Анын максаты мектепке чейинки курактагы балдарды улуттук иденттүүлүктүн баштапкы элементтерин өздөштүрүүгө багыттоо, алардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык улуттук маданий мурастар менен тааныштыруу аркылуу чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү болушу керек. Бул процессте балдарда кыргыз элинин маданиятына, салт-санаасына жана улуттук баалуулуктарына болгон оң мамилени, урмат-сый сезимин калыптандыруу негизги багыт катары каралат. Ошону менен бирге, мектепке чейинки билим берүүдө алынган жөнөкөй илимий түшүнүктөрдү практикалык иш-аракеттерде колдонууга шарт түзүү жана аларды этностук өзгөчөлүктөр менен айкалыштыруу балдардын дүйнөтаанымын кеңейтүүгө жана социалдык тажрыйбасын байытууга өбөлгө түзөт.

Милдеттери:

1. Балдарда өзүн-өзү таанууну калыптандыруу. Балдарга өз элинин улуттук өзгөчөлүктөрү, тили, салт-санаалары тууралуу баштапкы түшүнүк берүү, «мен кыргызмын» деген сезимин ойготуу.

2. Эне тилине болгон сүйүүгө тарбиялоо. Кыргыз тилинде туура сүйлөөгө, улуттук макал-лакаптарды, жаңылмачтарды, жомокторду колдонууга үйрөтүү.

3. Салт-санаа жана каада-салттар менен тааныштыруу. Бешикке салуу, тушоо кесүү, конок тосуу сыяктуу элдик жөрөлгөлөр тууралуу жөнөкөй түшүнүк берүү.

4. Улуттук оюндар аркылуу тарбия берүү. Элдик оюндар (чүкө, топ таш, бешик, ордо, ак чөлмөк ж.б.) аркылуу кыймыл-аракетке, ынтымакка, адилеттүүлүккө тарбиялоо.

5. Ата-бабалардын нарк-насилин урматтоого үйрөтүү. Улууларды сыйлоо, кичүүлөрдү коргоо, адептүүлүк, ынтымактуулук сыяктуу моралдык баалуулуктарды сиңирүү.

6. Эмгекке жана табиятка болгон сүйүүнү тарбиялоо. Элдик тарбиядагы эмгекчилдик, жаратылышка аяр мамиле кылуу түшүнүгүн калыптандыруу.

7. Улуттук маданий мураска кызыгуу жаратуу. Улуттук кийимдер, боз үй, улуттук тамак-аштар, кол өнөрчүлүк тууралуу түшүнүк берүү.

8. Ата-эне жана коом менен биргеликте иш алып баруу. Үй-бүлө менен кызматташуу аркылуу улуттук баалуулуктарды үзгүлтүксүз тарбиялоо.

9. Балдардын руханий-адептик сапаттарын өнүктүрүү. Боорукерликке, кайрымдуулукка, мекенчилдикке тарбиялоо.

10. Улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын байланышын көрсөтүү. Улуттук баалуулуктар аркылуу жалпы адамзаттык адеп-ахлак нормаларын түшүндүрүү.

Мектеп жашына чейинки балдарды улуттук баалуулуктарга калыптандыруунун методологиялык негиздери. Улуттук баалуулуктарга тарбиялоонун методологиясы төмөнкү илимий багыттарга таянат:

- Гуманисттик педагогика: баланын инсанын урматтоо, анын ички дүйнөсүн, кызыгуусун эске алуу;

- Этнопедагогика: элдик тарбия тажрыйбасын (салт-санаа, жөрөлгө, элдик оюндар) билим берүүдө колдонуу;

- Маданий-тарыхый ыкма: баланын өнүгүүсү коомдук жана маданий чөйрө менен тыгыз байланышта экенин эске алуу.

- Интеграцияланган окутуу ыкмасы: улуттук баалуулуктарды бардык сабактарга (тил өнүктүрүү, дене тарбия, музыка, сүрөт тартуу) жуурулуштуруу.

Методдору:

1. Оюн аркылуу калыптандыруу - элдик оюндар (“Ордо”, “Аркан тартмай”, “Беш таш”, “Чүкө” оюндары) балдардын улуттук баалуулуктарды таанып билүүсүнө шарт түзөт.

2. Улуттук майрамдарды өткөрүү - Нооруз, анын салттары, той-топурлар жана улуттук тамактарды даярдоо балдарга улуттук баалуулуктарды практикалык формада көрсөтөт. Улуу муун менен өз ара байланыш түзүү аркылуу тарыхый жана маданий контекстти берүү иш-аракеттерин камсыз кылат.

3. Сүрөт, музыка жана окуу материалдары аркылуу үйрөтүү - улуттук кийимдер, музыкалык аспаптары, дастандар жана уламыштар балдардын эстетикалык жана руханий сезимин өстүрөт. Кыска, түшүнүктүү жана эмоционалдык жүктөлгөн окуу материалдары баалуулуктарды жеткиликтүү жана кызыктуу формада берүү үчүн колдонулат.

4. Мисалдар жана үлгүлөр аркылуу үйрөтүү - балдарга чоң адамдардын үлгүсү аркылуу чынчылдык, боорукерлик, мээримдүүлүк сыяктуу сапаттарды өздөштүрүүгө шарт түзөт. Күнүмдүк турмуштук мисалдар жана практикалык кырдаалдар аркылуу моралдык жана маданий баалуулуктар бекемделет.

Мектепке чейинки билим берүүдө элдик оюндар этнопедагогикалык ыкманын негизги каражаты болуп эсептелет. Себеби оюн – баланын жашоосунун табигый формасы; баалуулукту “угузуп” эмес, “ойнотуп-жашатып” берет. Элдик оюндарда төмөнкү тарбиялык мүмкүнчүлүктөр бар:

Элдик оюн баланы эрежеге баш ийүүгө, адилет болууга, кезек күтүүгө, жеңишке кубанууга жана жеңилгенде сабыр кылууга үйрөтөт. Бул – адеп-ахлактык жана социалдык баалуулуктардын практикалык мектеби. Оюндар командалык кызматташууга, өз ара жардамдашууга, коммуникацияга үйрөтөт. Айрыкча “Аркан тартмай”, “Ак терек – көк терек”, “Упай”, “Жоолук таштамай” сыяктуу оюндар жамаатчылдык менен ынтымакты бекемдейт.

“Беш таш”, “Чүкө”, “Бешик” оюндарында майда моторика, көз өлчөм, реакция, логика, эсеп көндүмдөрү өнүгөт. Бул оюндарды туура уюштурса, балада “кылдаттык –

тартип – эрк” сапаттары күчөйт. Оюндар баланын “мен кыргызмын” деген ички таандыктык сезимин улуттук терминдер, оюн аттары, оюндагы салт элементтери, улуттук буюмдар (кийиз, таш, чүкө) аркылуу табигый шартта ойготот. Мисалы: “Беш таш” оюнунун тарбиялык мүмкүнчүлүгү.

«Беш таш» оюну - бул дүйнөнүн көптөгөн элдеринде ар кайсы ат менен кездешкен, байыркы доордон бери ойнолуп келе жаткан элдик оюн. Кыргыз, казак, өзбек, уйгур элдеринде бул оюн кылымдардан бери жашап келет. Элдик оюндар - ар бир элдин тарыхын, салт-санаасын, жашоо образын чагылдырылган маданий мурасы. Оюндарда мектеп жашына чейинки курактагы балдар этникалык баалуулуктарды өздөштүрүшөт.

Оюндун максаты – мектеп жашына чейинки курактагы балдардын кол чеберчилигин жана манжалардын майда кыймылдарын так башкаруу жөндөмүн өнүктүрүү, кыймыл координациясын, күчүн жана ылдамдыгын жогорулатуу, көз өлчөмүн жана ыкчам ой жүгүртүүсүн калыптандыруу болуп саналат. Мындан тышкары, оюн балдарды командада иш алып барууга, кезек күтүү маданиятын сактоого, атаандаштык шартында адилеттүүлүктү жана эрежелерди так аткарууну үйрөтүүгө багытталат.

Оюндун тарбиялык мааниси - биримдикке, адептүүлүккө, баамчылдыкка, ынтымакка, шамдагайлыкка, ийилчээктикке, таамай мээлөөгө, кыймылды туура аткарууга, ыкчамдуулукка жана бири бирин урматтоого үйрөтөт. Беш таш кол менен ойнолгондуктан колдун майда манжаларынын кыймылдары өнүгүп, нерв системалары жакшырат.

Колдонулган каражаттар: Беш чакмак таш, кырлары чыкпаган тоголок, кийиз.

Эрежелери: Оюн ыңгайлуу, тегиз, түз жерде, кийиздин үстүндө ойнолот. Жеңилден оорго карай ойнолот. Таштар кыры чыкпаган, тоголок, алакандын ортосуна баткандай болуш керек. Беш таш оюнун беш жаштан жогору, экиден көбүрөөк балдар ойносо болот. Оюндун алып баруучусу “ат калчашуу” шарты менен баштайт. Оюнчулар ортого күлүктөрүн кошушат (өкчөгөндө көп айкүр конгон чүкөнү күлүк деп аташат). Оюндун алып баруучусу көкөлөтө ыргытып калчайт. Кимисинин чүкөсү биринчи болуп айкүр консо ошол оюнчу оюнду баштайт. Оюндун эрежеси боюнча бир ташты аларда башка ташка кол тийгизүүгө болбойт. Оюндун бир жеринде жаңылыштык кетсе, оюндун кезеги башка оюнчуга берилет.

1. *Бирлик* - беш ташты жерге чачып, бир ташты жогору ыргытып, ал жогорудан келгенче жерден бир таш алып, жогору ыргытылган ташты тосуп алуу.

2. *Экилик* - беш ташты жерге чачып, бир ташты жогору ыргытып, ал жогорудан келгенче экиден ташты бирдей алып, жогору ыргытылган ташты тосуп алуу.

3. *Үчүлүк* - беш ташты жерге чачып, бир ташты жогору ыргытып, биринчи бир ташты алуу андан кийин үч ташты чогуу алып, жогору ыргытылган ташты тосуп алуу.

4. *Төртүлүк* - колго беш ташты кармап, бирөөнү жогору ыргытып, төрт ташты жерге таштап, ыргыткан ташты тосуп алып, кайра ыргытып төрт ташты чогуу алуу.

5. *Жаламай* - беш ташты чачып, бир ташты жогору ыргытып жерден бирден таш алып кайра колдун сөөмөйүн жерге сүртө тийгизип, ыргыткан ташты тосуп алуу.

6. *Чычырмай* - беш ташты жерге чачып, бир ташты жогору ыргытып жерден бирден ташты алып, алган ташты кайра ортого чогултуу. Ошентип, таштарды бирден жыйнап бүтүп баарын чогуу алуу.

7. *Жыйнамай* - беш ташты чачып, бир ташты жогору ыргытуу менен бардык ташты жыйноо.

8. *Дүмпүлдөк* - беш ташты чачып, бирди жогору ыргытып, экинчи ташты алганда үн чыгарбай алаканга чогултуу, кайра таштарды бири-бирине тийгизбей жерге чачуу.

9. *Шакылдак* - беш ташты чачып, бир ташты алып жогору ыргытып, ар бир ташты бирден жерден шакылдатып алып чогултуу.

10. *Хан ордо* - сол колду жерге коюп, ортоңдун үстүнө сөөмөйдү илип коюп, башка оюнчуга хан шайлатуу, бир ташты жогору ыргытып, жердеги чачылган таштарды бирден

киргизүү, шайланган хан ташты акырында киргизүү.

11. *Үч бурчтук* - үч ташты үч бурч тизип колдогу эки таш менен ташты жогору ыргытып, тизилген үч бурчтукту бирден ортого чогултуу.

12. *Төрт бурчтук* - төрт ташты төрт бурчка тизип, бир таш менен төрт жолу чогултуп, беш дегенде чогуу жерден алуу.

13. *Боз үй* - сол колдун манжаларын боз үй сымал кылып жерге коюу, оң кол менен боз үйдү айлантып чүкөлөрдү чачуу, бир ташты хан шайлашат, аны аягында боз үйдүн эшигинен киргизет, ага чейин башка чачылып жаткан таштарды бир ташты жогору ыргытып жерден бирден ташты башка колдун салааларына киргизет. Боз үйгө таштарды киргизе албай калса оюнчу жыдып, башка оюнчуга өткөрүлөт. Аягында уткан оюнчу алаканына беш ташты салып, колун ийип барып чүкөлөрдү жогору ыргытып санап тосуп алып турат, колунан бир эле таш түшүп кетсе токтотот да канча таш санаса ошончо жолу утулган оюнчудан билектен төрт манжа менен шап алат.

Чүкө оюндары. Бул оюн аркылуу бала өз элинин салтын, тарыхын жана маданиятын таанып, ага болгон сый-урматы өсөт. Чүкө оюну баланын физикалык, интеллектуалдык жана социалдык өнүгүүсүнө чоң салым кошкон элдик академия десек болот. Чүкө оюнунда баланын майда манжаларынын кыймылдары өнүгүп, көздүн көрүү жана мээнин клоординациясы жакшырат. Стратегиялык ой жүгүртүүсү жана математикалык көндүмдөрү калыптанат. Чүкө оюндарынын түрлөрү: “Упай”, “Ордо”, “Чүкө атуу”, “Чертмей”, “Хан таламай”, “Ачекей-Жумакей”, “Үч тапан” ж.б.

Мектепке чейинки билим берүү уюмдарында өткөрүлгөн “Нооруз” майрамы.

Максаты: Балдар кыргыз элинин салт-санаасы, каада-салты жана улуттук баалуулуктары менен таанышат. Социалдык жана эмоционалдык компетенттүүлүктөрү өнүгөт, улуттук оюндарды ойноо аркылуу бири-бирин сыйлоого, боорукерликке, биргеликте баарлашып ойноого калыптанат. Балдар өз элинин тарыхын, маданий салттарын баалап, улуттук иденттүүлүккө негиз салат.

Нооруз майрамында каада-салттар көрсөтүлүп, алар балдардын иш-аракетинде аткарылат: “Баланы бешикке салмай”, “Балага азан чакырып ат коймой”, “Кырк чач өрүү”, “Тушоо кесүү”, “Аластоо”, “Бата берүү” ж.б. Андан сырткары “Аркан тартмай”, “Кол күрөш”, “Эңиш”, Упай”, “Кан таламай”, “Беш таш”, “Жоолук таштамай” сыяктуу улуттук оюндар ойнолот. Макал-лакаптар, табышмак, жаңылмачтар айтылат: Булар аркылуу улуттук баалуулуктардын терең мааниси ачылат. Мисалы: “Жакшы кыз энесин сүйүндүрөт, жакшы уул элин сүйүндүрөт”, “Улууну сыйласаң, кичүүдөн ызаат көрөсүң”, “Акыл баштан, асыл таштан, “Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт” ж.б.

Сүмөлөк кайнатылып, көжө бышырылат. Бул тамактардын жасалуу тарыхы балдарга айтылып, түшүндүрүлөт.

Шөкүлө, үкү топу, элечек, тебетей, калпак, белдемчи сыяктуу улуттук кийимдер кийилет. Бул кийимдердин кандай кездемелерден жасала турганы, анын келип чыккан тарыхы тууралуу балдар билишет.

Колдонуу чөйрөсү: Мектеп жашына чейинки балдарды улуттук баалуулуктарга тарбиялоо төмөнкү негизги чөйрөлөрдө колдонулат: Мектепке чейинки билим берүү уюмдарында: тарбиялык сабактарда, күнүмдүк режимдик учурларда, (тамактануу, эс алуу, оюн) тематикалык сабактарда жана майрамдык иш-чараларда, улуттук бурчтарды уюштурууда, үй-бүлөлүк тарбия чөйрөсүндө, ата-эне менен биргеликте элдик жомок, уламыштарды окууда, улуттук каада-салттарды үй шартында колдонууда жана үлгү көрсөтүү аркылуу адеп-ахлактык тарбия берүүдө.

Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкү натыйжалар аныкталды:

1. Балдардын улуттук өзүн-өзү таануусу жогорулады: улуттук кийим, боз үй, символдор тууралуу түшүнүгү кеңейди.

2. Эне тилин колдонуу активдешти: сөз байлыгы, макал-лакап колдонуу, сүйлөө демилгеси артты.

3. Адеп-ахлактык сапаттар бекемделди: боорукерлик, улууну сыйлоо, ынтымактуулук күчөдү.

4. Элдик оюндардын таасири далилденди: командада ойноо, эрежеге баш ийүү, адилет мамиле өнүккөнү байкалды.

5. Кызыгуу жана активдүүлүк артты: улуттук мазмундагы сабактарда катышуу күчөдү.

6. Ата-эне менен кызматташуу натыйжалуу болду: үйдө да улуттук темалар колдоого алынып, тарбия үзгүлтүксүз жүрдү.

Жыйынтык. Улуттук баалуулуктарга негизделген тарбия мектепке чейинки курактагы балдардын инсандык, социалдык жана маданий өнүгүүсүнө олуттуу оң таасир этери тастыкталды. Жүргүзүлгөн илимий-теориялык талдоо жана практикалык изилдөөлөр мектепке чейинки курак улуттук баалуулуктарды калыптандыруу үчүн эң ыңгайлуу жана маанилүү мезгил экенин тастыктады. Улуттук баалуулуктарга негизделген тарбия балдардын улуттук иденттүүлүгүн, эне тилине болгон сүйүүсүн, салт-санаага урматын, адеп-ахлактык жана социалдык сапаттарын ийгиликтүү калыптандырат.

Этнопедагогикалык ыкмаларды, элдик оюндарды жана каада-салттарды системалуу жана максаттуу колдонуу мектепке чейинки билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатат. Ата-эне менен билим берүү уюмунун өз ара кызматташуусу улуттук тарбиянын туруктуулугун жана үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуучу маанилүү шарт болуп саналат.

Кыргыз элинин улуттук баалуулуктарын балдарга үйрөтүүдө элдик оюндар, үрп-адаттар, каада-салттар “кошумча” ресурс эмес, тарбиянын өзөк механизми катары каралып, күнүмдүк иш-аракетке интеграцияланышы зарыл.

Адабияттар:

1. Акматов Д.А. Улуттук баалуулуктардын негизинде “Көркөм өнөр” предметин окутуудагы маселелер / Д.А. Акматов, А.М. Оторбекова, К.Ү. Жамангулова // Эл агартуу. – Б., 2025. – №6. – С. 3.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика / Г.Н. Волков. – Москва: Академия, 2004.
3. Анаркулов Х.Н. Кыргыз эл оюндары / Х.Н. Анаркулов. – Б.: Кыргызстан, 1991. – 192 б.
4. Кыргыз Республикасынын «Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды багуу» мамлекеттик билим берүү стандарты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/157689/edition/32480/kg> (дата обращения: 15.05.25).
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика / Г.Н. Волков. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 168 б.
6. Касмамбетов С. Ой санат: макалалар, кайрылуулар, маектер, бир шилтемдер, ой-пикирлер / С. Касмамбетов. – Бишкек, 2024. – 320 б.
7. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» уңгужолу жөнүндө Жарлыгы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/18-11/edition/23328/kg> (дата обращения: 18.12.24).
8. Кыдыралиева А.Р. Глобалдашуу учурундагы этнопедагогиканын орду / А.Р. Кыдыралиева // Эл агартуу. – Б., 2025. – №5. С. 75-79
9. Молдобаева Н.Б. Балдарды элдик оюндар аркылуу тарбиялоодо этнопедагогиканын артыкчылыктары / Н.Б. Молдобаева // Эл агартуу. – Б., 2022. – №5-6. – С 45-49
10. Мусалиева К.К., Иманалиев А. Этнопедагогика инсанды руханий-адеп-ахлактык тарбиялоонун каражаты катары / К.К. Мусалиева, А. Иманалиев // Эл агартуу. – Б., 2026. – №1. С. 70-77

УДК: 373.2 (575.2) (04)

Куштарбек кызы Элизат,
Т. Эрматов атындагы Бишкек музыкалык-педагогикалык институту
ЭРТЕ БАЛАЛЫК МЕЗГИЛДЕГИ БАЛАНЫН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ
АТА-ЭНЕНИН РОЛҮ

Куштарбек кызы Элизат,
Бишкекский музыкально-педагогический институт им. Т. Эрматова
РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В РАЗВИТИИ РЕБЁНКА РАННЕГО ВОЗРАСТА

Kushtarbek kyzy Elizat,
Bishkek Music and Pedagogical Institute named after T. Ermatova
THE ROLE OF PARENTS IN EARLY CHILDHOOD DEVELOPMENT

Аннотация: Макалада эрте балалык мезгилдеги баланын ар тараптуу өнүгүүсүндө үй-бүлөнүн жана ата-эненин орду кеңири талданат. Изилдөөдө баланын физикалык, психикалык, интеллектуалдык жана социалдык өнүгүүсү биринчи кезекте үй-бүлөдөгү тарбиялык чөйрөгө, ата-эненин мамилесине жана күнүмдүк өз ара аракеттенүүсүнө байланыштуу экени көрсөтүлөт. Автор ата-эненин сүйүүсү, камкордугу жана эмоционалдык колдоосу баланын коопсуздук сезимин калыптандырып, өзүнө болгон ишенимин арттыраарын белгилейт. Ошондой эле бала менен үзгүлтүксүз баарлашуу, биргелешкен оюндар жана өнүктүрүүчү иш-аракеттер анын таанып-билүү жөндөмдөрүн жана чыгармачылык потенциалын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөрү баяндалат. Макалада мектепке чейинки билим берүү уюмдары менен ата-энелердин натыйжалуу кызматташуусунун мааниси өзгөчө баса белгиленип, мындай өнөктөштүк баланын социалдык көндүмдөрүн, баарлашуу маданиятын жана жамаатта иш алып баруу жөндөмүн өркүндөтөрү көрсөтүлөт. Ошондой эле педагогдор менен ата-энелер үчүн баланын эрте жаштагы өнүгүүсүн колдоого багытталган практикалык сунуштар берилет. Макалада баланы тарбиялоо жана өнүктүрүү маселелери менен алектенген ата-энелерге, тарбиячыларга жана педагогдорго пайдалуу маалыматтарды сунуштайт. **Түйүндүү сөздөр:** эрте балалык, ата-эне, үй-бүлө, тарбия, мектепке чейинки билим берүү, социалдык өнүгүү, кызматташтык.

Аннотация: В данной статье подробно рассматривается роль семьи и родителей во всестороннем развитии ребёнка раннего возраста. В исследовании подчёркивается, что физическое, психическое, интеллектуальное и социальное развитие ребёнка в первую очередь зависит от воспитательной среды в семье, отношения родителей к ребёнку и ежедневного взаимодействия с ним. Автор отмечает, что любовь, забота и эмоциональная поддержка со стороны родителей

формируют у ребёнка чувство безопасности и способствуют развитию уверенности в себе. Также в статье рассматривается влияние регулярного общения с ребёнком, совместных игр и развивающих видов деятельности на формирование познавательных способностей и раскрытие творческого потенциала. Особое внимание уделяется значению сотрудничества между родителями и дошкольными образовательными организациями, которое способствует развитию социальных навыков, культуры общения и умения работать в коллективе. Кроме того, представлены практические рекомендации для педагогов и родителей по поддержке развития ребёнка в раннем возрасте. Статья адресована родителям, воспитателям, педагогам и специалистам, занимающимся вопросами воспитания и развития детей.

Ключевые слова: раннее детство, родители, семья, воспитание, дошкольное образование, социальное развитие, сотрудничество.

Abstract: This article examines the role of family and parents in the development of a child in early childhood. It emphasizes that physical, psychological, intellectual, and social development largely depends on the family environment, parental attitudes, and daily interaction with the child. Parental love, care and support are key factors that create security and build self-confidence in the child. The article also notes that regular communication, joint play, and developmental activities enhance cognitive abilities and creative potential. Special attention is given to cooperation between parents and preschool institutions which develops social skills, communication culture, and teamwork. Practical recommendations are provided for both educators and parents to support early childhood development. The article is intended for parents and teachers involved in child upbringing and development. **Keywords:** early childhood, parents, family, upbringing, preschool education, social development, cooperation.

Эрте балалык мезгил баланын төрөлгөндөн тартып мектепке чейинки курагын камтып, инсандык өнүгүүнүн фундаменталдык этабы болуп саналат. Бул мезгилде баланын когнитивдик жөндөмдөрү, сүйлөө маданияты, эмоционалдык абалы жана социалдык жүрүм-туруму калыптанат [1, 45-б.]. Л.С.Выготскийдин пикиринде, баланын өнүгүүсү социалдык чөйрө менен тыгыз байланышта жүрүп, чондор менен өз ара аракеттенүү негизги ролду ойнойт [1, 52-б.]. Эрте балалык мезгил адамдын өнүгүүсүндө эң маанилүү этап болуп эсептелет. Бул мезгил, адатта, 0дөн 6 жашка чейинки убакытты камтыйт жана физикалык, когнитивдик, социалдык өнүгүүнүн базалык негиздерин түзөт. Бул баскычта баланын мээси нейропластикалык жогорку деңгээлде иштейт, демек, жаңы маалыматтарды жана көндүмдөрдү өздөштүрүү өтө тез жүрөт. Физикалык өнүгүүдө бул мезгилде булчуңдар күчтөнүп, кыймыл жана координация жакшыртылат. Бала кармоо, сергек кыймылдоо жана тең салмак сактоо жөндөмдөрүн үйрөнөт. Дени сак тамактануу, активдүү оюндар жана кыймыл аракеттери ден соолуктун туруктуулугун камсыз кылып, иммундук системаны чыңдайт. Мындай негиз бала келечекте спорттук жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө шарт түзөт. Эрте куракта кол жана көз координациясын өнүктүрүү, муздак-суукка чыдамдуулукту калыптандыруу жана сезим органдарынын тактыгын машыктыруу баланын социалдык көндүмдөрүн өздөштүрүүгө кошумча мүмкүнчүлүк түзөт. Психикалык өнүгүү жагынан эрте балалык мезгилде бала тил үйрөнүүнүн негиздерин өздөштүрүп, ой жүгүртүүнүн логикалык схемаларын калыптандырат. Бул мезгилде чыгармачылык, фантазия жана эмоционалдык аң-сезим активдүү өнүгөт. Китеп окуу, окуу оюндары жана чыгармачылык иш-чаралар балага көйгөйлөрдү чечүү, идеяларды сунуштоо жана чечим чыгаруучу жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө чоң жардам берет. Мисалы, логикалык оюндар, салыштыруу жана себеп-натыйжа байланышын түшүнүү көндүмдөрү баланын аналитикалык ой жүгүртүүсүн чыңдайт. Мындан тышкары, эрте балалык мезгилде бала табигый чөйрө менен таанышууга, жаратылыштагы жөнөкөй эксперименттерди жасоого жана сезимдик байкоолорду жүргүзүүгө өтө сезгич болот. Бул процесс баланын изилдөө жөндөмдөрүн, кызыгуусун жана логикалык ой жүгүртүүсүн тереңдетет. Мисалы, баланын гүлдөрдү сугаруу же топурак менен ойноп, температураны, текстураны жана формаларды байкоосу сенсордук жана когнитивдик өнүгүүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Социалдык өнүгүүдө бала айланадагы адамдар менен өз ара аракеттенүүнү үйрөнөт, башкалардын сезимдерин түшүнүүнү жана кызматташууну өздөштүрөт. Бул өзгөчө ата-энесинин жана кам көргөн чондордун колдоосу менен бекемделет. Үй-бүлөлүк сүйүү жана колдоо, коопсуз жана ынтымактуу чөйрө балага социалдык көндүмдөрдү жеңил жана натыйжалуу үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ата-эне - баланын алгачкы тарбиячысы. Эрте балалык мезгил адамдын өнүгүүсүндө негизги баскыч болуп эсептелет жана ушул этапта балага ата-эненин ролу өзгөчө мааниге ээ. Ата-эне баланын алгачкы тарбиячысы болуп, үй-бүлөдө түзүлгөн эмоционалдык климат баланын өзүнө болгон ишенимин жана айлана-чөйрөгө болгон мамилесин аныктайт. Э. Эриксон эрте куракта ишенимдин калыптанышы баланын келечектеги социалдык ийгилигинин негизи экенин белгилеген [2, 118-б.]. Үй-бүлөнүн тарбиянын башаты жана адамдык нарктын өзөгү болуп эсептелерин А. Токтобекова да “Үй-бүлө – тарбиянын башаты жана өзөгү, ата-эне жана коомчулук менен жигердүү иштөө” аттуу эмгегинде да баса белгилейт. Анын айтымында, эне-баланын, ата-баланын мамилеси, үй-бүлөлүк жылуулук жана сүйүү — коомдогу тынчтыкты, гармонияны жана руханий туруктуулукту сактоонун негизи болуп саналат. Баланын дүйнө таанымы, адамга болгон мамилеси, жоопкерчилик жана эмпатия сезими биринчи кезекте үй-бүлөдө калыптанат [8, 105]. Бул мезгилде бала үй-бүлөдөгү мамилелер аркылуу коомдук баалуулуктарды, адаттарды жана эмоционалдык көндүмдөрдү үйрөнөт. Сүйүү жана камкордук менен камсыздалган чөйрө баланын коопсуздук сезимин түзүп, өзүнө болгон ишенимди

өнүктүрөт. Физикалык өнүгүүдө ата-эненин колдоосу чоң роль ойнойт. Алар балага туура тамактанууну уюштуруп, оюн жана сергек кыймыл-аракеттер аркылуу булчуңдардын, координациянын жана моторикалык жөндөмдөрдүн өнүгүүсүнө көмөк көрсөтөт. Мисалы, ата-эненин баланы ар кандай түстөрдү жана формаларды колдонуп кол өнөрчүлүк иштерине тартуусу моторикалык жана сенсордук өнүгүүнү бекемдейт. Ошондой эле эмоционалдык колдоо баланын психикалык туруктуулугун сактап, стресс жана жаңы кырдаалдарды жеңил кабыл алуусуна шарт түзөт, башка балдардын сезимдерин таанып, туура жооп берүүнү, ачууну жана ырахаттуулукту туура көзөмөлдөөнү үйрөнөт. Когнитивдик өнүгүү жагынан ата-эне балага тилди өздөштүрүүгө, ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жана чыгармачылык жөндөмдөрдү калыптандырууга жардам берет.

Китеп окуу, окуу оюндары жана креативдүү тапшырмалар аркылуу бала логикалык ой жүгүртүүнү үйрөнөт жана эмоционалдык аң-сезимин өнүктүрөт. Мисалы, ата-эне менен бирге сандык жана логикалык оюндарды ойноп, себеп-натыйжа байланыштарын түшүндүрүү аркылуу балага көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн калыптандырат. Социалдык өнүгүүдө ата-эненин таасири абдан чоң. Бала үй-бүлөдөгү мамилелер аркылуу башкалар менен өз ара аракеттенүүнү, эмпатияны жана кызматташууну өздөштүрөт. Үй-бүлөдөгү сүйүү, диалог жана түшүнүү балага социалдык көндүмдөрдү калыптандырууга, коомдук чөйрөдө туура жүрүүнү үйрөнүүгө жардам берет. Мындан тышкары, ата-эне баланы үй-бүлөлүк жоопкерчиликтерге тартуу аркылуу өз алдынчалыгын, топто иштөө көндүмдөрүн жана убакытты туура бөлүү жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Ошентип, эрте балалык мезгил — бала үчүн өнүгүүнүн негизги баскычы, ал эми ата-эне бул процессинде биринчи жана эң маанилүү тарбиячы болуп саналат. Алардын көрсөткөн мамилеси, камкордугу жана стимулу баланын келечектеги психикалык туруктуулугуна, социалдык көндүмдөрүнө жана жалпы өнүгүүсүнө негиз салат. Үй-бүлөдөгү кичинекей көндүмдөр, адаттар жана көнүгүүлөр бала бакчада жана коомдук чөйрөдө колдонулуп, баланын лидерлик сапаттарын жана өзүнө болгон ишеними чыңдалат. Үй-бүлө аркылуу алынган баалуулуктар жана көндүмдөр бала өмүрүнүн бардык этаптарында негизги багыт берүүчү болуп калат. Сухомлинский ата-эненин баланы сүйүү менен тарбиялоосу гана оң натыйжа берерин баса белгилеп, үй-бүлөлүк тарбиянын моралдык маанисине өзгөчө көңүл бурган [3, 64-б.].

Үй-бүлөлүк тарбиянын мазмуну. Баланын өнүгүүсүндө үй-бүлө абдан маанилүү орунда турат. Эрте балалык мезгилде бала биринчи жолу дүйнө менен таанышып, адаттарды жана жөндөмдөрдү үйрөнөт. Ата-эне бул процессинде алгачкы жана эң негизги таасир көрсөтүүчү болуп эсептелет. Алардын камкордугу, сүйүүсү жана көндүм көрсөтүүлөрү бала үчүн биринчи сабакка айланат. Үй-бүлөдө баланын сүйлөө өнүгүүсү, адеп-ахлактык сапаттары жана өз алдынчалуулугу калыптанат. Ата-энелердин бала менен үзгүлтүксүз сүйлөшүүсү, биргелешкен оюн ишмердүүлүгү жана китеп окуу иштери баланын интеллектуалдык өнүгүүсүнө оң таасир тийгизет [4, 27-б.]. Үй-бүлөлүк тарбиянын мазмуну күнүмдүк адаттарды калыптандырууга багытталган. Мисалы, бала туура тамактанууну, кийимин өз алдынча даярдоону, уйку жана оюнга туура убакыт бөлүүнү үйрөнөт. Бул адаттар балага өзүн-өзү башкарууну жана жоопкерчиликти түшүнүүгө жардам берет. Ошондой эле үй-бүлөлүк тарбия ой жүгүртүүнү жана чыгармачылык аракетти өнүктүрөт. Ата-эне оюн жана жөнөкөй тапшырмалар аркылуу баланы жаңы нерселерди ойлоп табууга, маселелерди чечүүгө жана чечим чыгарууга үйрөтөт. Бул балага өз алдынча ой жүгүртүүнү жана жаңы жолдорду табууну жеңилдетет. Үй-бүлөдө балага кичинекей эксперименттерди өткөрүүгө шарт түзүү (мисалы, суу менен топурак менен ойноо, жөнөкөй химиялык же табигый байкоолор) баланын изилдөө жөндөмүн жана логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Үй-бүлөдө тапшырмаларды, чакан жоопкерчиликтерди берүү аркылуу бала убакытты башкарууну, пландоону жана топтук иштөө жөндөмүн өздөштүрөт. Мисалы, тамак даярдоого жардам берүү, үй иштерин бөлүшүү, үй-бүлөлүк баалуулуктар боюнча диалог жүргүзүү баланын социалдык

жоопкерчилигин жана эмпатиясын бекемдейт. Мындан тышкары, үй-бүлө балага башкалар менен мамиле кылууну жана бөлүшүүнү үйрөтөт. Ата-эне менен ойноо, чакан топтук оюндар жана эмоционалдык көнүгүүлөр баланын стресске туруштук берүү жөндөмүн, эмпатиясын жана эмоционалдык интеллектин өнүктүрөт. Бала үй-бүлөдө алган тажрыйбасын бала бакчада жана оюн аянтчаларында колдонуп, социалдык көндүмдөрүн бекемдейт. Ошентип, үй-бүлөлүк тарбия баланын күнүмдүк адаттарын, ой жүгүртүүсүн жана башкалар менен мамилесин өнүктүрүүгө багытталган. Бул тарбия баланын келечектеги өз алдынча аракетине, жоопкерчилигине жана күнүмдүк жашоодо ийгиликке жетишүүсүнө негиз түзөт.

Ата-эне жана мектепке чейинки билим берүү мекемесинин кызматташуусу. Заманбап билим берүү системасында ата-эне менен педагогдун кызматташуусу өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын мектепке чейинки билим берүү концепциясында ата-энелерди тарбия процессине активдүү тартуу негизги багыт катары көрсөтүлгөн [6, 14-б.]. Ата-эне жана мектепке чейинки билим берүү мекемеси баланын өнүгүүсүндө өз ара байланышкан жана бири-бирин толуктаган ролго ээ. Эрте балалыкта бала үй-бүлөдө биринчи тажрыйбаларын алса, бала бакча же башка билим берүү мекемеси социалдык жана көндүмдөрдү кеңейтүүгө жардам берет. Бул эки чөйрө бири-бирин колдоп, балага туура стимул берип, анын күнүмдүк адаттарын жана жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Ата-эне бала үчүн биринчи мугалим жана тарбиячы болуп эсептелет. Алар үйдө балага сөз байлыгын, ой жүгүртүүнү жана жөнөкөй көндүмдөрдү үйрөтөт. Бала үй-бүлөдөн алган сүйүү жана колдоо аркылуу коопсуздук сезимин күчөтүп, жаңы нерселерди үйрөнүүгө даяр болот. Мектепке чейинки билим берүү мекемеси болсо балага жаңы тажрыйбаларды сунуштап, топтогу жаштар менен өз ара аракеттенүүнү үйрөтөт. Оюндар, жөнөкөй тапшырмалар жана креативдүү иш-аракеттер баланын социалдык көндүмдөрүн жана логикалык ой жүгүртүүсүн кеңейтет. Ата-эне менен педагогдордун үзгүлтүксүз пикир алышуусу, мисалы, онлайн телефон чалуу аркылуу же балдарды бала бакчага кабыл алууда, балдардын үйгө кайтуу учурунда, баланын үйдө жана бала бакчада алган көндүмдөрүн туруктуу көзөмөлдөөгө шарт түзөт. Мектепке чейинки мекеме жана үй-бүлө ортосунда биргелешкен долбоорлорду жүргүзүү (мисалы, тематикалык жумалыктар, ата-эне катышкан мастер-класстар, көргөзмөлөр, спорттук оюндар) баланын чыгармачылык жөндөмдөрүн, социалдык аракети жана командадагы иштөө көндүмдөрүн өнүктүрөт. Ата-эне баланын күчтүү жана өнүктүрүүгө муктаж жактарын педагог менен биргеликте талдап, үйдө көнүгүүлөрдү уюштуруу менен окуу процессин жеке адаптациялоого мүмкүнчүлүк алат. Бала бакча менен үйдүн биргелешкен иш-аракеттери социалдык баалуулуктарды бекемдөөгө, топтогу этикалык нормаларды үйрөтүүгө жана эмпатияны өнүктүрүүгө шарт түзөт. Ата-эне менен билим берүү мекемеси ортосундагы байланыш маанилүү. Үйдө үйрөтүлгөн адаттар бала бакчада бекемделип, жаңы көндүмдөр менен толукталат. Мисалы, бала үйдө башкалар менен бөлүшүүнү үйрөнсө, бала бакчада ошол жөндөмдү топтогу оюндарда колдонуп, кызматташууну үйрөнөт. Ошентип, ата-эне жана билим берүү мекемеси биргеликте баланын физикалык, ой жүгүртүү жана социалдык өнүгүүсүнө таасир тийгизет. Илимий макалаларда үй-бүлөлүк тарбия менен мектепке чейинки билим берүү мекемесинин бирдиктүү иши баланын өнүгүүсүн натыйжалуу камсыз кылары белгиленген [5, 31-б.]. Бул байланыш баланы келечекте жоопкерчиликтүү, өз алдынча жана социалдык жөндөмдүү инсан кылууга шарт түзөт. Үй-бүлө менен мектепке чейинки билим берүү мекемесинин тыгыз кызматташуусу бала үчүн оптималдуу чөйрөнү түзүп, анын келечектеги билимге болгон кызыгуусун жана көндүмдөрүн бекемдөөгө жардам берет. “Эл агартуу” журналында Н.Токтосунова ата-энелердин педагогикалык маданиятын жогорулатуу баланын мектепке даярдыгын арттыарын белгилеген [7, 40-б.].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, эрте балалык мезгилде ата-эненин катышуусу баланын өнүгүүсү үчүн негизги фактор болуп эсептелет. Үй-бүлө баланы биринчи

тажрыйбалар менен камсыз кылып, анын күнүмдүк адаттарын, ой жүгүртүүсүн жана социалдык көндүмдөрүн калыптандырууга көмөк көрсөтөт. Ата-эненин көрсөткөн камкордугу, сүйүүсү жана сабырдуу мамилеси балага коопсуздук сезимин берип, өзүнө болгон ишенимин бекемдейт. Ошондой эле мектепке чейинки билим берүү мекемелери менен тыгыз кызматташтык баланын өнүгүүсүн натыйжалуу колдойт. Үйдө алынган көндүмдөр бала бакчада бекемделип, жаңы көндүмдөр менен толукталат, ал эми мекеме баланы топтогу жаштар менен иштөөгө үйрөтүп, социалдык жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Мындай өз ара байланыш балага жоопкерчиликти, өз алдынчалыкты жана жөндөмдүүлүктү калыптандырууга жардам берет.

- Ата-эне жана педагогдордун үзгүлтүксүз байланышы баланын жеке өнүгүүсүн көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт, мисалы, бала үйдө үйрөнгөн көндүмдөрүн жана эмоционалдык абалын мотивация берүү аркылуу баалоо.
- Үй-бүлө менен бала бакчанын биргелешкен долбоорлору, мисалы, чыгармачылык жумалыктар, тематикалык экскурсиялар жана чакан илимий эксперименттер, биргелешкен спорттук иш-чаралар, көргөзмөлөр, баланын ой жүгүртүүсүн жана социалдык аракетин өнүктүрүүгө шарт түзөт.
- Эрте балалыкта бала өз күчүнө ишенүүнү жана лидерлик сапаттарды өнүктүрөт; ата-эне үйдө тапшырмалар аркылуу кичинекей жоопкерчиликтерди берип, балага чечим чыгаруу жана маселелерди өз алдынча чечүү көндүмүн өнүктүрөт.
- Балдардын эмоционалдык интеллектин өнүктүрүүдө ата-эне жана педагогдор биргелешкен аракеттенип, баланы стресске туруштук берүү, эмоцияларын башкаруу жана башкалардын сезимдерин түшүнүү көндүмдөрүн калыптандырат.
- Мектепке чейинки билим берүү менен үй-бүлөнүн тыгыз байланышы бала үчүн оптималдуу жана туруктуу өнүгүү чөйрөсүн түзөт, анын келечектеги билимге, социалдык иш-аракеттерге жана чыгармачылык жөндөмдөргө болгон кызыгуусун күчөтөт. Ошентип, эрте балалыкты өнүктүрүүдө ата-эне гана баланын алгачкы тарбиячысы эмес, мектепке чейинки билим берүү мекемеси менен биргеликте баланын өнүгүүсүнө күчтүү колдоо көрсөткөн негизги байланышты түзөт. Бул өз ара аракет баланын келечектеги билимге болгон кызыгуусун, жөндөмдөрүн жана күнүмдүк жашоодогу ийгиликке жетишүүсүн камсыз кылат. Үй-бүлө жана билим берүү мекемесинин биргелешкен күчү балага ар тараптуу өнүгүү үчүн туруктуу жана ыңгайлуу чөйрөнү түзөт.

Билим башаты - бала бакчада. Эрте курактагы балдардын өнүгүшүнө ата-эне менен мектепке чейинки билим берүү мекемеси биргеликте иш алып барганда гана коомдо орду бар, келечек ээлерин тарбиялай алабыз.

Адабияттар:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – 312-б.
2. Эриксон Э. Развитие личности: психосоциальные стадии / Э. Эриксон. – СПб.: Питер, 2005. – 224-б.
3. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – К.: Радуга, 1984. – 256-б.
4. Назарова Г.И. Үй-бүлөлүк чөйрөнүн мектепке чейинки курактагы баланын интеллектуалдык өнүгүүсүнө таасири / Г.И. Назарова // Вестник педагогики. – 2010. – № 3. – Б. 25-30.
5. Иванов А.В. Үй-бүлө жана мектепке чейинки билим берүү мекемесинин кызматташуусу: баланын өнүгүүсүнө таасири / А.В. Иванов // Наука и образование. – 2015. – № 4. – Б. 30-35.
6. Токтосунова Н. Ата-энелердин педагогикалык маданияты жана баланын мектепке даярдыгы / Н. Токтосунова // Эл агартуу. – 2019. – № 2. – Б. 40-42.
7. Кыргыз Республикасынын мектепке чейинки билим берүү концепциясы. – Бишкек, 2017. – URL: <http://www.edu.gov.kg> (каралышы: 20.01.2026).
8. Токтобекова А. Үй-бүлө – тарбиянын башаты жана өзөгү, ата-эне жана коомчулук менен жигердүү иштөө / А. Токтобекова // Эл агартуу. – 2026. – №1. – С. 100-106

Сейдакматова Э.Б., Гапарова А.Э.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН КЕБИНДЕГИ
КЕМЧИЛИКТЕРДИ ЖОЮУДАГЫ ҮЙ- БҮЛӨНҮН РОЛУ**

Сейдакматова Э.Б., Гапарова А.Э.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
**ПРИЧИНЫ РЕЧЕВОГО РАССТРОЙСТВА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО
ВОЗРАСТА И РОЛЬ СЕМЬИ В ИХ КОРРЕКЦИИ**

Seydakmatova E.B., Gaparova A.E.

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**CAUSES OF DISORDERS IN PRESCHOOL CHILDREN AND THE ROLE OF THE
FAMILY IN THEIR CORRECTION**

Аннотация: Макалада мектепке чейинки курактагы балдардын сүйлөө речиндеги кемчиликтердин келип чыгуу себептери комплекстүү талдоого арналган. Изилдөөдө дислалия, дизартрия, фонетико-фонематикалык жетишсиздик, алалия жана афазия сыяктуу баланын кебиндеги бузулуулар каралат. Мээнин тилди иштетүүчү негизги борборлору - Брока жана Верника зоналары - балдардын сүйлөө жөндөмүн аныктоодо жана бузулууларды оңдоодо чечүүчү роль ойноору көрсөтүлөт. Макалада биологиялык, неврологиялык, тукумдук, социалдык жана үй-бүлөлүк факторлор деталдуу каралган. Айрыкча үй-бүлөнүн психологиялык абалы, социалдык чөйрөсү, ата-эненин билим деңгээли жана эмоционалдык туруктуулугу балдардын кебиндеги кемчиликтерин алдын алуу жана оңдоо процесстеринде биринчи жана негизги ролду ойноору белгиленген. Мектепке чейинки билим берүү стандарттары жана практикалык логопеддик тажрыйбаларга таянып, макалада үй-бүлө менен педагогдун тыгыз кызматташуусу аркылуу балдардын тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун эффективдүү жолдору сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө кемчиликтери, Брока зонасы, Верника зонасы, дислалия, дизартрия, алалия, афазия, фактор, компетенттүүлүк, көнүгүүлөр.

Аннотация. Данная статья посвящена всестороннему анализу причин нарушений развития речи и языка у детей дошкольного возраста. В исследовании рассматриваются такие расстройства, как дислалия, дизартрия, фонетико-фонемические дефициты, алалия и афазия. Показано, что основные центры обработки речи в мозге — зоны Брока и Вернике — играют решающую роль в формировании речевых способностей детей и коррекции нарушений. В статье подробно

рассматриваются биологические, неврологические, генетические, социальные и семейные факторы. Отмечено, что психологическое состояние семьи, ее социальная среда, уровень образования родителей, эмоциональная устойчивость играют первостепенную и главную роль в процессах профилактики и коррекции дефектов речи детей. В статье на основе стандартов дошкольного образования и практического логопедического опыта предлагаются эффективные пути развития языковой компетенции детей на основе тесного сотрудничества семьи и педагога.

Ключевые слова: семейные расстройства, зона Брока, зона Вернике, дислалия, дизартрия, алалия, афазия, фактор, компетентность, упражнения.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the causes of speech and language development disorders in preschool-aged children. The study examines disorders such as dyslalia, dysarthria, phonemic deficits, alalia, and aphasia. It has been shown that the brain's primary speech processing centers - Broca's and Wernicke's areas - play a crucial role in developing children's speech abilities and correcting speech disorders. The article examines in detail the biological, neurological, genetic, social, and familial factors involved. It is noted that the psychological state of the family, its social environment, the level of education of parents, and emotional stability play a primary and main role in the processes of prevention and correction of speech defects in children. The article, based on preschool education standards and practical speech therapy experience, proposes effective ways to develop children's language competence through close cooperation between family and teacher.

Key words: family disorders, Broca's area, Wernicke's area, dyslalia, dysarthria, alalia, aphasia, factor, competence, exercises.

Киришүү. Сүйлөө адамдын жогорку психикалык функцияларынын бири болуп эсептелип, ал физиологиялык механизмдердин, психологиялык процесстердин жана

социалдык тажрыйбанын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында калыптанат. Заманбап педагогика жана логопедия илиминде сүйлөө жөн гана байланыш каражаты катары эмес, баланын инсандык, таанып-билүү жана эмоционалдык өнүгүүсүн камсыз кылган татаал функционалдык система катары каралат. Ушул себептен улам сүйлөө өнүгүүсүндөгү ар кандай бузулуу баланын жалпы психикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этет. Логопедия илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Р.Е.Левина [9] сүйлөөнү баланын психикалык өнүгүүсүнүн интегралдык көрсөткүчү катары аныктаган. Р. Е.Левинанын көп жылдык изилдөөлөрү 1968-жылы жарык көргөн "Сүйлөө терапиясынын теориясынын жана практикасынын негиздери" аттуу китепте [9] топтолгон. Анын илимий концепциясында "сүйлөө бузулуулар өз алдынча изоляцияланган кемчилик катары эмес, баланын психикалык функцияларынын өз ара байланышкан системасындагы бузулуу" [9, 84-б.] катары каралат. Бул көз караш баланын сүйлөөсүн анын эс тутуму, ой жүгүртүүсү, кабыл алуусу жана эмоциялык абалы менен бирдикте изилдөөнү талап кылат. Мындай системалуу мамиле коррекциялык-педагогикалык иштин натыйжалуулугун жогорулатат.

М.Е.Хватцев [12] да сүйлөө өнүгүүсүндөгү кемчиликтерди комплекстүү карап чыгып, "алардын келип чыгышында биологиялык жана социалдык факторлордун өз ара байланышын" [12] белгилеген. Анын пикиринде, сүйлөө кемчилиги баланын чөйрө менен болгон өз ара аракеттенүүсүн чектеп, социалдык тажрыйбаны өздөштүрүү процессин жайлатат. Натыйжада баланын жалпы өнүгүү темпи төмөндөп, кийинки окуу ишмердүүлүгүндө кошумча кыйынчылыктар жаралат.

Маселенин жалпы мазмуну. Чет өлкөлүк психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрдө тилдин өнүгүүсү баланын когнитивдик жетилүүсү менен тыгыз байланышта каралат. Француз психологу Жан Пиаже тилди баланын интеллектуалдык өнүгүүсүнүн натыйжасы катары түшүндүргөн. Анын теориясына ылайык, бала айлана-чөйрөнү таанып-билүү процессинде белгилүү бир когнитивдик деңгээлге жеткенден кийин гана тилди активдүү өздөштүрө баштайт. Демек, Пиаже тил өнүгүүсүн ой жүгүртүүнүн эволюциясынын көрсөткүчү катары караган.

Мындай көз карашка салыштырмалуу Л.С.Выготский [4] "тил менен ой жүгүртүүнүн ортосундагы өз ара шарттуулукту" [4, 102-б.] терең илимий негиздеп берген. Анын маданий-тарыхый теориясында тил баланын психикалык өнүгүүсүнүн негизги кыймылдаткыч күчү катары каралат. Выготскийдин пикиринде, "тил биринчи кезекте социалдык феномен болуп саналат жана бала аны чоңдор менен болгон өз ара аракеттенүү процессинде" [4, 185] өздөштүрөт. Баштапкы этапта сүйлөө тышкы, социалдык мүнөзгө ээ болуп, кийинчерээк ички сүйлөөгө айланып, ой жүгүртүүнүн куралы болот.

Бул теория баланын сүйлөө өнүгүүсүндө социалдык чөйрөнүн ролун өзгөчө белгилейт. Үй-бүлөдөгү баарлашуунун сапаты, чоңдордун бала менен болгон сөздүк өз ара аракеттенүүсү, эмоциялык колдоо жана тилдик стимулдар сүйлөө өнүгүүсүнүн негизги шарттары болуп саналат. Эгерде бала социалдык жактан жетиштүү деңгээлде стимулдаштырылбаса, анда анын тил өнүгүүсү жайлап, сүйлөө кемчиликтери пайда болушу мүмкүн.

Выготскийдин [4] илимий мурастарында «жакынкы өнүгүү зонасы» [4, 73-б.] түшүнүгү өзгөчө мааниге ээ. Бул түшүнүккө ылайык, бала өз алдынча аткара албаган, бирок чоңдордун же теңтуштардын жардамы менен аткара алган иш-аракеттер тил өнүгүүсүнүн өсүү потенциалын түзөт. Демек, сүйлөө кемчиликтерин оңдоодо педагог жана ата-эне баланын мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, туура уюштурулган социалдык өз ара аракеттенүүнү камсыз кылышы зарыл.

Сүйлөө функцияларынын нейрофизиологиялык негизи. "Сүйлөө ишмердүүлүгү – бул адамдын жогорку психикалык функцияларынын татаал системасы болуп, мээнин бир нече аймактарынын өз ара аракеттенүүсү" [5, 22-б.] менен ишке ашат. Нейропсихологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, мектепке чейинки курактагы балдардын сүйлөө өнүгүүсү

негизинен мээнин сол жарым шарында жайгашкан Брока жана Верника зоналарынын функционалдык активдүүлүгүнө көз каранды. Брока зонасы сүйлөөнү өндүрүүгө, башкача айтканда, сөздү түзүүгө жана артикуляциялоого жооп берет. Ал эми Верника зонасы сөздү кабыл алуу, түшүнүү жана маанисин аныктоо функцияларын аткарат. Бул аймактардын нормалдуу иштеши баланын сүйлөө жөндөмүнүн сапатын жана туура сүйлөө кыймылдарын камсыз кылат.

Нейропсихологиялык изилдөөлөрдө белгиленгендей, бул зоналардын жетишсиз иштеши же органикалык жабыркашы алалия, афазия жана дизартрия сыяктуу татаал сүйлөө бузулууларын пайда кылат. Мисалы, Брока зонасынын жабыркашы сөз өндүрүүдө кыйынчылыктарды жаратса, Верника зонасынын бузулушу тилди түшүнүүгө тоскоолдук кылат. Т. Б. Филичеванын изилдөөлөрү көрсөтүп тургандай, нейрофизиологиялык өзгөчөлүктөрдү эске албай жүргүзүлгөн коррекциялык иштер көбүнчө натыйжа бербейт. Бул логопеддерге жана педагогдорго сүйлөө кемчиликтерин оңдоодо индивидуалдуу, функционалдык мүмкүнчүлүктөрдү эске алган методдорду колдонуу зарылдыгын көрсөтөт. Бирок нейрофизиологиялык аспектилерди үй-бүлөлүк шартсыз карап чыгуу жетишсиз. Изилдөөлөргө ылайык, ата-эненин бала менен баарлашуу деңгээли, үй-бүлөдөгү сөз байлыгы жана моционалдык климат баланын мээнин сүйлөө зоналарын стимулдаштырууда түздөн-түз роль ойнойт. Үй-бүлө балага тилди колдонуу үчүн бай жана туруктуу социалдык чөйрө түзө алганда, Брока жана Верника зоналарынын функционалдык активдүүлүгү тез өнүгөт.

Мисалы, ата-эненин күнүмдүк баарлашуусу, окуу жана ойноо оюндарын колдонуу мээни стимулдаштырып, сөздү туура өнүктүрүүгө жардам берет. Ошондуктан мектепке чейинки курактагы балдардын сүйлөө кемчиликтерин алдын алуу жана оңдоо педагогикалык жана логопеддик тажрыйбада гана эмес, үй-бүлө менен тыгыз кызматташуу аркылуу эффективдүү ишке ашат. Ата-энелер баланын сүйлөө көнүгүүлөрүнө активдүү катышып, туура сөз байлыгын сунуштап, эмоционалдык колдоону камсыз кылышы зарыл. Бул ыкма мээнин функционалдык аймактарын стимулдаштырып, сүйлөө бузулууларын минималдаштырууга көмөктөшөт.

Ошентип, нейрофизиологиялык негиз менен үй-бүлөлүк факторлордун өз ара аракеттениши мектепке чейинки курактагы балдардын тилдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда чечүүчү мааниге ээ. Педагог жана логопед үй-бүлөнүн ролун активдүү интеграциялап, бала үчүн туруктуу стимулдаштырылган социалдык чөйрө түзүү менен сүйлөө процессин натыйжалуу жакшырта алат.

Мектепке чейинки куракта кездешүүчү сүйлөөдөгү бузулуулар - “эрте жашынан баштап, балада жашоого карата өз алдынча көз карашты, салыштырып-талдоону, ар бир окуя, көрүнүштүн тегерегинде адилет, калыс пикир чыгаруусуна багытташыбыз зарыл болуп саналат” [1, 97-б.]. Мектепке чейинки курактагы балдар арасында сүйлөө бузулуулар ар түрдүү формада кездешет жана алар баланын жалпы психикалык жана социалдык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этет. Педагогикалык жана логопеддик практикада эң көп катталган сүйлөө кемчиликтери – дислалия, фонетико-фонематикалык жетишсиздик жана дизартрия. Ар биринин өзгөчөлүктөрү жана келип чыгуу себептери бар, бирок бардык учурда ата-эненин жана үй-бүлөнүн ролу чечүүчү болуп саналат.

Дислалия – бул баланын айрым тыбыштарды туура айта албай, аларды өзгөртүп же алмаштырып колдонуусу менен мүнөздөлгөн бузулуу. Дислалия көбүнчө артикуляциялык аппараттын жетишсиз өнүгүшү же фонематикалык кабыл алуунун алсыздыгы менен байланыштуу. Бул учурда бала тилдин кыймылдарын туура жүргүзө албайт, айрым сөздөрдү туура эмес айтуусу мүмкүн. Ата-энелер бала менен күнүмдүк баарлашууда туура айтуу үлгүсүн көрсөтүп, тилди стимулдаштыруучу оюндарды колдонушу зарыл. Мисалы, сүрөттөгү предметтерди аттоо, ырларды жана тактамаларды кошо айтуу, жөнөкөй сөздөрдү

бөлүп айтуу – дислалияны алдын алууда жана оңдоодо эффективдүү ыкмалар болуп саналат.

Фонетико-фонематикалык жетишсиздик – бул баланын тыбыштарды айырмалоо, талдоо жана жалпылоо жөндөмүнүн бузулушу менен мүнөздөлөт. Натыйжада бала сөздөгү маанини туура эмес түшүнүп, кээде ойду туура жеткире албай калат. Бул кемчилик кийинчерээк окуу жана жазуу көндүмдөрүнө терс таасир этет, себеби фонематикалык түшүнүк менен окуу-сызуу көндүмдөрү тыгыз байланышта. Ата-энелер бул учурда бала менен сөз оюндарын өткөрүп, фонематикалык сезимди өнүктүрүүчү көнүгүүлөрдү үйдө активдүү жүргүзүшү керек. Мисалы, сөздөгү баштапкы тыбыштарды бөлүп айтуу, үндүү жана үндүсүз тыбыштарды айырмалоо, кыска айтып берилген сөздөрдү туура кайра айтуу – фонетикалык көндүмдөрдү күчөтөт.

Дизартрия – бул борбордук нерв системасынын органикалык жабыркашынын натыйжасында сүйлөө моторикасынын бузулушу болуп саналат. Дизартрияда бала сөздү чыгарууда муундарды, тилди жана эриндерди туура колдонбойт, сүйлөө, тембр жана ритмде бузулуулар байкалат. Бул учурда комплекстүү коррекциялык жардам зарыл, анда логопеддик көнүгүүлөр үй-бүлөлүк колдоо менен айкалыштырылуусу керек. Ата-энелер күнүмдүк жашоо процессинде бала менен артикуляциялык көнүгүүлөрдү орноштурса, сөз өндүрүү жөндөмү тез өнүгөт. Мисалы, түшүнүктүү айтуу, сөздөрдү жай айтуу, тил жана эрин кыймылдарын туура аткаруу оюн түрүндө иштелип чыгат.

Ата-энелер баланын күнүмдүк баарлашуусунда туура сөз үлгүлөрүн көрсөтүп, сөз байлыгын байытууга жана эмоционалдык колдоону камсыздоого милдеттүү. Үй шартында жүргүзүлгөн стимулдаштыруучу көнүгүүлөр мээнин функционалдык зоналарын активдештирип, сүйлөө жана тилдик өнүгүүнү тереңдетет. Сүйлөө бузулууларын шарттаган факторлордун маанилүү бөлүгүн биологиялык себептер түзөт. Аларга кош бойлуулук учурундагы патологиялар, төрөттөгү жаракаттар, кислород жетишсиздиги, эрте төрөлүү, инфекциялык оорулар жана нерв системасынын өнүгүүсүндөгү бузулуулар кирет. М.М.Кольцованын изилдөөлөрүндө көрсөтүлгөндөй, нерв системасынын функционалдык жетилбегендиги мектепке чейинки курактагы балдардын сүйлөө функцияларынын кеч калыптанышына, тыбыштарды туура айта албай калуусуна жана тилди түшүнүүдө көйгөйлөргө алып келет. Ошондуктан сүйлөө өнүгүүсүнө биологиялык факторлордун таасирин баалоо коррекциялык иш-аракеттерди туура пландаштырууда негизги шарт болуп эсептелет.

Биологиялык жана тукумдук факторлор. Мындан тышкары, тукумдук факторлор дагы маанилүү роль ойнойт. Кээ бир үй-бүлөлөрдө сүйлөө кемчиликтеринин муундан муунга өтүшү байкалат, бул баланын генетикалык өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу. Бирок илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, тукумдук фактор өз алдынча чечүүчү шарт эмес, ал социалдык чөйрө жана педагогикалык таасир менен айкалышканда гана баланын сүйлөө өнүгүүсүнө олуттуу таасир тийгизет. Бул жерде үй-бүлөнүн жана ата-эненин ролу өзгөчө мааниге ээ. Ата-энелер биологиялык жана тукумдук факторлордун таасирин баалоодо биринчи чепти түзөт, себеби алар баланын күнүмдүк жашоосундагы стимулдарды, баарлашууну жана тилдик чөйрөнү түзөт. Мисалы, эгерде бала тукумдан келген фонетикалык же артикуляциялык өзгөчөлүктөргө ээ болсо, ата-энелердин колдоосу жана үйдө уюштурулган туура стимулдаштыруу маанилүү. Алар балага туура сөз үлгүлөрүн көрсөтүп, сүйлөө көнүгүүлөрүн оюн түрүндө өткөрүү менен нейропсихологиялык механизмдерди активдештирүүгө жардам берет.

Ошондой эле ата-энелердин психологиялык жана эмоционалдык абалы баланын сүйлөө өнүгүүсүнө түздөн-түз байланыштуу. Жалпы, колдоочу үй-бүлөлүк чөйрө баланын нерв системасынын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн стимулдаштырат, ал эми стресстүү, сөзсүз жана басымдуу чөйрө мээнин тилдик зоналарынын активдүүлүгүн төмөндөтүшү мүмкүн. Бул факторлорду эске алуу менен педагогдор үй-бүлө менен

биргеликте бала үчүн оптималдуу стимулдаштырылган тилдик чөйрөнү түзө алышат. Ошентип, биологиялык жана тукумдук факторлор сүйлөө өнүгүүсүнө негизги шарттарды түзсө, ата-энелердин ролу бул шарттарды оптималдаштырып, коррекциялык жана профилактикалык иш-чараларды натыйжалуу жүзөгө ашырууда чечүүчү болуп эсептелет. Үй-бүлөлүк колдоо, туруктуу баарлашуу, оюн жана көнүгүүлөрдү колдонуу баланын мээнин функционалдык зоналарын стимулдаштырып, сүйлөө кемчиликтеринин тереңдеп кетишин алдын алат.

Үй-бүлөлүк жана социалдык чөйрөнүн таасири. Мектепке чейинки курактагы балдардын сүйлөө өнүгүүсү биринчиден үй-бүлөлүк чөйрөдө формалаша баштайт. Ата-эненин бала менен баарлашуу деңгээли, үй-бүлөнүн эмоционалдык абалы, сөз байлыгы, маданий деңгээли жана күнүмдүк баарлашуулар баланын тилдик компетенттүүлүгүнө түздөн-түз таасир этет. Л. И. Божович жана Ш. А. Амонашвилинин изилдөөлөрүндө көрсөтүлгөндөй, жылуу жана колдоочу үй-бүлөлүк атмосфера балада психикалык жана тилдик өнүгүүнүн негизги шарттарын түзөт. Баланын ой жүгүртүүсү, сөздү кабыл алуу жана туура колдонуу жөндөмү үй-бүлөдөгү активдүү жана эмоционалдык стимулдаштыруу аркылуу өнүгөт. Ата-энелердин бала менен баарлашуусу сапаттуу жана үзгүлтүксүз болгондо, баланын тилдик компетенттүүлүгү тез өнүгөт. М.Е.Хватцеванын [12] жана Р.Е.Левинанын [9] эмгектеринде айтылгандай, үй-бүлө баланын сөз байлыгын байытуучу, ой жүгүртүүсүн активдештирүүчү жана сүйлөө моторикасын стимулдаштыруучу негизги чөйрө болуп саналат. Мисалы, ата-эне күнүмдүк турмуштук окуяларды сүрөттөп берүү, сүрөттөрдү атоо менен талкуулоо, окуяларды кайра айтып берүү аркылуу баланын фонематикалык, артикуляциялык жана сөздүк жөндөмдөрүн өнүктүрө алат. Социалдык факторлор да баланын сүйлөө өнүгүүсүнө маанилүү таасир этет. Обочолонгон балдар же социалдык стимулсуз чөйрөдө чоңойгон балдарда тилдик жөндөмдөрдүн калыптануусу жай болот. Ошондой эле, ата-эненин балага көңүл бурбоосу, жетиштүү сөз стимулдарын бербеши же тескерисинче, ашыкча талап коюусу сүйлөө кемчиликтерин күчөтүп, тереңдетиши мүмкүн. В.В.Давыдов жана Н.А.Жданов белгилегендей, социалдык өз ара аракеттенүү баланын ички сүйлөөсүнүн жана ой жүгүртүүсүнүн негизги кыймылдаткычы болуп саналат.

Демек, социалдык чөйрөнүн жетишсиздиги же стресс баланын тилдик функцияларынын активдүүлүгүн төмөндөтөт. Ата-энелердин ролу бул контекстте комплекстүү жана көп тараптуу. Биринчиден, алар бала үчүн туруктуу эмоционалдык колдоо жана позитивдүү социалдык стимул түзүшү керек. Экинчиден, үй-бүлө күнүмдүк баарлашууда тилдик моделдерди көрсөтүп, сөздөрдү туура колдонууга жардам бериши зарыл.

Үчүнчүдөн, социалдык өз ара аракеттенүүлөрдү кеңейтүү үчүн ата-энелер балага достор менен оюндарды уюштуруп, коомдук чөйрө менен байланыштарын активдештириши керек. Ата-энелердин активдүү катышуусу педагогикалык иштердин натыйжалуулугун бир топ жогорулатат. Мисалы, логопеддик көнүгүүлөрдү үйдө улантуу, сөз оюндарын колдонуу жана окуяларды сүрөттөп берүү аркылуу бала сөздүк жана фонетикалык жөндөмдөрдү көнүгүп, сүйлөө кемчиликтерин азайтат. Ушул себептен, үй-бүлө менен педагогдун тыгыз кызматташуусу мектепке чейинки курактагы балдардын сүйлөө жана тил өнүгүүсүнүн натыйжалуу шарттарын түзөт. Ошентип, үй-бүлөлүк жана социалдык чөйрөнүн таасири сүйлөө өнүгүүсүнүн негизги шарттарын аныктайт. Ата-энелер балага туруктуу стимулдаштырууну, эмоционалдык колдоону жана социалдык өз ара аракеттенүүнү камсыз кылган учурда, сүйлөө бузулууларын алдын алуу жана оңдоо процесси натыйжалуу жүргүзүлөт. Ата-энелер менен педагогдун биргелешкен иши баланын тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун негизги механизми болуп эсептелет.

Педагог жана үй-бүлөнүн кызматташуусунун педагогикалык мааниси. Мектепке чейинки билим берүү стандарттарына ылайык, балдардын сүйлөө өнүгүүсүндөгү кемчиликтерди алдын алуу жана коррекциялоо комплекстүү жана системалуу мамилени талап кылат. Бул процессте педагог, логопед жана ата-эненин биргелешкен ишмердүүлүгү өзгөчө мааниге ээ. Колледждин мугалимдери келечектеги педагогдорду даярдоодо үй-бүлө менен кызматташуунун эффективдүү моделдерин өздөштүрүүгө тийиш.

Практикалык логопедиялык тажрыйба көрсөткөндөй, үй шартында системалуу жүргүзүлгөн көнүгүүлөр жана оюн технологиялары коррекциялык иштердин натыйжалуулугун кыйла жогорулатат. Педагогдор ата-энелерге методикалык сунуштарды так жана жеткиликтүү формада берүү менен үй-бүлөнүн катышуусун максималдуу активдештириши зары. Бул процесс төмөнкүдөй жүргүзүлөт:

1. Педагог үй-бүлөгө көнүгүүлөрдүн максаты жана жүргүзүү ыкмасын түшүндүрөт.

2. Ата-энелер күнүмдүк баарлашууда жана оюндарда бул көнүгүүлөрдү ишке ашырып, баланын тилдик көндүмдөрүн стимулдаштырат.

3. Педагог тыкыр мониторинг жүргүзүп, керектүү өзгөртүүлөрдү сунуштайт жана натыйжаларды баалайт.

Педагогдун үй-бүлөгө методикалык таяныч көрсөтүүсү жана ата-эненин активдүү катышуусу баланын тилдик кемчиликтерин минималдаштырууга жана социалдык өз ара аракеттенүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк түзөт. Баланын сүйлөө кемчиликтерин жоюуда үй шартында жасала турган көнүгүүлөр *жөнөкөй, кызыктуу жана системалуу* болушу керек. Алар негизинен үч багытка бөлүнөт:

1. Фонетикалык жана артикуляциялык көнүгүүлөр

- *Тил, эрин жана жаак көнүгүүлөрү:* мисалы, тилди өйдө-ылдый, солго жана оңго жылдыруу, эриндерди өйдө-ылдый кыймылдатуу, жаак булчуңдарын чыңдоо. Бул көнүгүүлөр дизартрия жана артикуляциялык бузулууларды оңдоого багытталат.

- *Тыбыштарды туура айтуу көнүгүүлөрү:* логопед белгилеген конкреттүү тыбыштарды сөз ичинде жана сөздөрдү айта берүү. Мисалы, “с” тыбышын туура айтууга көндүрүү үчүн сөздөрдү жана кыска окуяларды колдонуу.

2. Сөздүк жана лексикалык көнүгүүлөр

- *Сүрөттөр боюнча баяндама:* баладан сүрөттү сүрөттөп, окуяны айтып берүүсүн сурануу.

- *Сөздөрдү категориялоо:* буюмдарды топторго бөлүү (мал-жаныбар, тамак-аш, оюнчуктар).

- *Синонимдер жана антонимдер менен оюн:* сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү, туура колдонуу.

3. Сүйлөө жана ой жүгүртүүнү стимулдаштыруучу көнүгүүлөр

- *Оюндар аркылуу сүйлөө:* рольдуу оюндар, кукла же жаныбарлар менен окуяларды ойноо.

- *Сценарий боюнча баяндама:* балага кечки окуяларды же күнү болгон окуяларды айтып берүү.

- *Ритм жана ыр:* ыр айтуу, кыска ритмдүү сөздөрдү колдоо, бул сөздү кабыл алуу жана артикуляцияны өнүктүрөт.

4. Практикалык сунуштар

- Көнүгүүлөр күн сайын кыска, бирок системалуу жүргүзүлүшү керек (5-15 мүнөт).

- Баланын ийгиликке жетишүүсү *чындап бааланып*, мотивация берүүчү элементтер колдонулушу керек (стикерлер, аплодисменттер, позитивдүү сөздөр).

- Логопеддик көнүгүүлөр *оюн формасында* өтсө, бала кызыгып, активдүү катышат.

• Үй-бүлө жана педагог *жыйынтыкка күн сайын көз салуу* менен зарыл болгон өзгөртүүлөрдү киргизишет.

Корутунду. "...Эрте балалык куракта баланын сүйлөөсү, чоңдор жана башка балдар менен баарлашуу каражаты катары, алар катышып жаткан практикалык иш-аракетке же баарлашуу жүрүп жаткан же жүрүүчү визуалдык кырдаалга түздөн-түз байланыштуу болот. Бул курактагы бала, адатта, чоңдор менен биргеликте же алардын жардамы менен иш-аракеттерди жасайт; ошондуктан алардын баарлашуусу кырдаалдык мүнөздө болот. Бул сүйлөөгө өзгөчө форма берет — көпчүлүк учурларда диалогдук болгон кырдаалдык сүйлөө. Бул сүйлөө чоңдордун суроолоруна, иш-аракет учурунда пайда болгон кыйынчылыктарга байланыштуу чоңдорго берилген суроолорго, белгилүү бир муктаждыктарды канааттандыруу талаптарына же акырында, баланын айланадагы чындыктын объектилери жана кубулуштары менен таанышуусу учурунда пайда болгон суроолорго жооп берүүдөн турат. Баланын эрте балалык курагындагы диалогдук сүйлөө формасы баланын өз алдынчалыгынын жетишсиздигинин, анын ишмердүүлүгүнүн чоңдордун ишмердүүлүгүнөн ажырагыстыгынын кесепети жана ошол эле учурда көрүнүшү Д.Б. Элькониндин "Мектепке чейинки курактагы сүйлөөнүн өнүгүшү" [13] аттуу эмгегинде айтылган. Ата-энелерди оозеки баарлашууну өнүктүрүүнү стимулдаштыруу процессине активдүү тартуу кадимки сүйлөө чөйрөсүн, чоң киши менен баланын ортосундагы табигый баарлашуу үчүн жагымдуу, эмоционалдык жактан күчтүү атмосфераны түзүүгө жардам берет.

Биринчиден, ата-энелерге балдардын эң көп колдонгон алгачкы сөздөрүнүн тизмесин камтыган анкета сунушталышы керек — бул белгилүү бир баланын сүйлөө өнүгүшү жөнүндө кошумча маалымат алуунун бир натыйжалуу жолу [13, 223-232-бб.]. Мектепке чейинки балдардын кебиндеги кемчиликтерди оңдоо логопед менен үй-бүлөнүн биргелешкен иш-аракетин талап кылат. Үй шартында аткарылган көнүгүүлөр фонетикалык, артикуляциялык, сөздүк жана ой жүгүртүүгө багытталган болушу керек. Бул процесс системалуу жана оюндуу жүргүзүлгөндө, баланын сүйлөө көндүмдөрү тез жана натыйжалуу өнүгөт.

Адабияттар:

1. Мусаева В.И. "Кенже класстарда кыргыз тилин окутуунун заманбап проблемалары" / В.И. Мусаева, А.Э. Гапарова, Д.К. Байбосова // Эл агартуу. – 2026. – № 6. — С. 95-100
2. Алифанова Е.А. Логопедические рифмовки и миниатюры. Пособие для логопедов и воспитателей лого групп / Е.А. Алифанова, Н.Б.Егорова. — М.: «ГНОМ-ПРЕСС», 1999. — 80 с
3. Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. вузов / Под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской
4. Выготский Л. С. Мышления и речь / Л.С. Выготский. – Собр. соч. — М., 1982. — Т. 2. С. 6—361.
5. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. — М., 1982.
6. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. — М., 1981.
7. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев — М., 1969.
8. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии / А. Р. Лурия. — М., 1973. — С. 374.
9. Основы теории и практики логопеда / Под ред. Р. Е. Левиной. — М., 1968. — С. 7-230
10. Понятийно-терминологический словарь логопеда / Под ред. В.И. Селиверстова, — М., 1997.
11. Правдина О. В. Логопедия / О. В. Правдина. — М., 1973. — С. 5-8.
12. Хватцев М. Е. Логопедия / М. Е. Хватцев. — М., 1959. — С. 5-14.
13. Эльконин Д.Б. Мектепке чейинки курактагы сүйлөөнүн өнүгүшү / Д.Б. Эльконин. — М.: 2003

УДК: 37.091.3:82.0

Сакиева С.С., Мокуева Н.Ш., Абдихамова С.А.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

**АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ОКУУЧУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Сакиева С.С., Мокуева Н.Ш., Абдихамова С.А.

Джалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова

**ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ**

Sakieva S.S., Mokueva N.S., Abdikhamova S.A.

Jalal-Abad State University named after B.Osmonova

**TECHNOLOGY FOR FORMING STUDENTS' CREATIVE COMPETENCE IN
LITERARY READING CLASSES**

Аннотация. Макаланын мазмуну башталгыч класстарда адабий окуу предметин окутуудагы окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун формаларына жана ыкмаларына арналган. Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандыруу текстти окуу жана түшүнүү, тексттин мазмунун талдоо процессинде жүргүзүлүүчү иш-аракет болуп саналат. Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандыруу билим берүүдөгү жаңы парадигма катары актуалдуу маселе болуп эсептелет. Окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү текстке чейинки, текстти окуу учурундагы жана тексттен кийинки иш-аракеттер аркылуу өнүктүрүлөт. Текстти талдоодогу окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү тексттин мазмунуна жараша пландаштырылат. Окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү окутуунун методдорун тандоо жана колдонуу аркылуу ишке ашырылуучу процесс болуп саналат. Макалада окутуунун заманбап технологияларына негизделген активдүү методдорду колдонуу сунушталган. Активдүү методдор окуучунун тексттин мазмунун талдоодогу жана аны менен иштөөдөгү негизги фигура катары каралышы камсыздайт. Окуучунун чыгармачылык компетенциясын калыптандырууга багытталган бир катар технологиялар сунушталып, аларды сабакта колдонуу жолдору каралган. Демек, окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү адабий окуу сабагында калыптанып, өркүндөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү, адабий окуу предмети, текст, тексттин мазмуну жана түзүлүшү, окутуунун активдүү методдору.

Аннотация. Формирование творческой компетентности учащегося на уроках литературного чтения рассматривается как актуальная проблема и новая парадигма современного образования. Творческая компетентность учащегося реализуется через предтекстовую деятельность в процессе чтения текста. Развитие творческой компетентности при анализе текста планируется в зависимости от его содержания. Формирование творческой компетентности учащегося представляет собой процесс, в ходе которого реализуются и отбираются соответствующие методы обучения. В статье предлагается использование активных методов обучения, основанных на современных образовательных технологиях. Активные методы обучения рассматриваются с позиции ведущей роли учащегося в анализе содержания текста и работе с ним. В аспекте формирования творческой компетентности учащегося предложен ряд образовательных технологий и рассмотрены пути их применения на уроках литературного чтения. Таким образом, на уроках литературного чтения формируется и совершенствуется творческая компетентность учащихся.

Ключевые слова: творческая компетентность учащегося, предмет литературного чтения, текст, содержание и структура текста, активные методы обучения.

Abstract. The formation of students' creative competence in literary reading classes is considered an urgent issue and a new paradigm in modern education. Students' creative competence is developed through pre-reading, while-reading, and post-reading activities. The development of creative competence in text analysis is planned according to the content of the text. The formation of students' creative competence is a

process implemented through the selection and application of teaching methods. The article proposes the use of active teaching methods based on modern educational technologies. Active teaching methods are considered from the perspective of the student's leading role in analyzing and working with the text. A number of educational technologies aimed at developing students' creative competence are presented, and ways

of applying them in literary reading lessons are discussed. Thus, students' creative competence is formed and improved in literary reading classes. The article is recommended for postgraduate students, master's students, and teachers.

Key words: *students' creative competence, literary reading subject, text, content and structure of the text, active teaching methods.*

Киришүү. Башталгыч класста адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында текст менен иштөөгө өзгөчө басым жасалат. Сабактын окутулушу менен үйрөтүлүшүнүн максаты жана мазмуну текстти окууга, түшүнүүгө жана талдоого багытталат. Тексттин көлөмү, түзүлүшү, аны талдоонун формалары менен методдору окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталат.

Окуучунун адабий окуу сабагындагы текстти окуусу, окуунун түрлөрү боюнча талдоосу, тексттин мазмунун ар түрдүү формада чечмелөөсү анын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Макалада текстти талдоо аркылуу окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган педагогикалык технологиялар жана алар менен иштөөнүн жолдору каралат. Макаланын мазмунун ачууда ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерине таяндык.

Изилдөөнүн максаты. Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандыруучу технологияларды талдоо жана сунуштоо.

Адабияттарга сереп. Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылыгын калыптандыруу технологиясы – бул окуучулардын ой жүгүртүүсүн, элестетүүсүн, өз алдынча пикир айтуусун жана көркөм чыгармага чыгармачылык менен мамиле жасоо жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган педагогикалык ыкмалардын жана методдордун жыйындысы. Окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү төмөнкү иш-аракеттер аркылуу калыптанат (окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү, көркөм текстти түшүнүү жана талдоо көндүмдөрүн калыптандыруу, өз оюн эркин жана логикалуу билдирүүгө үйрөтүү, окууга болгон кызыгууну арттыруу, эстетикалык табитин жана руханий дүйнөсүн байытуу). Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылык компетенциясы текст, тексттин мазмунун түшүнүү менен ишке ашат. Ошондуктан тексттин мазмунун талдоодо биз тексттин мазмуну менен иштөөдө төмөнкү эрежелерге таянуу менен ишке ашырабыз [8, 20].

1. Окуучулардын чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү;
2. Көркөм текстти түшүнүү жана талдоо көндүмдөрүн калыптандыруу;
3. Өз оюн эркин жана логикалуу билдирүүгө үйрөтүү;
4. Окууга болгон кызыгууну арттыруу;
5. Эстетикалык табитин жана руханий дүйнөсүн байытуу.

Мындай иш-аракеттер адабий окуу предметинин негизги принциптеринин бири катары колдонулуп жана практикаланып келет. Адабий окуу предметинин түзүлүшү текст менен иштөөгө үйрөтүүгө багытталып, окуучулардын окуу, түшүнүү жана талдоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Бул багыттагы методикалык сунуштардын ишке ашырылышы А. Токтомаматовдун авторлугу менен түзүлгөн окуу китептеринде кеңири чагылдырылган. Натыйжада, 1990-жылдардан тартып адабий окуу боюнча окуу китептеринин мазмундук жана методикалык сапаты кыйла жогорулап, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган заманбап окутуу талаптарына жооп бере баштады [8, 13].

Адабий окуу предмети билим берүү системасында окуучунун чыгармачылык компетенциясын калыптандыруучу негизги предметтердин бири болуп эсептелет. Бул

предмет аркылуу окуучу угууга, окууга, сүйлөөгө жана жазууга үйрөнөт. Окуу предмети окуучунун алгачкы окуу компетенттүүлүгүн калыптандырууну көздөйт. Окуучуну текстти туура, шар, сезимдүү, көркөм, үн чыгарып жана ичинен окууга үйрөтүү бул процесстин башаты болуп саналат. Бул багыттагы изилдөөлөр кыргыз окумуштуулары С.Турусбековдун, К.Сартбаевдин, Б.Рысбекованын, А.Токтомаматовдун, С.Рысбаевдин, С.Сакиеванын, Б.Абдухамидованын эмгектеринде кеңири каралган. С.Турусбековдун эмгектеринде окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү окуунун түрлөрү, сөздүк жумуштары, аңгеме жүргүзүү, план түзүү жана окуганын айтып берүү аркылуу калыптанары белгиленген [7, 100-б.].

А.Токтомаматов окуучунун чыгармачылык компетенциясы биргелешкен чыгармачылык, ишмердүүлүк аркылуу өнүгөрүн белгилеген [8, 20-б.]. С.Рысбаев окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү оозеки жана жазуу ишмердүүлүгү менен бирге жүргүзүлөрүн көрсөткөн [3, 20 б.]. С.Сакиева чыгармачылык компетенттүүлүк тексттин моделин түзүү жана аны талдоо аркылуу калыптанарын белгилесе [4, 100-б.], Б.Абдухамидова чыгармачылык компетенттүүлүк окуу ишмердүүлүгү аркылуу өздөштүрүлөрүн белгилейт [1, 200-б.].

Адабий окуу сабагындагы окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү — бул окуу процессинде дайыма колдонулуп, актуалдуулугун жоготпой, заманбап окутуу технологиялары менен толукталып туруучу процесс катары окуп-үйрөтүлүп келет. Окуучунун чыгармачылыгын калыптандыруу Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Ш.А.Амонашвили, М.Р.Львов, М.И.Оморокова, Н.Светловская, А.В.Никитина ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде изилденип, практикада колдонулуп келе жатат. Окуучунун чыгармачылыгын ар тараптан өнүктүрүүдө адабий окуу предметине өзгөчө маани берилет. Окуучунун чыгармачылыгынын калыптанышы анын окуу материалын өздөштүрүүсүнө жана интеллектуалдык маданиятынын өнүгүшүнө таасирин тийгизет.

Чыгармачылык компетенттүүлүк – бул билим берүүдөгү интегративдүүлүктү камсыз кылуу менен когнитивдик, эмоционалдык жана мотивациялык компоненттерди айкалыштырып, окуучунун сабактагы чыгармачылыгын калыптандыруучу процесс катары каралат. Чыгармачылык компетенттүүлүк окуучунун билиминин, билгичтигинин жана көндүмдөрүнүн негизинде калыптанып, окутуунун активдүү методдору аркылуу ишке ашырылат. Демек, чыгармачылык компетенттүүлүктүн негизги белгилери катары төмөнкүлөрдү бөлүп кароого болот: оригиналдуулук (окуучунун жоопторунун өзгөчөлүгү жана чыгармачыл мүнөзү), абстракттуу ой жүгүртүү (маалыматты образдуу кабыл алуу жана сүрөттөө), чыгармачылык ой жүгүртүү, вербалдык эмес элестетүү (жаңы жана образдуу идеяларды жаратуу), образдуу-көрсөтмөлүү ой жүгүртүү ж.б.

Окуучулардын чыгармачылыгы шарттуу түрдө үч деңгээл боюнча каралат:

Жогорку деңгээл. Бул деңгээлдеги окуучулар өз алдынча иштей алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп, активдүүлүгү менен айырмаланышат. Мындай окуучулар чыгармачыл ой жүгүртүп, маалыматты тез кабыл алышат.

Орто деңгээл. Бул деңгээлдеги окуучулар өз оюн ачык айтуудан тартынышат, бирок өз алдынча иштөөгө аракет кылышат.

Төмөнкү деңгээл. Бул деңгээлдеги окуучулар пассивдүү болушуп, көбүнчө мугалимдин жардамы менен иштөөгө көнүшкөн.

Демек, окуучунун чыгармачылыгы адабий окуу сабагында калыптанып, улам толукталып туруучу педагогикалык процесс катары окутулат.

Талкуулоо жана жыйынтыктар. Биз жогоруда окуучунун чыгармачылыгы, анын формалары, калыптануу этаптары жана колдонуу жолдору тууралуу сөз кылдык. Макаланын кийинки бөлүгүндө адабий окуу сабагында текстти талдоодо окутуунун активдүү методдорун колдонуу аркылуу окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн формалары жана методдору каралат. Адабий окуу сабагында текстти

талдоодо анын мазмунуна жана түзүлүшүнө жараша окутуунун тиешелүү методдору тандалат [1, 92-б.].

Окуучунун чыгармачылык компетенциясын калыптандыруучу тапшырмаларды төмөнкү формалар боюнча классификациялоого болот: чакыруу, түшүнүү жана колдонуу.

1. Чакыруу

- кластер;
- синквейн;
- мээ чабуулу;
- суроолордун ромашкасы;
- эссе;
- Б-Б-Бк.

2. Түшүнүү

- Т-схемасы;
- сынчыл окуу;
- сүрөт менен иштөө;
- эки бөлүктүү күндөлүк;
- инсерт.

3. Колдонуу

- Венн диаграммасы;
- биргелешип иштөө;
- кайчылаш талкуу;
- чыгарманын картасы;
- чыгарманын дарагы.

4. Суроолордун ромашкасы

Бул ыкма текстке чейин, текстти окуу учурунда жана тексттен кийин колдонулат.

Жөнөкөй суроолор

Фактыларга негизделген суроолор.

Тактоочу суроолор

Маалыматты тактоого багытталган суроолор.

Интерпретациялык суроолор

Себеп-натыйжа байланышын аныктоочу суроолор.

Чыгармачыл суроолор

Окуучунун фантазиясын жана ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт.

Баалоочу суроолор

Каармандарга жана окуяларга баа берүүгө багытталат.

Практикалык суроолор

Теорияны практика менен байланыштырууга жардам берет.

4К — XXI кылымдагы негизги универсалдуу компетенттүүлүктөр:

Креативдүүлүк — чыгармачыл идеяларды жаратуу;

Критикалык ой жүгүртүү — маалыматты талдоо;

Коммуникация — өз оюн так жеткирүү;

Кооперация — биргелешип иштөө.

Проблемалык окутуу технологиясы. Окуучуларга чыгарма боюнча ойлонууга түрткү берүүчү суроолор берилет. Мисалы: - Каармандын ордунда болсоң эмне кылмаксың?

Чыгарманын аягын башкача кантип бүтүрүүгө болот? Мындай суроолордун тизмеги текстти окуп, мазмунун түшүнүп, тексттин мазмунун бала кандай интерпретациялады, ошол багытта каралат. Тексттин мазмунун түшүнүү менен балада кандай ойлор, сунуштар бар экендигин аныктоо үчүн колдонууга болот.

Долбоорлоо методу. Бул метод менен иштөө окуучунун адабий окуу сабагындагы чыгармачылыгын калыптандыруучу бирден бир негизги метод катары билим берүүдө колдонулуп келе жатат.

Адабий окуу сабагында окуучулар тексттин мазмунунун моделин түзүү үчүн чыгарма боюнча чакан долбоорлорду даярдашат. Мындай иш-аракеттер окуучунун тексттин маанисин кандай түшүндү деген идея менен колдонулат. Окуучу тексттин маанисин түшүнүүсү боюнча өзүнүн текстке карата долбоорун түзөт. Мындай учурда айрым окуучулар жаны чыгарма түзүшү, же ыр түрүндөгү, же чакан эссе ж.б. түзүү аркылуу иштешет. Бул окутуу система окуучунун чыгармачылыгын калыптандыруудагы негизги технология болуп саналат.

Каармандын күндөлүгүн жазуу - бул технология менен окуучулар жеке, топто, жупта иштеше алат. Бул технологиядагы иш-аракеттер мугалимдин да, окуучунун да талдоосуна карата ишке ашат. Ар бир окуучу тексттеги каармандын образын кандай түшүндү деген суроолордун тегерегиде иш жүргүзүлөт. Биз мында текстти модели менен иштөөнү практикалай алабыз. Тексттин моделинин акыркы бөлүгү, же чыгармага чыгарма жаратуу этабы менен иштөө колго алынат. Демек, каарман тексттин мазмунун түшүнүп, аны өз алдынча иштөөдөгү негизги багыт болуп саналат [4, 120].

Презентация түзүү. Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылыгын калыптандыруудагы башкы технология деп айтууга болот. Презентация - бул окуучунун тексттин мазмунун түшүнүү менен кабыл алып, аны чыгармачылыгы менен топто иштөө аркылуу презентациялашы болуп саналат.

Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү технологиясы үч баскыч аркылуу жүргүзүлөт:

- Кызыктыруу;
- Түшүнүү;
- Ойлонуу жана жыйынтык чыгаруу.

Чыгармачылык тапшырмалардын үлгүлөрү:

- Ырды улантып жазуу;
- Жомоктун жаңы вариантын түзүү;
- Каарманга кат жазуу;
- Чыгарманын альтернативдүү соңун ойлоп табуу;
- Сүрөт боюнча аңгеме түзүү;
- Каармандардын ортосунда диалог жазуу [1, 92-б.]

Адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгү программалык талапка ылайык предметтерди интеграциялап окутууга басым жасалат. Сабакта тексттин моделин түзүү аркылуу окуучунун чыгармачылыгын калыптандырууга болот. Адабий окуу сабагындагы тексттерди мугалим башка предметтерде колдонуу аркылуу окуучунун чыгармачылыгын калыптандыра алат. Бул технологияны практикалоо, алар менен иштөөдө мугалимдин бир күндүк сабакка түзгөн сабактын моделинен билүүгө болот. Бирок бир топ окумуштуулар адабий окуунун кыргыз тили менен байланышына басым жасайт [9, 50]. Адабий окууда окулуучу текстти кыргыз тили сабактарында толукталып, кошумчаланып үйрөтүлөт. Окуучунун чыгармачылык компетенциясы адабий окуу сабагында сүрөт искусствосу сабагы аркылуу да ишке ашат. Тексттеги окуяларды окуучу өз оюн сүрөт аркылуу да берүү менен калыптандыра алат [9, 50].

Корутунду. Адабий окуу сабагында окуучу текстти окуу, түшүнүү аркылуу текст боюнча ой жүгүртүү аркылуу, аны өз тажрыйбасында колдонууга аракет жасайт. Адабий окуу предмети окуучунун оозеки жана жазуу чыгармачылыгын калыптандыруучу, окуучу адабий окуу предмети аркылуу окууну, сүйлөөнү, текст менен иштөөнү үйрөнөт. Адабий окуу предмети аркылуу окуучу, текстти таануу менен аны менен иштөөнүн формаларын жана методдорун үйрөнүү менен чыгармачылык компетенциясын калыптандыра алат. Макалада башталгыч класстын адабий окуу сабагында окуучунун чыгармачылык

компетенциясын калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелери, аларды колдонуунун шарттары талкууланды. Текстти окуу, түшүнүү жана талдоо аркылуу окутуунун ар түрдүү методдорун колдонуу менен окуучунун чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Ал эми санариптик технологияларды колдонуу менен да окуучунун чыгармачылыгын калыптандырууга болот. Мисалы, электрондук китептер жана адабий базалар, мультимедиялык колдонмолор (адабиятты визуалдаштыруу жана аудиовизуалдык материалдарды колдонуу, окуу процессин кызыктуу кылат, ошондой эле түздөн-түз түшүнүүгө жардам берет), интерактивдүү платформалар (онлайн сабактар, видеоконференциялар, тестирлөөлөр жана форумдар аркылуу билим алууну интерактивдүү кылуу) [10, 117].

Адабий окуу сабагы аркылуу окуучу башталгыч класстын башка предметтерин тааный алат. Кыргыз тили сабагындагы текстти окуу жана көчүрүп жазуу, текстке талдоо жүргүзүүнү үйрөнөт, заманбап педагогикалык технологияларды колдонуу аркылуу окуучунун чыгармачылыгы өнүгөт. Демек, чыгармачылык компетенттүүлүк адабий окуу сабагында калыптануучу жана өркүндөтүлүүчү негизги компоненттердин бири болуп саналат [9, 286].

Адабияттар:

1. Абдухамидова Б. Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу / Б. Абдухамидова. – Бишкек, 2024. – 450 б.
2. Абдухамидова Б. “Окуу”, “окурмандуулук” түшүнүктөрүнүн теориялык концепциялары жана окурмандык ишмердүүлүктүн этаптары / Б. Абдухамидова // ЖАМУнун жарчысы. – Б., 2023. – №1 (54). – С. 24–29
3. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. — Бишкек, 2022. — 120 б.
4. Сакиева С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери / С. Сакиева. – Бишкек, 2010. – 200 б.
5. Сакиева С. Окуу көндүмүн калыптандырууга жаңыча көз караштар / С. Сакиева, Р. Алиева, А. Абдразакова // ЖАМУнун жарчысы. – Б., 2022. – №1 (50). – С. 133–138
5. Сакиева С. Адабий окууда окуу жана түшүнүүнү үйрөтүүнүн технологиялары / С. Сакиева, Р. Алиева, Б. Байиева // ЖАМУнун жарчысы. – Б., 2022. – №2 (51). – С. 94–101
6. Турусбеков С. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы / С. Турусбеков, Э. Бердибаев, Б. Рысбекова ж.б. – Фрунзе, 1965. – 450 б.
7. Токтомаматов А. Башталгыч класстар үчүн “Адабий окуу” китептеринин дидактикалык негиздери / А. Токтомаматов. – Бишкек, 1995. – 20 б.
8. Шишкараева А.К., Алымкул кызы Д. Жасалма интеллекттин студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүнө тийгизге таасири / А.К. Шишкараева, Алымкул кызы Д. // Эл агартуу. – Б., 2025. – №3. – С. 152-159
9. Чокошева Б.С. Башталгыч класстарда эне тилин окутууда колдонулуучу интеграцияланган сабактар / Б.С. Чокошева, К.А. Ногойбаева // Эл агартуу. – Б., – 2025. – №4. – С. 46-50
10. Усарова Г.К. Санариптик технологиялардын негизинде кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу / Г.К. Усарова // Эл агартуу. – Б., 2025. – №3. – С. 117-124

УДК 37.09:82.0

Сакиева С.С., Асаналиева М.М., Намазбекова Б.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА МАЗМУНДУК БАГЫТТАР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Sakieva S.S., Asanaliyeva M.M., Namazbekova B.

Dzhagalal-Abadskiy gosudarstvennyy universitet im. B.Osmonova

ТЕХНОЛОГИИ РАБОТЫ С СОДЕРЖАТЕЛЬНЫМИ НАПРАВЛЕНИЯМИ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ

Sakieva S.S., Asanaliyeva M.M., Namazbekova B.

Jalal-Abad State University named after B.Osmonova

TECHNOLOGIES FOR WORKING WITH CONTENT-BASED DIRECTIONS IN LITERARY READING LESSONS

Аннотация. Адабий окуу предметинде мазмундук багыттар жана алардын курамы боюнча окутуу негизги маселелердин бири катары каралат. Мазмундук багыттар боюнча окутулуучу бөлүмдөр жана алар менен иштөөнүн формалары сунушталат. Макалада мазмундук багыттардын беш түрү талданып, аларды колдонуунун теориялык жана практикалык маселелери каралып, мындан ары пайдалануунун формалары жана методдору сунушталды. Мазмундук багыттын биринчи этабында окуучунун китеп окуу чөйрөсүн түзүүнүн шарттары каралат. Бул багытта окуучунун алгачкы көркөм чыгармаларды окуп-түшүнүүсү аркылуу китеп окууга кызыгуусун калыптандыруу маселеси талкууланат. Экинчи багытта китеп окуу техникасы, аны менен иштөөнүн жолдору жана ыкмалары каралып, аларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү чечмеленет. Үчүнчү багытта башталгыч класстардагы адабий билим берүүнүн негиздери, аларды уюштуруунун жолдору жана формалары көрсөтүлөт. Төртүнчү жана бешинчи багыттар катары окурмандык ишмердүүлүк менен кеп өстүрүү маселелери талкууланат. Окурмандык ишмердүүлүктү адабий окуу сабагында калыптандыруунун ыкмалары каралып, кеп өстүрүүдө окуучунун угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн жолдору сунушталат. Макаланын мазмуну башталгыч мектептеги адабий окуу сабагынын мазмунун жана формаларын өнүктүрүүгө багытталган.

Түйүндүү сөздөр: адабий окуу предметинин мазмундук багыттары, мазмундук багыттын түзүлүшү, адабий билим берүү, кеп ишмердүүлүгү, окурмандык ишмердүүлүк.

Аннотация. В учебном предмете «Литературное чтение» работа с содержательными направлениями является одной из ключевых проблем обучения. В статье представлены разделы литературного чтения и формы работы с ними в

рамках содержательных направлений. Рассмотрены пять содержательных направлений, проанализированы теоретические и практические вопросы их реализации, а также предложены формы и методы их дальнейшего использования. На первом этапе раскрываются условия формирования читательской среды младшего школьника. Особое внимание уделяется чтению и пониманию первых художественных произведений. Во втором направлении рассматриваются техника чтения, методы и приёмы работы с текстом, а также особенности их применения. В третьем направлении раскрываются основы литературного образования в начальной школе, формы и способы их организации. Четвёртое и пятое направления посвящены читательской деятельности и развитию речи. Анализируются методы формирования читательской деятельности на уроках литературного чтения, а также пути развития у учащихся навыков слушания, говорения, чтения и письма. Содержание статьи направлено на совершенствование содержания и форм уроков литературного чтения в начальной школе.

Ключевые слова: содержательные направления предмета литературного чтения, структура содержательных направлений, литературное образование, речевая деятельность, читательская деятельность.

Abstract. In the subject of Literary Reading, work with content-based directions is one of the key issues in the teaching process. This article presents the sections of literary reading and the forms of working with them within the framework of content-based directions. Five content-based directions are examined, and both the theoretical and practical aspects of their implementation are analyzed. In addition, forms and methods for their further application are proposed. The first direction reveals the conditions necessary for creating a reading environment for primary school

students. Special attention is paid to reading and understanding the first literary works encountered by young learners. The second direction focuses on reading techniques, methods and strategies for working with texts, as well as the specific features of their application. The third direction explores the foundations of literary education in primary school and discusses the forms and methods of its organization. The fourth and fifth directions are devoted to reading activities and speech development. The article analyzes methods for

developing reading activities during literary reading lessons and identifies ways to enhance students' listening, speaking, reading, and writing skills. The content of the article is aimed at improving the content and instructional forms of literary reading lessons in primary education.

Key words. *content-based directions of literary reading, structure of content-based directions, literary education, speech activity, reading activity.*

Киришүү. Кыргызстандын билим берүү системасы 2025-2026-окуу жылынан тартып мектептик билим берүүнүн 12 жылдык улуттук моделине өтүүнү баштады. 12 жылдык билим берүү моделине өтүү – бул мектептеги окуу мөөнөтүн гана узартуу эмес, билим берүүнүн мазмунун, окутуунун ыкмаларын жана мугалимдин ишмердүүлүгүн түп-тамырынан жаңылоо болуп саналат. Адабий окуу сабагында мазмундук багыттар окуучулардын окуу, түшүнүү, талдоо жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталат. Мазмундук багыттар менен иштөө окуу процессин системалуу уюштурууга жана окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга жардам берет.

Бүгүнкү күндүн мугалими маалымат берүүчү гана эмес, заманбап технологияларды жана эл аралык методикаларды колдоно билген фасилитатор болушу керек. Бул талаптар башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн методикасына да жаңы милдеттерди коюуда. Аталган талаптарды ишке ашырууда адабий окуу предметинин мазмундук багыттарын жана алар менен иштөөнүн формалары менен методдорун өздөштүрүү өзгөчө мааниге ээ.

Изилдөөнүн максаты. Адабий окуу сабагынын мазмундук багыттарын аныктоо жана аларды колдонуунун натыйжалуу жолдорун сунуштоо.

Адабияттарга сереп. Башталгыч класстарда адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында мазмундук багыттар, алар менен иштөөнүн курамы жана тандоо жолдору окутулат. Бул бөлүштүрүүлөр окуу программаларында сунушталгандыгына карабастан, аларды классификациялоо жана методикалык жактан иштеп чыгуу боюнча изилдөөлөр дагы деле улантылып келет.

Башталгыч билим берүүдө адабий окуу предмети негизги предметтердин бири болуп эсептелет. Бул предмет окуучунун функционалдык сабаттуулугун калыптандырууда чоң роль ойнойт. Адабий окуу сабагынын натыйжалуулугу анын башка предметтер менен болгон байланышы аркылуу да аныкталат.

Башталгыч класстарда адабий окуу сабагын системалуу уюштурууда мазмундук багыттар негизги орунду ээлейт. Биз мазмундук багыттарды төмөнкүдөй беш топко бөлүп карадык:

- Китеп окуу жана окурмандык чөйрө;
- Китеп окуу техникасы;
- Адабий билим берүүнүн башталышы;
- Окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу;
- Кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү.

Адабий окуу предметинин мазмундук багыттары түзүлүшү жана окутулушу боюнча ар түрдүү багыттарда үйрөтүлөт. Макалада аталган маселелерди талдоодо С.Турусбековдун, Б.Алымовдун, К.Иманалиевдин, Н.Ишекеевдин, А.Токтомаматовдун, С.Рысбаевдин, А.Муратовдун, С.Сакиеванын жана Б.Абдухамидованын эмгектерине таяндык.

Материалдар жана методдор. Макалада адабий окуу предметинин мазмундук багыттарын колдонуудагы теориялык жана практикалык маселелерди талдоодо педагогикалык жана психологиялык методдор пайдаланылды. Айрыкча окутуунун салттуу жана интерактивдүү методдорун, ошондой эле:

- байкоо жүргүзүү;
- салыштыруу;
- биргелешип окутуу;
- маалыматты түшүнүп окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү;
- жазуу кебин өнүктүрүү;
- окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн өнүктүрүү сыяктуу ыкмаларды

колдонууга басым жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Адабий окуу предмети башталгыч класстарда окуу-тарбия иштерин жүргүзүүдөгү негизги предметтердин бири болуп саналат. Бул предметте баланын китеп окуусуна жана окурмандык ишмердүүлүгүнө өзгөчө көңүл бурулат.

Эгер бала текстти окуп жана түшүнө албаса, анда башка окуу предметтерин өздөштүрүүдө да кыйынчылыктар жаралат. Ал өз оюн эркин айтып бере албайт, чыгармачылык менен ой жүгүртө албайт, грамматикалык эрежелерди колдонууда жана орфографиялык сабаттуулукту өнүктүрүүдө да кыйынчылыкка туш болот.

Кыргыз окумуштуулары бул маселени ар тараптуу изилдеп келишкен. Текстти окуу жана түшүнүүнүн формаларын алгач ирет белгилүү окумуштуу-методист С.Турусбеков сунуштаган [7, 250]. Ал туура, шар, сезимдүү, көркөм, ичинен жана үн чыгарып окуунун түрлөрүн бөлүп көрсөтүп, аларды практикалык жактан колдонуу жолдорун иштеп чыккан. Ошондой эле ал мазмундук багыттарды үч курамы боюнча алгачкы жолу сунуштаган. 1. Сабаттуулукка үйрөтүүнүн методикасы. 2. Окутуунун методикасы. 3. Грамматиканы окутуунун методикасы. Эмгекте жалпы аталышы “Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы” деп атоо менен анда ар бир бөлүмдүн мазмуну боюнча окутуу жана аларды практикалоо милдетин койгон. Сабаттуулукка үйрөтүүнүн методикасы негизинен окуучунун окууга жана жазууга үйрөтүү аркылуу аларды туура окууга, туура жазууга үйрөтүү - бул мазмундук багыттардын алгачкы функциясын аткарууга боло тургандыгын белгилейт. Мазмундук багыттын экинчи багыты катары “Грамматиканы окутуунун методикасы” деп аталып, анда окуучу бул мазмундук багытта кыргыз тилинде туура, так сүйлөө менен грамматикалык материалдарды үйрөтүү максатын көздөгөн. Үчүнчү багыт “Окутуунун методикасы” деп аталып, мында баланын текстти шар, туура, көркөм, сезимдүү окуусуна басым жасаган. Ушул эмгекте сунушталган формалар жана методдор ушул кезге чейин колдонулуп келүүдө. Заманбап билим берүүнүн талаптарына жараша толукталып үйрөтүлүүдө. Мазмундук багыттар билим берүүдөгү жаңыланууларга жараша кошумчаланып, толукталып турат.

А.Токтомаматовдун эмгектери кыргыз башталгыч билим берүү системасында чоң өзгөрүү алып келген. Ал “Эне тили” окуулугун “Адабий окуу” деп өзгөртүү менен улуттук чыгармаларды окутууга жана окуучунун инсандык сапаттарын калыптандырууга басым жасаган [10, 15]. С.Рысбаев окуучунун чыгармачылыгын текстти деңгээлдеп окутуу аркылуу өнүктүрүүгө болорун көрсөткөн [5, 25]. Ал эми С.Сакиева адабий окуунун педагогикалык негиздерин теориялык, дидактикалык жана практикалык багытта изилдеген [6, 15]. Б.Абдухамидова окуучунун окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн шарттарын жана талаптарын практикалык негизде иштеп чыккан [1, 200].

Жогорудагы илимий эмгектер адабий окуу предметинин мазмундук багыттарын өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ. Биз мазмундук багыттардын учурдагы колдонулуп, окулуп жатканына таянуу менен аларды төмөнкү формада карадык. Жогорудагы каралган эмгектердеги багыттар колдонулуп, толукталып келе жатат. Азыркы талаптарга жараша мазмундук багыттардын айрым бир ыкмаларын талдасак болот.

1. Китеп окуу жана окурмандык чөйрө. Бул багытта окуучулар адабий жана көркөм чыгармалар менен таанышышат. Кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү жөнүндө маалымат алышат. Адабий окууга сунушталган тексттердин мазмуну, аларды окуунун жана түшүнүүнүн формалары менен

таанышышат. Китеп окуу менен окуучу көркөм адабий чыгарма, анын жанры, автору, мазмуну жөнүндөгү түшүнүктөрдү кабыл алат. Окуулуктагы текст менен иштөөнүн жолдору, окуунун түрлөрү менен таанышуу аркылуу китеп окуу чөйрөсүн түзөт. Китепти жеке, жупта, топто окуунун формаларын да үйрөнөт.

Окуучулар жомок, уламыш, легенда, макал-лакап, табышмак, жаңылмач сыяктуу жанрларды окуп-үйрөнүшөт. Ошондой эле чыгармалардын автору, мазмуну жана түзүлүшү менен таанышып, каармандардын мүнөзүн талдоого үйрөнүшөт. Көркөм чыгармалардагы каармандарды баалоону, аларга өз оюн билдирүүнү, китеп менен өз алдынча, жупта, топто иштегенди үйрөнөт [10, 12]. Мындай иштер окуучунун китеп окууга болгон кызыгуусун арттырып, окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырат [1, 300].

2. *Китеп окуу техникасы.* Адабий окуу предметинде окуучунун китеп окуу маданиятына өзгөчө көңүл бурулат. Окуу программасында 1–4-класстар үчүн китеп окуунун ылдамдыгы жана аны баалоонун критерийлери көрсөтүлгөн. Профессор С.Рысбаев китеп окуу техникасынын эки негизги жолун белгилеген [5, 22; 6, 7]:

- Текстти мугалимдин окуп берүүсү;
- Текстти окуучунун өз алдынча окуусу.

Бул ыкмалар азыркы учурда да практикалык маанисин жоготкон жок. Окуучу текстти туура, түшүнүп жана көркөм окуу аркылуу китеп окуу ылдамдыгын өнүктүрөт.

3. *Адабий билим берүүнүн баиталышы.* Бул багытта окуучулар адабий терминдер жана түшүнүктөр менен таанышышат. Алар каарман, сюжет, салыштыруу, сүрөттөө сыяктуу түшүнүктөрдү өздөштүрүшөт. Жанрдык жана тематикалык бөлүштүрүүлөр аркылуу чыгармаларды талдоо жүргүзүлөт. Элдик оозеки чыгармалар окуу жылынын бардык мезгилинде колдонулуп, алардын өзгөчөлүктөрү өзүнчө үйрөтүлөт [10, 14].

4. *Окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу.* Окурмандык ишмердүүлүк – бул окуучунун көркөм чыгармага кызыгып, аны окуп, түшүнүп, талдап жана баалай билүүсү. Бул ишмердүүлүк төмөнкү көндүмдөрдү камтыйт:

- окуу техникасы;
- окуганын түшүнүү;
- ой жүгүртүү;
- салыштыруу;
- элестетүү;
- баа берүү.

Профессор Б.Абдурахмидова окурмандык ишмердүүлүктү калыптандырууда мугалимдин, окуучунун жана ата-эненин биргелешкен ишмердүүлүгүнө өзгөчө маани берет [1, 80].

5. *Кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү.* Кеп ишмердүүлүгү төмөнкү төрт түрү аркылуу өнүктүрүлөт:

1. Угуу. Көркөм чыгарманы угуу жана түшүнүү окуучунун оозеки кабыл алуусун өнүктүрөт.

2. Окуу. Окуу тексттин мазмунун түшүнүүгө жана талдоого багытталат. Окуучунун туура, шар жана көркөм окуусу көзөмөлдөнөт.

3. Сүйлөө. Окуучу чыгарманын мазмуну боюнча өз оюн билдирүүгө, каармандарды салыштырууга жана текстти айтып берүүгө үйрөнөт.

4. Жазуу. Окуучулар текст боюнча суроолорго жооп жазышат, чакан чыгарма түзүшөт жана тексттин моделин иштеп чыгышат [5, 41].

Жогорудагы бөлүштүрүүлөр менен иштөөдө анын колдонулуучу формаларынын катарын карап көрөлү.

1. *Көркөм чыгарманы кабыл алуу жана түшүнүү.* Бул багытта окуучулар төмөнкү көндүмдөрдү аткарышат.

- чыгарманы кунт коюп окушат жана угушат;
- каармандарды, окуяларды жана алардын байланышын түшүнүшөт;

- тексттин негизги оюн аныкташат;
- суроолорго жооп беришет жана текст боюнча пикир алышат.

Бул иш-аракеттерди аткаруунун негизгилери катары төмөнкү курамды кароого болот:

- үн чыгарып жана ичтен окуу;
- мазмунун айтып берүү;
- окуянын планын түзүү;
- негизги жана кошумча маалыматтарды ажыратуу.

2. Көркөм чыгарманы талдоо. Бул багыт окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Окуучулар:

- каармандардын мүнөзүнө баа беришет;
- окуянын өнүгүшүн талдашат;
- чыгарманын темасын жана идеясын аныкташат;
- көркөм каражаттарды байкашат.

Бул иш-аракеттерди аткаруунун негизгилери катары төмөнкү курамды кароого болот:

- каармандарды салыштыруу;
- каармандын аракетине баа берүү;
- кластер жана таблица түзүү;
- тексттен далилдерди табуу.

3. Баалуулуктарды калыптандыруу. Адабий чыгармалар аркылуу окуучуларда:

- мекенчилдик;
- адамгерчилик;
- эмгекчилдик;
- достук жана сый-урмат;
- жаратылышка аяр мамиле сыяктуу баалуулуктар тарбияланат.

Бул иш-аракеттерди аткаруунун негизгилери катары төмөнкү курамды кароого болот:

- талкууларды уюштуруу;
- турмуштук мисалдарды келтирүү;
- каармандардын жүрүм-турумун баалоо.

4. Чыгармачылык ишмердүүлүк. Бул багыт окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Окуучулар:

- тексттин уландысын ойлоп табышат;
- сүрөт тартышат;
- эссе жана дилбаян жазышат;
- ролдук оюндарды аткарышат.

Бул иш-аракеттерди аткаруунун негизгилери катары төмөнкү курамды кароого болот:

- инсценировка;
- каарманга кат жазуу;
- жомокту өзгөртүп баяндоо;
- чыгарма боюнча презентация даярдоо.

Сабакта мазмундук багыттар менен иштөөнүн методдору:

- суроо-жооп;
- жуптук жана топтук иштер;
- кластер түзүү;
- Венн диаграммасы;

- «Ойлон – Жупташ – Бөлүш» стратегиясы;
- роль ойноо;
- долбоордук иштер

Жалпы корутунду. Башталгыч класстарда адабий окуу предмети мазмундук багыттар аркылуу окутулат. Биз мазмундук багыттын китеп окуу жана окурмандык чөйрө, китеп окуу техникасы, адабий билим берүүнүн башталышы, окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу, кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү бөлүмдөрүнө токтолуп, алардын теориялык жана практикалык жагына басым жасадык. Ар бир бөлүмдүн окуу процессинде колдонуу, алар менен иштөөнүн формалары жана методдору талкууланды жана жетектеп иштөөнүн багыттары талдоого алынды. Мазмундук багыттарды өркүндөтүүнүн жолдору каралып, анын курамы да сунушталды. Бул курамды адабий окуу предметин окутууда жана үйрөтүү боюнча практикалык сунуштар да каралды. Демек, адабий окуу предметинин мазмундук багыттары окуучунун адабий чыгармаларды окуу жана түшүнүү көндүмдөрүн системалуу калыптандырууга жардам берет. Алар адабий окуу сабагындагы текст менен иштөөнүн формаларын жана ыкмаларын өнүктүрүп, практикалык жактан колдонууга мүмкүнчүлүк түзөт [3, 4, 11]. Жалпысынан алганда, мазмундук багыттар адабий окуулугу менен иштөө аркылуу предметтин терең окуп-үйрөнүүгө шарт түзөт.

Адабияттар:

1. Абдухамидова Б. Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу / Б. Абдухамидова. – Бишкек, 2024. – 450 б.
2. Абдухамидова Б.А. “Окуу”, “окурмандуулук” түшүнүктөрүнүн теориялык концепциялары жана окурмандык ишмердүүлүктүн этаптары / Б.А. Абдухамидова // ЖАМУнун жарчысы. – Б., 2023. – №1 (54). – С. 24–29
3. Ишекеев Н.И. Интерактивдүү жана санариптик окутуунун жалпылыктары / Н.И. Ишекеев, Г.К. Борубекова // Эл агартуу. – Б., 2025. – №2. – С. 116–123
4. Иманалиева Ж. Адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды талдоонун жолдору / Ж. Иманалиева, Э. Абдибалиев, Г.П. Мамадалиева // Эл агартуу. – Б., 2025. – №2. – С. 91–99
5. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары / С. Рысбаев. – Бишкек, 2022. – 120 б.
6. Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери / С.С. Сакиева. – Бишкек, 2010. – 200 б.
7. Сакиева С.С., Окуу көндүмүн калыптандырууга жаңыча көз караштар / С.С. Сакиева, Р.А. Алиева, А. Абдразакова // ЖАМУнун жарчысы. – Б., 2022. – №1 (50). – С. 133–138
8. Сакиева С.С. Адабий окууда окуу жана түшүнүүнү үйрөтүүнүн технологиялары / С.С. Сакиева, Р.А. Алиева, Б.А. Байиева. – ЖАМУнун жарчысы. – Б., 2022. – №2 (51). – С. 94–101
9. Турусбеков С. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы / С. Турусбеков., Э. Бердибаев, Б. Рысбекова идр. — Фрунзе, 1965. — 450 б.
10. Токтомаматов А.Д. Башталгыч класстар үчүн “Адабий окуу” китептеринин дидактикалык негиздери. Кандидаттык диссертациянын авторефераты / А.Д. Токтомаматов. – Бишкек, 1995. – 20 б.
11. Усарова Г.К. Санариптик технологиялардын негизинде кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу / Г.К. Усарова // Эл агартуу. – Б., 2025. – №3. – С. 117–124 б.б.

УДК: 37.091.31:82.0

*Осмоналиева С.Ч., Сакиева С.С., Момуналиева Ж.,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети*
**АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ОКУРМАНДЫК САБАТТУУЛУКТУ
КАЛЫПТАНДЫРУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ**

*Осмоналиева С.Ч., Сакиева С.С., Момуналиева Ж.
Джалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова*
**ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ
НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ**

*Osmonaliev S.Ch., Sakieva S.S., Momunalieva Zh.
Jalal-Abad State University named after B.Osmonova*
**TECHNOLOGY OF FORMING READING LITERACY IN LITERARY READING
LESSONS**

Аннотация. Макалa башталгыч класстын адабий окуу сабагында окурмандык сабаттуулукту калыптандыруунун жолдоруна, аны ишке ашыруунун формаларына жана методдоруна арналган. Макаланын мазмунун ачууда кыргыз окумуштууларынын окурмандык сабаттуулук боюнча эмгектерине талдоо жүргүзүлдү. Окурмандык сабаттуулуктун калыптанышы узак убакытты талап кылат. Ал адабий окуу сабагында оозеки жана жазуу түрүндө үйрөтүлөт. Окурмандык сабаттуулуктун компоненттери классификацияланып (декоддоо, фонетикалык түшүнүү, сөз байлыгы, текстти талдоо, түшүнүп окуу, оюн, долбоор), анын жогорку, орто жана төмөнкү деңгээлдери талданды. Ошондой эле аларды колдонуунун шарттары жана практикалык бөлүгү каралды. Башталгыч класста окурмандык сабаттуулукту калыптандыруу узак мөөнөттө ишке ашырылуучу процесс экендиги белгиленди. Окурмандык сабаттуулук баланын 1-класска келип, алгачкы тамганы таануудан, окуудан жана жазуудан башталары кеңири талданды. Окурмандык сабаттуулук башталгыч класстын адабий окуу предмети аркылуу калыптануучу феномен катары мүнөздөлдү. Макалa бакалаврларга, магистранттарга, аспиранттарга жана практик-мугалимдерге сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: окурмандык сабаттуулук, окурмандык сабаттуулуктун компоненттери, колдонулуучу методдор, адабий окуу, окуу жана жазуу

Аннотация. Содержание статьи посвящено анализу путей формирования читательской грамотности на уроках литературного чтения в начальных классах, а также форм и методов её реализации. При раскрытии темы статьи был проведён анализ трудов кыргызских учёных, посвящённых проблеме читательской грамотности. Формирование читательской грамотности является

длительным и поэтапным процессом. На уроках литературного чтения обучение осуществляется как в устной, так и в письменной форме. В статье классифицированы основные компоненты читательской грамотности современного читателя: декодирование, фонетическое восприятие, словарный запас, анализ текста, понимание прочитанного, игровые методы и проектная деятельность. Рассмотрены высокий, средний и низкий уровни читательской грамотности, проанализированы условия их формирования и практические аспекты применения. Отмечается, что формирование читательской грамотности в начальной школе реализуется в долгосрочной перспективе. Этот процесс начинается с первого класса, когда ребёнок осваивает распознавание букв, чтение и письмо. Читательская грамотность рассматривается как важнейший компонент, формирующийся в начальной школе посредством предмета «Литературное чтение». Статья рекомендована бакалаврам, магистрантам, аспирантам и педагогам-практикам.

Ключевые слова: читательская грамотность, компоненты читательской грамотности, методы обучения, литературное чтение, чтение и письмо.

Abstract. The article is devoted to the analysis of ways of forming reading literacy in literary reading lessons in primary school, as well as the forms and methods of its implementation. In revealing the content of the article, an analysis of the works of Kyrgyz scholars on reading literacy was carried out. The formation of reading literacy requires a long period of time. It is taught both orally and in written form during literary reading lessons. The article classifies the main components of reading literacy, including decoding, phonetic comprehension, vocabulary, text analysis, reading comprehension, games, and project-based activities. High, medium, and low levels of reading literacy are analyzed, as well as the conditions for their

application and practical implementation. The formation of reading literacy in primary school is considered a long-term process. Reading literacy begins when a child enters the first grade and starts recognizing letters, reading, and writing. Reading literacy is

Key words: reading literacy, components of reading literacy, teaching methods, literary reading, reading and writing.

identified as a formative phenomenon developed through the subject of literary reading in elementary school. The article is recommended for bachelor's, master's, and postgraduate students, as well as practicing teachers.

Киришүү. Башталгыч класста адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында окуу көндүмдөрүн калыптандыруу дайыма актуалдуу маселе катары каралып келет. Адабий окуу сабагында муундап окуу, сөздөп муундап окуу, окуу көндүмү, туура, шар, сезимдүү, көркөм окуу, окуу түшүнүгү кеңири пайдаланылып келе жатат. Ал эми кийинки мезгилдерде окууну түрдүү формада уюштурууга байланыштуу бир катар жаңы терминдер колдонулууда. Аларга жеке окуу, жупта окуу, топто окуу, биргелешип окуу, кабарлашып окуу, сынчыл окуу, окуу жана түшүнүү, белгилеп окуу ж.б. кирет.

Башталгыч класстын окуучусу туура жана эркин окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча күнүмдүк иш адабий окуу сабактарында биринчи класстан баштап жүргүзүлүшү керек. Мындай шарттарда гана толук окуу чеберчилигин башкача айтканда, окуу көндүмдөрүн калыптандырууга жана кенже окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүүсүнө, ой жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүнө салым кошууга болот. Андыктан окуучулардын туура, эркин жана аң-сезимдүү окуу көндүмдөрүн калыптандыруу боюнча иш-аракет ажырагыс биримдикте жүзөгө ашырылууга тийиш. Бул системалуу иш окуучулар үчүн мугалимдин уюштурган адабий окуу сабактары жандуу, кызыктуу, жемиштүү болуп, окуучусун билимдүү кылууга шарттарды түзөт [9, 39].

Окурмандык ишмердүүлүктүн жогорку баскычы катары окурмандык сабаттуулук түшүнүгү кеңири колдонулуп, адабий окуу сабактарында практикаланып келе жатат. Макаланын мазмуну окурмандык сабаттуулуктун колдонулушуна, анын окуу процессиндеги ордуна, аны менен иштөөнүн формаларына жана методдоруна багытталат.

Изилдөөнүн максаты. Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык сабаттуулугун калыптандыруунун формаларын жана методдорун талдоо.

Адабияттарга сереп. Билим берүү системасында кенже мектеп жашындагы балдарды окуу көндүмдөрү аркылуу окурмандык сабаттуулукка үйрөтүү актуалдуу маселе катары каралып келет. Кыргыз окумуштуулары С. Турусбеков, А. Токтомаматов, С. Рысбаев, С. Сакиева, Б. Абдухамидованын эмгектери башталгыч класстын окуучуларынын окуу жана окурмандык ишмердүүлүгүнө арналган.

С. Турусбековдун эмгектеринде окуунун түрлөрү каралса, А.Токтомаматов адабий окуу предметинин дидактикалык негиздерин талдап, окуучунун чыгармачылык жана окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө көңүл бурган. С. Рысбаев текстти талдоонун технологияларын сунуштаган. С. Сакиева адабий окуунун педагогикалык негиздерине токтолсо, Б. Абдухамидова окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруунун теориялык жана практикалык аспектилерин иштеп чыккан.

Методология жана методдор. Изилдөөдө гуманитардык илимдерде колдонулуучу методологиялык ыкмалар пайдаланылды. Изилдөөнүн негизин объективдүүлүк, илимий мамиле, тарыхый жана логикалык биримдик, педагогикалык принциптер түздү.

Макалада сүрөттөө, салыштыруу, талдоо жана жалпылоо методдору колдонулду. Бул методдор окурмандык сабаттуулукту калыптандыруунун формаларын жана методдорун аныктоого мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Адабий окуу сабактарында баланын окурмандык сабаттуулугун калыптандыруунун жолдору, алардын формалары жана методдору башталгыч билим берүүдө кеңири изилденип келет. Аларды өнүктүрүүнүн жана практикада колдонуунун актуалдуулугу адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында окумуштуулар тарабынан туруктуу каралып, илимий жактан негизделип сунушталууда.

Сабаттуулук – оозеки жана жазма тилди максатка жараша пайдалана билүү, элдин маданий деңгээлинин маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири. Сабаттуулук түшүнүгүнүн мааниси коомдун саясий жана экономикалык өнүгүшүнүн ар кайсы этаптарында маданий керектөөнүн жогорулашына жараша өзгөрүп турат [10, 29]. Ал эми окурмандык сабаттуулук — бул адамдын тексттин маанисин түшүнүү, оозеки жана жазуу түрүндөгү маалыматтарды пайдалануу жөндөмдүүлүгү. Ал адабий окуу сабагында калыптанып, практикада кеңири колдонулат. Адабий окуу сабагында калыптанган окурмандык сабаттуулуктун көндүмдөрү башка предметтерди өздөштүрүүдө да маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан окурмандык сабаттуулуктун формалары жана методдору башталгыч билим берүүдө кеңири практикаланып келет. Демек, окурмандык сабаттуулукту калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн жолдору кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде изилденип, илимий-методикалык сунуштар берилген.

Кыргыз башталгыч класстарында орфографиялык сабаттуулуктун теориясы жана практикасы алгач белгилүү окумуштуу, профессор Каратай Сартбаевдин эмгектеринде изилденип, окутулуп келе жатат. Ал эми адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында бул маселе көмүскөдө калбастан, бир катар эмгектерде чагылдырылган. С.Турусбековдун эмгектеринде окурмандык сабаттуулук окуу сабагында текстти туура, шар, сезимдүү жана көркөм окуу менен бирге анын мазмунун түшүнүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет [5, 250-б.]. Кыргыз башталгыч класстарында окурмандык сабаттуулукка болгон жаңы мамиле А. Токтомаматовдун эмгектеринде кеңири берилген. Окумуштуу баланын адабий билим алуусуна өзгөчө көңүл буруп, «Адабий окуу» китебинин мазмунун адабий жактан байытууну сунуштаган. Мунун негизинде окуучунун чыгармачылыгын, биргелешкен жана орток чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү аркылуу окурмандык сабаттуулукту жандандыруу көздөлгөн [6, 12-б.].

С. Рысбаевдин изилдөөлөрү фольклордук чыгармаларды окуп-үйрөнүү аркылуу окутуунун этнопедагогикалык негиздерин ачып көрсөтүүгө багытталган [3, 30-б.]. С. Сакиеванын эмгектеринде адабий окуунун педагогикалык негиздери жана анын прикладдык багытына өзгөчө басым жасалса [4, 20-б.], Б. Абдухамидованын эмгектеринде адабий окуу сабагында окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелери талдоого алынган [1, 2-б.]. Мындан сырткары бир катар окумуштуулар илимий макалаларды жазып, адабий окуу сабагында окурмандык сабаттуулукту калыптандыруунун технологияларын сунуштап келишет. Мисалы, А. Дүйшөбаева ж.б. авторлор башталгыч класста окурмандык сабаттуулукту калыптандыруу негизинен текст, текст менен иштөө, тексттин мазмунун талдоо, өз алдынча иштөө, чыгарманын мазмунунун моделин түзүү, салттуу жана интерактивдүү методдорду колдонуу, аларды сабакта ыңгайлуу пайдалануу, окуу көндүмдөрүн, окуу ылдамдыгын, негизги жана предметтик компетенцияларды калыптандыруу ж.б. жолдор менен ишке ашат деп белгилешет [10, 27]. Ал эми Д.Б. Жусупова «Литературное обучение служит многогранным развивающим инструментом: оно способствует развитию процесса, влияющего на образную память и умственные способности, улучшая оперативную память и стабильность внимания. Оно учит расширять словарный запас, развивать творческое воображение, образное мышление и расширяет кругозор. Также развиваются активность, интерес, общая культура и эрудиция учеников, что является важным для креативности. Все это формирует креативность ребёнка», - деген жыйынтык чыгарган [11, 89].

Бул изилдөөлөр учурда мугалимдер тарабынан окуу процессинде кеңири колдонулуп, практикада натыйжалуу ишке ашырылып келет. Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, окурмандык сабаттуулук билим берүү процессинде дайыма актуалдуу маселе бойдон калууда.

Окурмандык сабаттуулук — бул текстти түшүнүү, маалыматты талдоо жана өз оюн билдирүү жөндөмдүүлүгү. Ал жөн гана тамгаларды окуу эмес, окулган тексттен маани алуу жана өз оюн так, логикалык билдирүү болуп саналат.

Окурмандык сабаттуулуктун негизги компоненттери:

- фонетикалык угуу;
- түшүнүп окуу;
- сөз байлыгы;
- текстти талдоо;
- сынчыл ойлом;
- жазуу көндүмдөрү.

Окурмандык сабаттуулуктун компоненттеринин функциясын аныктоодо, аларды колдонууда методдорду тандоого басым жасалат. Окуунун башка түрү сыяктуу окурмандык сабаттуулуктун төмөнкү структурасын бөлүп кароого болот.

Окурмандык сабаттуулуктун структурасы:

- Текстти түшүнүү – тексттин мазмунун аңдоо;
- Интерпретация – негизги идеяны аныктоо;
- Анализ – маалыматтарды салыштыруу жана байланыштарын табуу;
- Баалоо – текстке сын көз караш менен мамиле кылуу;
- Автордук стилди түшүнүү – көркөм каражаттарды аңдоо.

Окурмандык сабаттуулуктун структурасын практикалоодо анда колдонулуучу деңгээлдерди аныктоо формасы да каралат.

Окурмандык сабаттуулуктун деңгээлдери:

Жогорку деңгээл. Окуучу текстти эркин окуп, мазмунун терең түшүнөт, анализ жүргүзөт.

Орто деңгээл. Окуучу текстти окуйт, бирок мазмунун толук түшүнүүдө кыйынчылыкка туш болот.

Төмөнкү деңгээл. Окуучу текстти жай окуйт, мазмунун түшүнүү жана талдоо жөндөмү төмөн болот.

Демек, окурмандык сабаттуулук текстти окуу менен гана чектелбестен, тексттеги маалыматты анализдөөгө жана синтездөөгө, сынчыл жана чыгармачылыгын ойлоосун өнүктүрүү болуп саналат.

Окурмандык сабаттуулукту калыптандырууда методдорду тандоо, алар менен иштөөгө багыт алуу зарыл. Биз алардын айрымдарын сунуштап, карай алабыз.

Окурмандык сабаттуулукту калыптандыруунун методдору:

Текстти угуу методу. Мугалимдин жана окуучулардын текстти көркөм окуусу аркылуу мазмунду түшүнүү.

Моделдештирип окуу методу. Мугалим үлгү көрсөтүп окуйт, окуучулар интонацияны жана пунктуацияны өздөштүрүшөт.

Түшүнүп окуу методу. Окуучулар суроолор аркылуу тексттин мазмунун талдайт.

Жазуу менен окуу методу. Окуган текст боюнча жазуу иштерин аткаруу.

Оюн методу. Оюн, конкурс, таймаштар аркылуу окууга кызыктыруу.

Долбоордук ишмердүүлүк. Презентация, чакан спектакль, чыгармачылык долбоорлорду уюштуруу.

Адабий чыгармаларды тандоо методу. Окуучулардын кызыгуусуна жараша чыгармаларды тандоо [7, 286; 8, 270].

Корутунду. Окурмандык сабаттуулук адабий окуу предметинде калыптануучу маанилүү компетенттүүлүк болуп саналат. Ал окуучунун окуу, жазуу, талдоо жана сынчыл ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрөт. Окурмандык сабаттуулукту калыптандыруу сабатка үйрөтүүдөн башталып, адабий окуу сабагында системалуу түрдө өнүктүрүлөт.

Окурмандык сабаттуулук — бул жашоодогу маанилүү артыкчылык. Ал билим алууга, коомго интеграцияланууга жана өзүн өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Адабияттар

1. Абдухамидова Б. Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу / Б. Абдухамидова. – Бишкек, 2024. – 450 с.
2. Абдухамидова Б. “Окуу”, “Окурмандуулук” түшүнүктөрүнүн теориялык концепциялары жана окурмандык ишмердүүлүктүн этаптары / Б. Абдухамидова // ЖАМУнун жарчысы. – Жалал-Абад, 2023. – №1 (54). – С. 24–29
3. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары / С. Рысбаев. — Бишкек, 2022. — 120 с.
4. Сакиева С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери / С. Сакиева. – Б., 2010. – 200 с.
5. Турусбеков С. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы / С. Турусбеков, Э. Бердибаев, Б. Рысбекова ж.б. – Фрунзе, 1965. – 450 с.
6. Токтомаматов А. Башталгыч класстары үчүн адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери / А. Токтомаматов. – Бишкек, 1995. – 20 б.
7. Турдубаева Б.М. Башталгыч класстар мугалимдеринин компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери / Б.М. Турдубаева // ЖАМУнун жарчысы. – Жалал-Абад, 2023. – №2 (55). – С. 284–291.
8. Термечикова А. Башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык активдүүлүгүн өстүрүүдө ачык билим берүү ресурстарын пайдалануу / А. Термечикова // ЖАМУнун жарчысы. – Жалал-Абад, 2023. – №2 (55). – С. 267–272.
9. Ураимов К.М. Адабий окуу сабагында чыгармаларды окутуунун педагогикалык маселелери / К.М. Ураимов, А.У. Абдуллаева // Эл агартуу. – Б., 2024. - №4. – С. 37-42
10. Дүйшөбаева А. Адабий окууда окурмандык сабаттуулукту калыптандыруу / А. Дүйшөбаева, Г. Эргашева, Г. Байжигитова // Эл агартуу. – Б., 2026, №1 С. 28-33
11. Жусупова Д.Ы. Литературное чтение как основа развития креативно-творческих качеств учащихся начальных классов / Д.Ы. Жусупова // Эл агартуу. – Б., 2025, №2. – С. 84-91

УДК: 378. 046

Калдыбаев С.К., Ынтымак кызы Адиля

Международного университета Ала-Тоо

*Кыргызский государственный медицинский институт переподготовки и повышения
квалификации имени С.Б.Даниярова*

ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ СЕСТРИНСКОГО ДЕЛА

Калдыбаев С. К., Ынтымак кызы Адил

Ала-Тоо эл аралык университети

*С. Б. Данияров атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык кайра даярдоо жана
квалификацияны жогорулатуу институту*

МЕДАЙЫМ АДИСТЕРИНИН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ТҮЗҮМҮ

Kaldybaev S.K., Yntymak kzy Adil

Ala-Too International University

Kyrgyz State Medical Institute of Retraining and Advanced Training named after S.B.Daniyarov

THE CONCEPT AND STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF NURSING SPECIALISTS

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты профессиональной компетентности специалистов сестринского дела в условиях модернизации системы здравоохранения и цифровизации медицинской сферы. Проведен анализ научной литературы, международных и национальных нормативных документов, посвящённых компетентностному подходу в сестринском образовании. Раскрываются различные подходы к определению понятия профессиональной компетентности медицинской сестры, выделяются её основные структурные компоненты: когнитивный, практико-деятельностный, коммуникативный и личностно-мотивационный. Особое внимание уделено вопросам интеграции цифровой грамотности, доказательной практики и исследовательских навыков в систему подготовки медицинских сестёр. Представлен сравнительный анализ отечественных и зарубежных моделей компетентности, определены критерии и методы оценки уровня профессиональной подготовки специалистов сестринского дела. Авторами предложена собственная интегративная модель профессиональной компетентности, ориентированная на обеспечение качества и безопасности сестринской помощи. Сформулированы рекомендации по совершенствованию образовательных программ, развитию практико-ориентированного обучения и внедрению современных технологий в процесс подготовки медицинских сестёр.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, сестринское дело, модель компетенции,

структура компетентности, профессиональные стандарты, оценка компетентности.

Аннотация. Макалада саламаттык сактоо системасын модернизациялоо жана медициналык тармакты санариптештирүү шарттарында медайым адистеринин кесиптик компетенттүүлүгүнүн теориялык жана практикалык аспектилери каралат. Медайымдык билим берүүдөгү компетенттүүлүк мамилесине байланыштуу илимий адабияттарга, эл аралык жана улуттук ченемдик документтерге талдоо жүргүзүлдү. Медайымдын кесиптик компетенттүүлүгү түшүнүгүнө карата ар түрдүү илимий көз караштар ачылып берилип, анын негизги структуралык компоненттери: когнитивдик, практикалык-ишмердүүлүк, коммуникативдик жана инсандык-мотивациялык компоненттери аныкталган. Өзгөчө көңүл санариптик сабаттуулукту, далилдүү практиканы жана изилдөөчүлүк көндүмдөрдү медайымдарды даярдоо системасына интеграциялоо маселелерине бурулган. Ата мекендик жана чет өлкөлүк компетенттүүлүк моделдерине салыштырма талдоо жүргүзүлүп, медайым адистеринин кесиптик даярдыгынын деңгээлин баалоонун критерийлери жана ыкмалары көрсөтүлгөн. Авторлор тарабынан медайымдык жардамдын сапатын жана коопсуздугун камсыз кылууга багытталган кесиптик компетенттүүлүктүн интегративдик модели сунушталган. Медайымдарды даярдоо процессине заманбап технологияларды киргизүү, практикага багытталган окутууну өнүктүрүү жана билим берүү программаларын өркүндөтүү боюнча сунуштар берилген.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик компетенттүүлүк, медайымдар, компетенттүүлүк модели, компетенттүүлүк түзүмү, кесиптик стандарттар, компетенттүүлүктү баалоо.

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of professional competence of nursing specialists in the context of healthcare modernization and digital transformation of the medical sector. A comprehensive analysis of scientific literature, as well as international and national regulatory documents related to the competence-based approach in nursing education, has been conducted. Various approaches to defining the concept of professional competence of nurses are considered, and its main structural components are identified, including cognitive, practical-activity, communicative, and personal-motivational components. Particular attention

is paid to the integration of digital literacy, evidence-based practice, and research skills into the nursing education system. The study presents a comparative analysis of domestic and international competency models and identifies criteria and methods for assessing the level of professional training of nursing specialists. The authors propose an integrative model of professional competence aimed at ensuring the quality and safety of nursing care. Recommendations are formulated for improving educational programs, enhancing practice-oriented training, and implementing modern technologies in the preparation of nursing professionals.

Keywords: professional competence, nursing, competence model, competence structure, professional standards, competence assessment..

Введение. Профессиональное развитие медицинских сестёр является одним из приоритетных направлений модернизации системы здравоохранения. Как отмечает И. Калинина, именно медицинская сестра представляет собой «боевую единицу» [1], наиболее тесно взаимодействующую с пациентом и выполняющую назначения врача. В связи с этим возрастают требования к квалификации и профессиональной компетентности сестринского персонала. Кроме того, современные процессы цифровизации общества предъявляют дополнительные требования к профессиональной подготовке медицинских работников [2; 3]. Вместе с тем отмечается разрыв между формальной подготовкой специалистов и реальными потребностями практического здравоохранения: отсутствуют достаточные стимулы для развития компетенций на рабочих местах, а образовательные программы не всегда ориентированы на актуальные задачи практики.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования единых научных представлений о «профессиональной компетентности специалиста сестринского дела» — понятии, являющемся ключевым для разработки образовательных программ и систем оценки качества подготовки. В международном научном дискурсе встречаются различные интерпретации данного понятия, а его структура может различаться в зависимости от используемого подхода.

Профессиональная компетентность медицинского работника. Профессиональная компетентность педагога — это многофакторное явление, включающее систему теоретических знаний педагога и способов их применения в конкретных педагогических ситуациях, ценностные ориентации, а также интегративные показатели его культуры (речь, стиль общения, отношение к себе, своей деятельности и смежным областям знаний и др.) [4]. По мнению А.В. Хуторского, профессиональная компетентность педагога характеризуется как совокупность знаний, способностей и готовности профессионально решать практические задачи обучения и развития личности школьника, а также формировать у него практические умения [5].

Профессиональная компетентность медицинской сестры — это совокупность профессиональных знаний, умений и навыков, необходимых для оказания сестринской помощи, а также способность применять их в конкретных практических ситуациях, в том числе при использовании протоколов и стандартов сестринской деятельности, алгоритмов выполнения медицинских манипуляций. Кроме того, она предполагает наличие профессионально значимых личностных качеств: честности, ответственности, дисциплинированности, аккуратности, умения руководить и подчиняться в зависимости от

ситуации [6, с. 3]. В Этическом кодексе медицинской сестры Кыргызской Республики прямо указано, что основным условием сестринской деятельности является профессиональная компетентность, понимаемая как способность оказывать помощь в соответствии с установленными стандартами [7].

Компетентностный подход в сестринском образовании пришёл на смену традиционным критериям оценки знаний и умений, акцентируя внимание прежде всего на результатах подготовки, то есть на способности специалиста эффективно решать практические задачи. Данный подход подчёркивает деятельностный характер профессиональной компетентности. В образовательной практике широко используются обозначения «ОК-1», «ПК-5» и др., представленные в образовательных стандартах, однако их следует рассматривать скорее как перечень компетенций, а не как определение самого понятия компетентности.

Следует отметить мнение экспертов о том, что система сестринской помощи развивается быстрее, чем механизмы образования, управления и кадровой подготовки, вследствие чего возникает разрыв между современными требованиями практического здравоохранения и реальным уровнем подготовки специалистов. В связи с этим профессиональная компетентность медицинской сестры выходит за рамки исключительно медицинских знаний. В современных условиях особое значение приобретают коммуникативные навыки, цифровая грамотность, способность к междисциплинарному взаимодействию и непрерывному профессиональному развитию. Аналогичная позиция прослеживается и в зарубежных исследованиях.

Таким образом, профессиональная компетентность сестринского персонала представляет собой многокомпонентное интегративное образование, отражающее готовность специалиста сочетать профессиональные знания и практические навыки с ценностными ориентирами, нормами профессиональной этики и требованиями системы здравоохранения. Сравнительный анализ различных моделей позволил сформировать обобщённые характеристики подходов к пониманию сестринской компетентности.

Таблица 1.

Модели компетентности сестринского работника

Характеристика	Российская модель (Минздрав)	Международные модели (WHO, ICN, EFN и др.)
Базовое определение	Компетенция – способность применять знания, умения, личностные качества в профессиональной деятельности; компетентность – уровень владения совокупностью таких компетенций.	Компетентность определяется как интеграция знаний, навыков, установок и суждений для выполнения ролей.
Основные компоненты	Традиционно – клинические (манипулятивные) и коммуникативные умения; в ФГОС выделены широкие ОК и ПК, включая применение ИКТ (ОК5) и научно-исследовательскую деятельность (ПК4.4).	Включают клинические, коммуникативные, образовательные, лидерские, исследовательские и этические компоненты. Фокус на интегрированных способностях (анализ, планирование, обеспечение качества, вовлечение пациента).
Цифровая грамотность	Закреплена как способность работы с ИКТ (ОК5 ФГОС), но формализована лишь частично.	Распознаётся как ключевой навык: WHO/ICN призывают к интеграции цифровых компетенций в стандарты образования.
Научно-исследовательская и инновационная сферы	Имеется в ПК ФГОС (ПК4.4 – исследование качества и внедрение технологий); практикуется участие в клинических исследованиях на местах.	Выделяются автономно: EFN/WHO подчеркивают обязанности медсестры в оценке практики, улучшении качества и внедрении инноваций; доказательная практика рассматривается как сквозная компетенция.

Характеристика	Российская модель (Минздрав)	Международные модели (WHO, ICN, EFN и др.)
Связь с безопасностью	Компоненты ОК встроены в стандарт.	Компетентность прямо связывается с культурой безопасности и качеством ухода (в международных рекомендациях безопасность – приоритет №1).

На основе проведённого обзора мы предлагаем интегрированную модель профессиональной компетентности специалистов сестринского дела, объединяющую выявленные компоненты с ориентировочными индикаторами достижений и критериями оценки.

Таблица 2.

Модель сестринской профессиональной компетентности

Компонент модели	Описание компонента	Критерии оценки компетентности
Клиническая компетентность	Владение профессиональными знаниями и практическими навыками ухода (техники процедур, расчет доз лекарств, соблюдение протоколов).	Наличие сертификатов/тренингов по специализированным процедурам; качество выполнения манипуляций; корректность медицинских назначений; соблюдение стандартов безопасности при лечении.
Пациент-ориентированный уход	Умение строить уход с учётом потребностей, ценностей и предпочтений пациента; вовлечение пациента в процесс ухода.	Частота вовлечения пациента в принятие решений; позитивные оценки удовлетворённости пациентов; умение индивидуализировать план ухода под запросы пациента.
Коммуникативная компетентность	Эффективное взаимодействие с коллегами, пациентами и семьёй пациента; умение обучать и консультировать.	Уровень коммуникабельности (опрос коллег); владение техниками приёма пациентов; участие в командной работе; хорошие показатели межпрофессионального взаимодействия.
Цифровая грамотность	Умение использовать информационные технологии в практической деятельности: электронная документация, телемедицина, обучающие приложения.	Количество освоенных электронных систем учета; умение проводить мониторинг состояния пациента с помощью средств телемедицины; участие в цифровых образовательных платформах.
Исследовательско-инновационная	Участие в научной работе и проектах по улучшению качества; генерация инновационных решений в организации ухода.	Наличие публикаций, выступлений на конференциях, внутренних отчетов по улучшению качества; участие в внедрении новых протоколов или технологий; способность анализировать данные.
Доказательная практика	Систематическое использование результатов научных исследований для оптимизации ухода.	Уровень знаний методов ЭБП (тесты); умение строить алгоритмы на основе последних клинических руководств; демонстрация улучшения результатов ухода через применение доказанных практик.

Анализ исследований подтверждает тесную взаимосвязь между уровнем компетентности медицинской сестры и обеспечением безопасности пациентов. Полученные данные также свидетельствуют о наличии положительной корреляции между уровнем профессиональной компетентности и показателями культуры безопасности в медицинских организациях. Компетентные медицинские сёстры, интегрируя профессиональные знания, практические умения и навыки, способны предупреждать ошибки и минимизировать риски при оказании медицинской помощи. Как отмечается в исследованиях, «компетентные медсёстры являются ключевыми факторами обеспечения безопасной и эффективной медицинской помощи».

Предоставление пациент-ориентированного ухода способствует формированию культуры безопасности, поскольку медицинская сестра, вовлекающая пациента в процесс принятия решений, одновременно выступает гарантом и защитником его безопасности [1]. Кроме того, практика доказательной медицины (ЕВР) способствует снижению числа неблагоприятных исходов, поскольку системный подход к внедрению научно обоснованных рекомендаций повышает качество сестринского ухода и уровень удовлетворённости пациентов. Следовательно, повышение профессиональной компетентности медицинских работников напрямую влияет на эффективность системы здравоохранения и качество медицинской помощи.

Предложенная модель компетентности соответствует современным тенденциям развития сестринского дела. В неё интегрированы рекомендации ВОЗ и ICN, ориентированные на подготовку современного медицинского персонала, включая результативность профессиональной деятельности, обеспечение безопасности пациентов и эффективное использование современных технологий. Цифровой компонент модели отвечает современным вызовам, связанным с цифровизацией здравоохранения и последствиями пандемии. Современные международные документы подчёркивают, что подготовка медицинской сестры должна включать владение технологиями искусственного интеллекта, телемедициной и системами управления медицинскими данными.

Исследовательский компонент модели отражает необходимость формирования системы непрерывного профессионального совершенствования. Включение навыков проведения и анализа исследований, а также внедрения инновационных технологий соответствует как национальным приоритетам развития здравоохранения, так и глобальным вызовам, связанным с необходимостью адаптации медицинской практики к новым технологиям и современным методам лечения.

Международный опыт показывает, что целостный подход к формированию профессиональной компетентности способствует повышению качества образования и сестринского ухода [8]. Вместе с тем сохраняется ряд проблем, связанных с расхождением между теоретическими инструментами оценки компетентности и реальной профессиональной практикой, что неоднократно отмечается в научной литературе. Проведённый нами обзор подтвердил наличие данного несоответствия: многие модели и шкалы оценки по-прежнему рассматривают доказательную практику (ЕВР) и информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) как самостоятельные компоненты, недостаточно интегрируя их в повседневную деятельность медицинской сестры. Предложенная нами модель направлена на устранение данного разрыва посредством рассмотрения доказательной практики и цифровых навыков в качестве сквозных компонентов профессиональной компетентности.

Результаты исследования указывают на необходимость пересмотра образовательных программ подготовки специалистов сестринского дела. В действующих образовательных стандартах уже представлены отдельные требования, связанные с использованием ИКТ и научно-исследовательской деятельностью, однако современные педагогические подходы предполагают необходимость более чёткого выделения и оценки данных компетенций. Кроме того, международная ориентация сестринского образования предполагает расширение международного сотрудничества и внедрение передовых практик, включая использование единых терминологических стандартов (ICNP), а также участие медицинских сестёр в глобальных цифровых инициативах. Учитывая выявленную взаимосвязь между уровнем профессиональной компетентности и профессиональным выгоранием, обновлённая модель компетентности может способствовать не только повышению качества сестринского ухода, но и росту профессиональной удовлетворённости медицинского персонала.

Профессиональные компетенции медицинских сестёр включают базовые клинические знания, практические навыки и технические умения, а также способность эффективно решать профессиональные задачи в рамках сестринского процесса. Как отмечает И.В. Королёва, профиль компетентности старшей медицинской сестры включает также общекорпоративные компетенции, отражающие ценности медицинской организации и необходимые всем сотрудникам независимо от занимаемой должности [9]. В таблице 3 сопоставлены три подхода к моделям компетентности.

Таблица 3.

Сопоставление подходов

Модель / Источник	Группы (компоненты) компетентности
«Сестринское дело», Минобрнауки КР	Общекультурные, общепрофессиональные и профессиональные компетенции (ОК, ОПК, ПК) – списки знаний/умений, необходимых выпускнику (обобщённый формализм, без детализации личностных черт).
Королёва И.В. (2023)	Личностные, профессиональные, общекорпоративные (организационные) компетенции. Каждый блок включает знания, умения, навыки: личностные (этика, ответственность); профессиональные (клинические); корпоративные (командная работа, администрирование).
Модестов А.А. и др. (2020)	Классификация по «жёстким, мягким и цифровым» компетенциям: Hard-skills: профессиональные знания и технические умения; Soft-skills: коммуникативные, управленческие навыки; Digital-skills: информационно-цифровые способности.

Таким образом, у различных авторов состав профессиональных компетенций в целом схож, однако акценты в их трактовке расставлены по-разному. Российские исследователи особое внимание уделяют корпоративному (управленческому) компоненту, особенно в отношении руководителей сестринских служб, тогда как в работах А.А. Модестова подчёркивается значимость цифровых навыков наряду с традиционными клиническими умениями. Образовательные стандарты, в свою очередь, подразделяют компетенции на общие, общепрофессиональные, междисциплинарные и профессиональные, хотя используемая терминология может различаться [10].

Структура, уровни и критерии компетентности медицинских работников являются важным предметом научного анализа. В педагогической науке традиционно выделяются различные уровни сформированности компетенций. В сестринской практике это означает, что медицинская сестра начального уровня владеет базовыми алгоритмами ухода, тогда как специалист высокого уровня способен внедрять инновационные подходы, координировать деятельность персонала и руководить проектами в сфере сестринского ухода. В зарубежной практике распространены понятия «медсестра-специалист» и «медсестра-универсал», основанные на степени профессиональной компетентности и уровне подготовки специалиста.

Критерии оценки компетентности представляют собой совокупность признаков, позволяющих определить уровень профессиональной подготовки специалиста. Для оценки компетентности, как правило, применяется комплекс методов: тестирование и экзамены используются для проверки теоретических знаний; портфолио, анализ клинических случаев и симуляционные технологии — для оценки практических навыков; оценка наставника или руководителя — для анализа профессиональной деятельности в реальных условиях. В ряде случаев применяется метод 360-градусной оценки, включающий обратную связь от коллег, руководителей и пациентов.

В профессиональном стандарте «Медицинская сестра» требования формируются на основе трудовых функций, что позволяет определить показатели владения соответствующими компетенциями. К факторам, обеспечивающим эффективность формирования профессиональной компетентности, относятся система непрерывного медицинского образования (НМО), развитие наставничества и процедуры аккредитации. Вместе с тем исследования показывают, что, несмотря на наличие программ НМО и

обучающих курсов, в практическом здравоохранении нередко отсутствуют условия для полноценного применения полученных знаний и навыков. Медицинская сестра может пройти обучение, однако организационные ограничения не всегда позволяют внедрить новые профессиональные умения в повседневную практику. Это свидетельствует о необходимости системного подхода, при котором образовательные программы должны включать механизмы закрепления, сопровождения и оценки компетенций в реальных профессиональных условиях.

На основе анализа научной литературы можно предложить следующее комплексное определение понятия «профессиональная компетентность специалиста сестринского дела». Под данным понятием следует понимать системное и многоуровневое качество личности специалиста, обеспечивающее способность эффективно, ответственно и безопасно осуществлять профессиональную сестринскую деятельность. Профессиональная компетентность включает предметно-профессиональные знания, практические умения и навыки, владение медицинскими стандартами и клиническими протоколами, а также социально-психологические и личностные качества. Компетентность проявляется в способности специалиста применять имеющиеся ресурсы в конкретных клинических и организационных ситуациях.

Предложенное определение соотносится с положениями «Каталога компетенций медицинской сестры», однако дополняет их аспектами профессиональной ответственности и готовности к непрерывному профессиональному развитию в системе НМО. Важно подчеркнуть, что профессиональная компетентность не является врождённым качеством, а формируется в процессе образования, практической деятельности и накопления профессионального опыта.

Структуру профессиональной компетентности медицинских сестёр можно представить в виде взаимосвязанных компонентов:

- Когнитивно-содержательный компонент — совокупность профессиональных знаний, принципов и теоретических основ сестринской деятельности. Формируется в процессе среднего и высшего медицинского образования, а также непрерывного профессионального обучения.

- Практико-деятельностный компонент — система практических умений и навыков, обеспечивающих качественный уход за пациентами. Включает владение алгоритмами медицинских манипуляций, использование медицинского оборудования, планирование и организацию сестринского ухода. Данный компонент оценивается посредством практических занятий, симуляций и клинической практики.

- Коммуникативно-ситуативный компонент — навыки профессионального общения, взаимодействия и принятия решений в клинических ситуациях. Включает способность выстраивать доверительные отношения с пациентом и его семьёй, работать в меж профессиональной команде и адаптироваться к нестандартным ситуациям.

- Личностно-мотивационный компонент — совокупность личностных качеств медицинской сестры, включая этичность, ответственность, аккуратность, эмоциональную устойчивость и готовность к профессиональному развитию. К данному компоненту также относятся самоорганизация и ориентация на пациента как на основную ценность медицинской деятельности.

Каждый из перечисленных компонентов может оцениваться с использованием различных критериев и методов, включая анализ практического опыта, результаты сертификационных экзаменов, профессиональное тестирование и психологическую диагностику. Развитие профессиональной компетентности осуществляется поэтапно и зависит от уровня образования, профессионального стажа и условий профессиональной деятельности.

Таблица 4 отражает ориентировочный перечень компонентов профессиональной компетентности и примеры критериев их оценки.

Таблица 4.

Список компонентов и критерии их оценки:

Компонент	Содержание	Критерии/Методы оценки
Когнитивный (знания)	Теоретические знания: сестринский процесс, патология, фармакология	Тесты, экзамены, опросники
Практический (умения)	Навыки ухода, использование оборудования	Практические экзамены, симуляции, наблюдение наставника
Коммуникативно-ситуативный	Навыки общения, работа в команде, критическое мышление	Оценка коллег/руководителя, кейс-метод
Личностный	Ответственность, эмпатия, стрессоустойчивость	Психологические тесты, интервью, самооценка

Таким образом, структура профессиональной компетентности является многомерной и комплексной. В научной литературе её нередко представляют в виде пирамиды или круговой модели, объединяющей профессиональные знания, практические навыки и личностные качества как основу профессионализма медицинского работника.

Кроме того, в зарубежной практике широко применяется модель компетентности ICN (International Council of Nurses), разработанная для системы общего сестринского дела. В данной модели выделяются такие категории, как базовые сестринские компетенции, управленческие компетенции, образовательные и исследовательские компетенции.

Анализ представленных моделей и компонентов позволяет сделать вывод о том, что все существующие подходы подчёркивают необходимость сочетания профессиональных знаний и практических умений с личностными и метакомпетенциями. При этом профессиональные стандарты в большей степени ориентированы на формализованные требования к деятельности специалиста, тогда как научные исследования и методические разработки акцентируют внимание на целях, принципах и механизмах формирования компетенций. Это свидетельствует о наличии определённого разрыва между нормативной базой и практической реализацией компетентностного подхода.

Интеграция компетентностного подхода в образовательные программы сестринского дела предполагает модернизацию содержания обучения и методов оценки подготовки специалистов. Образовательные программы должны быть ориентированы на формирование профессиональных, коммуникативных, исследовательских и цифровых компетенций. В связи с этим рекомендуется использование уровневой структуры обучения, модульного построения дисциплин и системной оценки результатов подготовки на каждом этапе профессионального становления специалиста.

Заключение. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что профессиональная компетентность специалиста сестринского дела представляет собой интегративную систему знаний, умений, навыков и личностных качеств, обеспечивающую качество, эффективность и безопасность сестринской помощи. Её структура включает взаимосвязанные когнитивные, деятельностные, коммуникативные и мотивационно-личностные компоненты.

Сравнительный анализ существующих моделей показывает отсутствие единого универсального подхода к определению структуры профессиональной компетентности. Вместе с тем все рассмотренные концепции подчёркивают значимость сочетания профессиональной квалификации, ответственности, практических навыков и этических ценностей. В различных моделях компоненты компетентности могут объединяться в личностные, профессиональные и организационные блоки, однако их общая цель остаётся неизменной — обеспечение эффективной и качественной сестринской помощи.

Для успешного внедрения компетентностного подхода в систему сестринского образования и практического здравоохранения необходимы согласованные меры, включающие совершенствование критериев оценки компетенций, обновление образовательных программ, развитие системы наставничества и создание условий для непрерывного профессионального развития медицинских сестёр.

Литература:

1. Калинина И.Г. Профессиональное развитие медицинских сестер. Новые реалии. / И.Г. Калинина // Медицинская сестра. – 2021. – № 3 (23). – С. 6–8.
2. Джумагулов Э. К. Особенности профессиональной подготовки будущих врачей / Э. К. Джумагулов, С.К. Калдыбаев // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2022. – № 4. – С. 53-60.
3. Айталиева Р.Р., Джумагулов Э.К. Цифровые технологии и искусственный интеллект в системе здравоохранения Кыргызстана: безопасность и конфиденциальность информации в медицине и этические / Р.Р. Айталиева, Э.К. Джумагулов // Вестник КНУ. – 2025. – Спецвыпуск. С. 6-10.
4. Профессиональная компетентность педагога [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.informio.ru/publications/id3158/Professionalnaja-kompetentnost-pedagoga>
5. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты / А.В. Хуторской // Интернет журнал "Эйдос". – 2002. – 23 апреля. <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.
6. Каталог компетенции медицинской сестры [Электронный ресурс] Режим доступа: https://kmka.kg/storage/uploads/files/11643978545Katalog_kompetency_po_sestrinskomu_delu.pdf
7. Приказ Министерства здравоохранения Кыргызской Республики от 13 июня 2013 года № 337 Об утверждении Этического кодекса медицинской сестры Кыргызской Республики [Электронный ресурс] Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31437363#pos=3;-103
8. В глобальном докладе по сестринскому делу подчеркивается необходимость развития компетенций в области цифрового здравоохранения [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.snomed.org/news/global-nursing-report-emphasizes-need-for-digital-health-competency>
9. Королёва И.В. Старшая медицинская сестра: какие компетенции необходимо развивать и зачем? / И.В. Королёва // Медицинская сестра. – 2023. – № 7 (25). – С. 37–40.
10. Модестов А.А. Развитие клинических сестринских компетенций: учебное пособие. / А.А.Модестов, Е.Г.Бирюкова, И.А.Борисов – М.: Полиграфист и издатель, 2020. – 42 с. (серия «Развитие сестринских компетенций – вызовы XXI века»).

ОБЗОРДУК МАКАЛА
ОБЗОРНАЯ СТАТЬЯ
REVIEW ARTICLE

УДК: 809.66(30)77

Абакиров К.А., Орозбек кызы Элнур,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети
“СЕЙТЕК” ЭПОСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ: АДАБИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ОБЗОР

Абакирова К.А., Орозбек кызы Эльнур,
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына
Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова
ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПОСА “СЕЙТЕК”: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Abakirova K.A., Orozbek kyzy Elnura,
Kyrgyz National University named after J.Balasagyn
Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakova
**FROM THE HISTORY OF RESEARCH OF THE EPIC “SEYTEK”:
A LITERATURE REVIEW**

Аннотация: Макалада «Манас» үчилтигинин жыйынтыктоочу бөлүгү болгон «Сейтек» эпосунун фольклористика илиминде изилдениш тарыхына адабий-теориялык обзор жүргүзүлөт. Изилдөөдө аталган эпос боюнча ар кайсы мезгилдерде жарык көргөн илимий эмгектер, макалалар, монографиялар, ошондой эле диссертациялык кеңештерде корголгон кандидаттык жана доктордук диссертациялар талдоого алынат. Авторлор «Сейтек» эпосунун кыргыз фольклор таануу илиминдеги ордун, анын көркөмдүк-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жетишилген натыйжаларды жана али толук чечиле элек маселелерди белгилешет. Ошондой эле эпосту өз алдынча көркөм чыгарма катары кароо, анын сюжеттик-композициялык түзүлүшү, каармандар системасы жана идеялык мазмуну боюнча жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн негизги багыттары көрсөтүлөт. Макала фольклористика багытында илимий изилдөө жүргүзүп жаткан жаш окумуштууларга, жогорку окуу жайлардын окутуучуларына, студенттерге жана мектеп мугалимдерине практикалык жана теориялык жактан пайдалуу маалыматтарды сунуштайт.

Түйүндүү сөздөр: фольклор, эпос таануу, көркөм образ, каарман, адабий-теориялык анализ, обзордук маалыматтар, үчилтик, жыйынтыктоочу бөлүм.

Аннотация: В статье представлен литературно-теоретический обзор истории изучения эпоса «Сейтек», являющегося заключительной частью трилогии «Манас». В исследовании анализируются научные труды,

статьи, монографии, а также кандидатские и докторские диссертации, посвященные данному эпосу и защищенные в различные периоды развития кыргызской фольклористики. Авторы рассматривают место эпоса «Сейтек» в системе кыргызского устного народного творчества, освещают достижения и нерешенные проблемы его научного изучения. Особое внимание уделяется вопросам самостоятельной художественной ценности эпоса, его сюжетно-композиционной структуре, системе образов и идейно-художественному содержанию. На основе анализа научной литературы определяются основные направления исследования эпоса и степень их разработанности. Статья представляет научный и практический интерес для молодых исследователей в области фольклористики, преподавателей высших учебных заведений, студентов, а также учителей школ, изучающих кыргызское народное творчество и эпическое наследие..

Ключевые слова: фольклор, эпосоведение, художественный образ, персонаж, литературно-теоретический анализ, обзор фольклорных данных, трилогии, заключительная часть.

Abstract: This article presents a literary and theoretical review of the history of research on the epic “Seitek,” which constitutes the concluding part of the “Manas” trilogy. The study analyzes scholarly works, journal articles, monographs, as well as candidate and doctoral dissertations devoted to this epic and defended at different stages of the development of Kyrgyz folklore studies. The authors examine the place of the

“Seitek” epic within the system of Kyrgyz oral folk literature, highlighting both the achievements and the unresolved issues in its scholarly investigation. Particular attention is paid to the epic’s independent artistic value, its plot and compositional structure, the system of characters, and its ideological and aesthetic content. Based on a review of the available literature, the main directions of research and the degree of their

development are identified. The article is intended for young scholars conducting research in folklore studies, university lecturers, students, and school teachers interested in Kyrgyz folklore and epic heritage.

Key words: *folklore, epic studies, artistic image, character, literary-theoretical analysis, review of folklore data, the trilogy, final part of.*

“Манас” үчилтигин эл ичинен жыйноо, басмага даярдоо, китеп абалында басып чыгаруу иштери, эң негизгиси, ал боюнча системалуу илимий изилдөө иштерин жүргүзүү азыркы күнгө чейин фольклористика илим тармагында кадимкидей жолго коюлуп калган чагы. Академиялык басылмалардагы фундаменталдык изилдөөлөрдү айтпаганда да, эпосту ар тараптан изилдеген кандидаттык жана доктордук диссертациялар корголуп, окуу китептери жазылып, окуу-методикалык куралдар менен чакан-чакан брошюра тибиндеги китепчелер жарык көрүп жатат.

“Манас” үчилтигинин экинчи бөлүмү болгон “Семетей” эпосунун тагдыры тууралуу деле мына ушуларды айтууга болор эле. Ал эми ошол үчилтиктин үчүнчү, жыйынтыктоочу бөлүмү “Сейтек” эпосуна келсек, антип айтуу кыйын.

Бул тууралуу 1950-жылдары: “...ушул убакка чейин “Сейтек” поэмасы кыргыз фольклорун изилдөөчүлөрүнүн көз жаздымында келе жатканы байкалат. Сөз арасына кыпчылып кеткени болбосо, бул сонун поэманын бүткүл ажарын ачып көрсөткөн эмгектер жокко эсе. Анткен менен “Сейтек” атактуу “Манас” трилогиясын бардык тараптан жыйынтыктаган, корутундулаган бөлүмү катарында эсептелүүгө толук укуктуу. Аны кандайдыр бир эпилог, же болбосо калыптанып бүтө элек поэма түспөлүндө кароо эң бери дегенде маселеге үстүртөн мамиле кылгандык болор эле. Мейли сюжеттик жана композициялык түзүлүшү жагынан болсун, мейли каармандардын көркөм элестеринин ачылышы жана идеялык мазмунунун толуктугу жагынан болсун “Сейтек” өтө оригиналдуу өз алдынча бүткөн чыгарма” [5, 14-б.], - деп жазган эле ал кездеги жаш окумуштуу Кеңешбек Асаналиев, ошондогу кыргыз мамлекеттик басмасынан жарык көргөн “Сейтек” (эпостун үчүнчү бөлүгү, төртүнчү китеп) эпосунун алгач ирет толук басылган нускасына баш сөз жазып жатып. Иштин абалы андан бери деле жакшы жагына кескин өзгөргөн жок. Кыргыз фольклор таануу тармагынын адистеринин көз жаздымында калган бул бөлүмгө (“Сейтек” эпосуна) карата изилдөө иштерин жүргүзүү бүгүн да күн тартибинде турган маселе. Макаланын темасынын актуалдуулугу да мына ушуну менен түшүндүрүлөт.

Экинчи жагынан, “Манас” эпосун айткандардын көбү “Сейтекти” айтышпайт, эгерде “Манас”, “Семетейдин” алтымыштан ашык варианты бар болсо, “Сейтектин” жазма варианттарын кошпогондо беш-алты гана варианты бар. Соңку жылдары эле “Манас” эпосу (үчилтиги) боюнча ондогон кандидаттык же доктордук диссертациялар корголду, алардын айрымдары атай келсек соңку он – жыйырма беш жыл аралыгында эле бир нече кандидаттык жана доктордук диссертациялар корголду: Б.Темированын “Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышы” деген темадагы изилдөөсүндө эпостун улуттук адабияттын башка жанрдагы (айрыкча, фольклор боюнча) чыгармалары менен карым-катышта каралышы менен баалуу эмгек болуп калды; К. Абакировдун “Манас таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” аталышындагы доктордук изилдөөсү (бул эмгек массалык тираж менен кытайдын Үрүмчү шаарынан кыргыз тилинде басылды), учурдагы кыргыз фольклор таануу тармагы үчүн ири жетишкендик катары карала турган эмгек болду, мында автор Манас таануунун жаралуу, калыптануу жана өнүгүү мезгилин бүтүндөй системалаштырганга жетишти; Г. Нусубалиеванын “Манас” эпосундагы өмүр жана өлүм философиясы” деген темада жазылып корголгон изилдөөсү бир гана фольклор таануу,

Манас таануу тармагы эмес, анын философия менен интеграцияда каралганы менен баалуу; Г.Жамгырчиеванын "Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер ("Манас", "Эр Төштүк", "Кожожаш" эпостору боюнча) деген темадагы изилдөөсү кыргыздын социалдык-турмуштук жана мифологиялык эпосторунун алкагында архаикалык мотивдерди карагандыгы менен кызыктуу эмгек болуп калды; В.Акматованын "Манас" эпосу жана кыргыз адабиятындагы идеялык күрөш (XX кылым)" деген темада жазылган изилдөөсү эпостун айланасында жүрүп келген ар кандай идеологиялык көз караштарга карата пикир айтылып, улут адабияты менен маданиятындагы оош-кыйыш жагдайлар тууралуу кенен сөз кылгандыгы менен кызыктуу да, керектүү да эмгек болгонун айтуу калыстык болоор эле; Ж.Өмүралиеванын "Молдобасан Мусулманкуловдун "Манасынын" көркөмдүк өзгөчөлүгү жана чыгармачылык өнөрканасы" деген темадагы изилдөөсү эпостун варианттарынын ичинен ири варианттардын бири болгон Молдобасан Мусулманкуловдун вариантынын көркөмдүк өзгөчөлүгү үчилтиктин башка классикалык варианттары менен салыштыруу аркылуу ача алган; К. Маданованын "Манас" эпосундагы байыркы диний ишенимдердин эпикалык мотив катары берилиши (С.Каралаев менен Б.Сазановдун варианттары боюнча" [9, 178-б.] деген темадагы изилдөөсү эпостогу диний ишенимдерге кенен кайрылып, классикалык эки вариант: Саякбай Каралаев менен Багыш Сазановдун варианттарына талдоо жүргүзүү менен диний ишенимдердин эпикалык мотив катары табиятын ачып берүү аракеттери жасалган; Н.Сайпидинованын "Семетей" эпосундагы Семетей баатырдын образынын руханий-адептик маңызы жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү" аталыштары изилдөөсүндө эпостогу көркөм образ түзүү маселесин үчилтиктин экинчи бөлүмү "Семетей" эпосу аркылуу, андагы Семетей баатырдын образы аркылуу чечмеленген; А.Сабыр уулунун "Манас" эпосундагы диний түшүнүктөрдүн калыптануу эволюциясы" деген аталыштагы изилдөөсү бир караганда К.Маданованын изилдөөсүнө окшош көрүнгөнү менен мында автор маселеге өз алдынча мамиле жасап, эл турмушундагы бүтүндөй диний түшүнүктөрүн эми эпосто жаралуу, калыптануу, өсүп-өнүгүп отурушунун эволюциясына арнаган экен; З.Кулбаракованын "Манас" эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана тотемдик белгилер (С.Орозбаков, С.Каралаевдин варианттарынын негизинде)" деген темадагы изилдөөсү бүтүндөй элдик оозеки чыгармалардагы тотемдик түшүнүктөр, асыресе, Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын мисалында каралган; Н.Жумашованын "Манас" эпосундагы салттык-сюжеттик мотивдердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү (манасчы М.Чокморовдун варианты боюнча) деген изилдөөсү эпос таануу тармагында көп изилденбей жүргөн темага кайрылгандыгы менен айырмалуу, мында автор айтуучу Мамбет Чокморовдун вариантын изилдөө аркылуу анын вариантынын салттык-сюжеттик мотивдерин караган; Ж.Тойчубек кызынын "Манас" үчилтигиндеги дидактикалык мотивдер" аталышындагы изилдөөсү эпостун үч бөлүмүндө тең тарбиялык мааниси канчалык экендигине ичкертен назар салып, анын дидактикалык максат-милдеттерин чечмелегенге аракеттерди жасаган; Н.Бекмухамедованын "Эпос "Манас": проблемы онейротопики и визиотопики (структура, функции, символика)" аталыштагы изилдөөсү структуралык, функционалдык жана символикалык түшүнүктөрдү онейротопиканын жана визиотопиканын ракурсуна карап изилдегендиги менен баалуу. Ырас, булар соңку жылдары фольклористика илим тармагы боюнча корголгон кандидаттык жана докторлук изилдөө иштери болчу. Тилекке каршы, булардын биринде да "Сейтек" эпосун караган бөлүмдөр жок.

Бир гана булардан кыйла мурдараак, 1995-жылы ошол эле изденүүчү Н.Бекмухамедованын "Эволюция женских образов эпоса "Манас" деген темадагы кандидаттык диссертациясы [4, 28-б.] корголгон, мына ушул кандидаттык изилдөө биз изилдеп жаткан темага кыйыр тиешеси бар. Бирок мында да автор Н.Бекмухамедова, негизинен, үчилтиктин биринчи бөлүмү, "Манас" эпосу менен гана чектелет.

Ошентип, биз мында кыскача обзор жасаган изилдөөлөр кандидаттык же доктордук диссертациялар болгондуктан, алар көпчүлүк окурмандардын колуна тийбейт, алар архивдик материалдар катары республиканын китепканаларынын диссертациялык бөлүмдөрүндө гана сакталып калуучу эмгектер болуп калат.

“Манас” үчилтигинин жыйынтыктоочу бөлүмү “Сейтек” эпосу боюнча биз жогоруда санаган илимий изилдөөлөрдөн башка бир катар окумуштуулардын эмгектери жарык көргөнүн төгүндөө кыйын. Асыресе, кыргыз фольклор таануучулары С.Мусаев, Р.З.Кыдырбаева, К.Кырбашев, А.Жайнакова сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде “Сейтек” боюнча алгылыктуу материалдардын бар экенин да тануу кыйын.

Айталы, А.Жайнакованын 1984-жылы жарык көрүп, кийин толукталып кайрадан басылган изилдөөсү (“Сейтек” - “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү”) жана “Семетей”, “Сейтек” - Манастын урпактары” (2007) деген жалпылама мүнөздөгү эмгеги ушул убакка дейре аталган эпос боюнча бирден-бир салмактуу эмгек катары каралып келет. “Сейтек” эпосунун проблемаларын өзүнчө кароону максат кылган изденүүчү үчүн бул эмгек табылга.

Муну менен катар Т.Сыдыкбековдун “О народности “Сейтек” - третьей части трилогии эпоса “Манас”, В.М.Жирмунскийдин “Введение в изучение эпоса “Манас” аттуу эмгегиндеги “Сейтек” тууралуу кыскача байкоолорун, Б.М.Юнусалиевдин бириктирилген вариантка жазган “Баш сөзүндөгү” ойлорду эске ала кетүү кажет. Айрыкча, эпостун жарыкка чыгышына карата ага баш сөз жазган окумуштуу К.Асаналиевдин пикирлерин эсепке албай коюуга болбойт.

Ошентип, кыргыз фольклор таануу илиминде “Сейтек” эпосу аз изилденген тармак катары али күнгө чейин актуалдуу тема катары күн тартибинде турган маселе бойдон калууда. Анын сюжети, композициясы, поэтикасы, тилдик каражаттары мындай турсун, катышкан каармандарынын изилдениши да көп эмгектерде жокко эсе.

Биздин ишенимбизде, үчилтиктин “Сейтек” бөлүмүн изилдөөнүн объектисине алган изденүүчү мына буларды кыйгап өтпөй изилдегени максатка ылайык болмок:

- “Сейтек” эпосун эл ичинен жыйноо жана кагаз бетине түшүрүү иштеринин тарыхы кенен каралышы шарт;
- Эпостун классикалык варианттарындагы көркөм образ маселелери адабий-теориялык анализден өткөрүлүшү керек;
- “Сейтектеги” каармандардын образдарын ачып берүүнүн көркөм каражаттары жана мотивдери эпос таануунун талаптарына ылайык каралганы жөндүү болмок;
- “Сейтек” эпосунун сюжеттик-композициялык түзүлүшү жана көркөм образдар системасы толугу менен каралганы дурус;
- Сейтектин образы жана андагы баатырдык мүнөз өзгөчөлүктөрү ачылышы керек;
- Эпостогу мифтик-жомоктук образдардын көркөм-эпикалык табияты;
- Эпостогу аялдардын образдарындагы эпикалык салттуулук маселелерин изилдөө мындай иштин маңызын гана ачып бербестен, анын салмагын да арттырат деген ишеним бар;
- “Сейтек” эпосунун үчилтикти жыйынтыктоочу мүнөзүн так, даана ачуу милдети турат.

Эми “Манас” үчилтигинин жыйынтыктоочу бөлүмүнүн классикалык варианттарында сүрөттөлгөн каармандардын образдарынын идеялык-көркөмдүк наркынын ачылышында эпостун сюжеттик линиясы, композициялык курамы, өзөктүү окуялары сыяктуу маселелердин ортосунда пайда болгон жалпылыктар жана айырмачылыктар тууралуу сөз кылуу милдети турат. “Сейтек” эпосунун классикалык варианттарынан келтирилген мисалдар Саякбай Каралаевдин, Мамбет Чокморовдун, Багыш Сазановдун, Жакшылык Сарыковдун варианттарына таандык жалпылыктарды жана

айырмачылыктарды даана ажыратууга жардам бериши керек, ошону менен каармандардын көркөм образдары боюнча айрым жыйынтыктарды чыгарууга негиз болуп берет.

- “Сейтек” эпосунун классикалык варианттарында сүрөттөлгөн салттуу эпикалык окуялар толугу менен ар бир вариантта сакталган, бирок айрым учурларда гана окуялар тизмегиндеги деталдык майда сүрөттөөлөрдөн (айталы, эпикалык каармандын образын ачуу ишинде) кескин айырмаларды байкоого болот. Муну айтуучунун талант-дарамети менен турмуштук тажрыйбасынын, жеке камылгасынын абалы менен түшүндүрүүгө болот.

- Эпостун классикалык варианттарында каармандардын образдар системасынын алкагында кыргыз элинин абалтан сакталып келе жаткан каада-салтына ылайык нукура жөрөлгөлөр, каармандын бейнесин ачуудагы алардын ролу дээрлик сакталган, бирок бул маселени да ар бир манасчы өзүнүн жеке позициясынан туруп, ар башкача көркөмдүүлүктө бергендиги анык.

- Эпостун классикалык варианттарынын ортосунда айрым каармандардын аттары ар башкача берилгенине карабай, ошонун катышуусу менен баяндалып жаткан окуялар бирдей өнүккөндүгүн байкоо кыйын эмес.

- “Сейтек” эпосу боюнча Саякбай Каралаевдин, Мамбет Чокморовдун жана Шапак Рысмендеевдин варианттарында түш көрүү салты менен окуялардын тизмектелип өнүгүшү сунуш кылынса, манасчы Багыш Сазанов ата-бабалары абалтан айтып келген салттуулук, ата-тек маселесинен улам турмуш чындыгынын элементтеринен куралган көркөм сүрөттөөлөр көбүрөөк орун алганы байкалат.

- Эпостун классикалык варианттарынын ортосундагы окуялардын өнүгүшү дээрлик бирдей сүрөттөлгөнү менен айрым гана учурларда манасчылар, айтуучулар тарабынан эки башка теманы, эки башка идеяны камтыган сүрөттөөлөр кездешпей койбойт.

- Саякбай Каралаевдин вариантында көркөм фантазияга ылайыкташтырылып, окуялардын эпикалык жүрүшүн атайын созгон, кеңейтилген эпизоддор көбүрөөк орун алгандыгы байкалат.

- Ошого карабастан Саякбайдын варианты эпостун башка классикалык варианттарынан кескин айырмаланып, каармандардын образын түзүү ишинде өзүнүн жеке турмуштук тажрыйбасынын таасири менен өзгөчө согуш (баталдык окуялар) эпизоддорунда мыкты түзгөндүгү баамга урунат.

Деген менен, мындай окшоштуктар менен айырмачылыктар ал варианттардын ортосундагы жалпылык менен индивидуалдуулук белгилерди көрсөткөн сюжеттик линиянын, окуялардын системасынын, образдарынын индивидуалдыктарынын негизинде байкалат. Ал эми классикалык варианттардагы көркөмдүүлүк, поэтика, композициянын элементтеринин эркин сакталышы, образдарды сүрөттөөдөгү жалпылыктар менен өзгөчөлүктөр боюнча буларды айтууга болор эле:

1. Саякбай Каралаев менен Мамбет Чокморовдун, Шапак Рысмендеев менен Жакшылык Сарыковдун, Багыш Сазановдун варианттарында айрым кездешкен локалдык эпизоддор менен деталдык элементтерди эске албаганда, бул варианттардын баарында тең элдик эпикалык сюжет толук сакталган.

2. Жакшылык Сарыковдун вариантында “эпикалык сюжеттин көпчүлүк элементтери сакталганы менен каармандардын көркөм образдарын тартуу, аларды эпикалык салттын негизинде сүрөттөө процессинде поэтиканын аксаганы, тилдик каражаттарынын жупуну пайдаланылганы” [35, 108-б.] баамга урунат.

3. “Сейтек” эпосу боюнча классикалык варианттардагы согуштук же жай турмуштук окуялардын сүрөттөлүшү, сюжеттик линиянын логикалык өнүгүшү менен теманын, идеянын ачылып берилиши, проблематикасы нукура элдик традициялуулуктан алыстабаганы менен тигил же бул айтуучу каармандардын көркөм образдарын сүрөттөөдө өзү таандык болгон манасчылык мектептин өзгөчөлүгүнө жараша жалпылыктар менен өзгөчөлөнгөн белгилерге ээ.

4. Эпостогу ар бир окуянын өнүгүшү салттуу сакталганы менен образдар системасынын идеялык-көркөмдүк наркы маселесинде ар бир айтуучунун жеке эркине, же ар кандай шарттын таасири менен ал окуяны, эпизодду салттуу текстин башка бир жерге алпарып киргизип коюусу толук ыктымал, ошого карабастан муну менен салттуу окуянын өнүгүшү жана каармандардын образдарынын идеялык-көркөмдүк наркынын жогорулугу жабыр тартпагандыгын белгилей кетүү зарыл.

5. Саякбай Каралаевдин классикалык вариантында (мындайга Мамбет Чокморовдун, Шапак Рысмендеевдин, Жакшылык Сарыковдун варианттарын да кошууга болот) эпикалык салттык окуялар толугу менен сакталып, өзгөчө айрым окуяларды сүрөттөөдө өздөрүн каалаганча эркин сезип, ашкере көркөмдөп сүрөттөгөн жерлери арбын. Ал эми Багыш Сазановдо мунун тескерисинче, образдарга байланыштуу өзгөчө көркөмдүк шөкөттөөлөр азыраак, окуялар ыкчам башталып, бат аяктаганы салтка айланган. Мунун таасири соңку мезгилдерде калыптанып келе жаткан жаш айтуучуларынын плеядасына кеңири таркагандыгы байкалат.

6. “Сейтек” эпосунун Саякбай Каралаевдин вариантында эпостун салтында илгертен сакталып келген кыргыздардын таралыш тарыхына, санжырасына өзгөчө көңүл бурулса, башка варианттарда, айрыкча, жаш айтуучулардын варианттарында мындай өзгөчөлүк байкалбайт.

7. Эпостун классикалык көпчүлүк варианттарындагы бири экинчисине айныгыс үндөш жагы болуп Саякбай Каралаевге окшоп эпостогу ар бир окуяга ылайыктуу аталыш (тема) коюп, негизги сюжеттик линияны ошого жараша логикалык ырааттуулукта, салттык жол менен айтуулары эсептелет.

8. “Сейтек” эпосун айтуучулардан кескин айырмаланып, Багыш Сазановдун, Жакшылык Сарыковдун жеке өзүнө таандык өзгөчөлөнгөн белгиси катары – эпикалык салттуу окуялардын мотивдештирилишин, талкууланышын кошууга болот. Мына ушул белги алардын варианттарын айталы, ошол эле Мамбет Чокморовдун же Шапак Рысмендеевдин варианттарынан айырмаланып турат.

9. Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморов, Шапак Рысмендеев же Жакшылык Сарыков сыяктуу чоң манасчылар “Манас” айтканда бир аудиторияда айтылган туруктуу ыр саптары башка бир аудиторияга келгенде так ошондой кайталанбайт, өзөк окуялары салттуу сакталганы менен эми башкача айтылат, айтуучу ар бир жолу окуяны импровизациянын жардамы менен өнүктүрүп олтурат.

10. Ошентип, “Сейтек” эпосунун образдар системасынын идеялык-көркөмдүк наркы, баалуулугу ар бир айтуучунун вариантында бири экинчисинен кескин өзгөчөлөнгөн ыр саптары менен айтылганы менен баарынын башын бириктирип турган каарманды сүрөттөөдөгү эпикалык салттуулуктун улантылышы баамга урунат. Эпостун классикалык варианттарын салыштырма-типологиялык анализден өткөргөн учурда баамга дароо урунган нерсе – бул эпосту айтуудагы абалтан келе жаткан традициялуулуктун бузулбагандыгы, анын андан ары өрчүтүлгөндүгү болуп саналат, же залкар манас таануучу Р.Кыдырбаеванын сөзү менен айтканда: “Манасчылардын айтуучулук өнөрү биринчи кезекте сюжеттик формуланы өздөштүрүү аркылуу ишке ашат. Ал эми формула мезгилдин таш болуп каткан мөөрү, ал эпостун андан ары жашоосуна мүмкүндүк түзөт” [12, 37-б.].

Адабияттар:

1. “Манас” – улуу рух. “Манастын” 1000 жылдыгына карата өткөрүлгөн жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 1995. – 189-б.

2. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”. Кара сөз түрүндөгү үлгүсү. Түзгөндөр: З. Бектенов, К. Нанаев. – Бишкек, 1999. – 1165-б.

3. Абакиров К. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. Монография / К. Абакиров. – Үрүмчү: Шинжаң «Манас» изилдөө борбору, 2016. – 377-б.
4. Бекмухамедова Н.Х. Эпос “Манас”: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика). Фил. илимд. докт. дисс. авторефераты / Н.Х. Бекмухамедова. – Бишкек, 2021. – 46-б.
5. Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү / А. Жайнакова. – Фрунзе: Илим, 1984. – 186-б.
6. Жайнакова А. Баш сөз. Китепте: Сейтек. Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты боюнча, толукталып, экинчи басылышы / А. Жайнакова. – Бишкек: Турар, 2013. – 3-23-беттер.
7. Жамгырчиева Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эртөштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча). Фил. илимд. докт. дисс. авторефераты / Г.Т. Жамгырчиева. – Бишкек, 2017. – 42-б.
8. Жоокаева А.Ж. Мифические пласты эпоса “Манас” в свете компаративизма. Фил. илимд. канд. дисс. авторефераты / А.Ж. Жоокаева. – Бишкек, 2005. – 22-б.
9. Маданова К.Ж. “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин эпикалык мотив катары берилиши (С.Каралаевдин жана Б.Сазановдун варианттары боюнча). Фил. илимд. канд. дисс. авторефераты / К.Ж. Маданова. – Бишкек, 2021. – 28-б.
10. Радлов В.В. Предисловие. Энциклопедический феномен эпоса «Манас» / В.В. Радлов. – Бишкек: Мурас, 1995.
11. Сейтек: баатырдык эпос. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча толукталып, экинчи басылышы. Түзгөндөр: А.Жайнакова, А.Мамытов. – Бишкек: Турар, 2013. – 1172-б.
12. Сейтек. “Манас” эпосунун үчүнчү бөлүмү. Төртүнчү китеп. Кыскартылып, бириктирилген вариант. Б.Юнусалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2014. – 304-б.
13. Орозбек кызы Элнура «Сейтек» эпосунун варианттарын жыйноо иштери / Орозбек кызы Элнура // Эл агартуу. – Б., 2018. – №3-4. – С. 16-21
14. Орозбек кызы Элнура «Сейтек» эпосунун варианттарындагы айрым өзгөчөлүктөр. Авторлош: К. Абакиров, Орозбек кызы Элнура // Эл агартуу. – Бишкек, 2019. – № 7-8. – С. 41-48
15. Орозбек кызы Элнура. «Манас» эпосунун жыйынтыктоочу бөлүмү катары «Сейтек» эпосунун табияты / К. Абакиров, Орозбек кызы Элнура // – Бишкек, 2019. – Эл агартуу. – №7-8. – С. 49-53
16. Юнусалиев Б.М. Киргизский героический эпос «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас» / Б.М. Юнусалиев. – Бишкек: Мурас, 1995.

УДК: 494.3:8.08

Бешкемпирова А. И.,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
НУРЛАН КАЛЫБЕКОВДУН ПОЭТИКАЛЫК ТИЛИНДЕ СӨЗДӨРДҮН
СЕМАНТИКАЛЫК КАТМАРЛАРЫ

Бешкемпирова А. И.,
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына
СЕМАНТИЧЕСКИЕ СЛОИ СЛОВ В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ НУРЛАНА
КАЛЫБЕКОВА

Beshkempirova A. I.,
J. Balasagyn Kyrgyz National University
SEMANTIC LAYERS OF WORDS IN THE POETIC
LANGUAGE OF N. KALYBEKOV

Аннотация: Макала акын Н.Калыбековдун поэтикалык тилиндеги сөздөрдүн семантикалык катмарларын изилдөөгө багытталган. Изилдөө сөздөрдүн тике жана туунду маанилерин, моносемиялык жана полисемиялык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле контекстке жараша алынган маанилерин талдайт. Макалада “жол”, “жаштык”, “түн”, “көз” сыяктуу мисалдар аркылуу сөздөрдүн түз маанисинен туунду символикалык жана метафорикалык мааниге кантип өтөрү көрсөтүлөт. Полисемия жана поэтикалык метаралар чыгарманын философиялык, эмоционалдык жана көркөм потенциалын кеңейтет, лирикалык каармандын ички дүйнөсүн жана коомдук руханий көйгөйлөрдү чагылдырат. Изилдөө лексика-семантикалык, грамматикалык жана контексттик полисемияны классификациялап, сөздүн көп катмарлуу маанисин жана поэтикалык образ түзүүчү ролун так аныктайт. Натыйжада, Калыбековдун поэзиясында сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жана метаралардын көркөм колдонулушу чыгарманын эстетикалык жана философиялык мазмунун тереңдетет, окурманга эмоционалдык жана ой жүгүртүүгө стимул берет.

Түйүндүү сөздөр: поэтикалык тил, семантика, полисемия, моносемия, метафора, поэтикалык образ, контекст, символика, экспрессивдүүлүк.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию семантических особенностей слов в поэтическом языке Нурлана Калыбекова. В работе рассматриваются прямые и переносные значения слов, особенности моносемии и полисемии, а также контекстуально обусловленные смысловые оттенки. На примере таких слов, как «жол» (путь), «жаштык» (юность), «түн» (ночь), «көз» (глаз), показано, каким образом исходное значение слова трансформируется в символическое и метафорическое, приобретая глубокое философское

и эмоциональное содержание. Особое внимание уделяется роли полисемии и поэтической метафоры в расширении художественно-эстетического потенциала текста, раскрытии внутреннего мира лирического героя и отражении социально-духовных проблем современности. В исследовании выделяются лексико-семантическая, грамматическая и контекстуальная разновидности полисемии, уточняется их функция в создании художественного образа и поэтической экспрессии. В результате установлено, что многозначность слов и активное использование метафорических средств в поэзии Нурлана Калыбекова способствуют углублению эстетического и философского содержания произведений, а также усиливают эмоциональное и когнитивное восприятие читателя.

Ключевые слова: поэтический язык, семантика, полисемия, моносемия, метафора, поэтический образ, контекст, символика, экспрессивность.

Abstract. This article is devoted to the study of the semantic layers of words in the poetic language of Nurlan Kalybekov. The research examines the literal and derived meanings of words, as well as the features of monosemy and polysemy, and context-dependent meanings. Using examples such as “jol” (path), “jashlyk” (youth), “tün” (night), and “köz” (eye), it demonstrates how a word’s literal meaning generates symbolic and metaphorical interpretations. Polysemy and poetic metaphor expand the philosophical, emotional, and artistic potential of the text, reflecting the inner world of the lyrical character and social-spiritual issues. The study classifies lexical-semantic, grammatical, and contextual polysemy, clarifying the multilayered meanings of words and their role in creating poetic imagery. Consequently, the multiple meanings of words and the artistic use of metaphors in Kalybekov’s poetry deepen the aesthetic and

philosophical content of the work, stimulating both emotional and cognitive responses in the reader.

Key words: poetic language, semantics, polysemy, monosemy, metaphor, poetic imagery, context, symbolism, expressiveness.

Нурлан Калыбеков чыгармачылыгында эмгекчилдиги менен өзүнүн окурмандарынын жана жалпы эле замандаштарынын арасында кадыр-барк таап, элге башы көрүнгөн инсандардын бирине айланып отурат [1, 54-6]. Анын поэтикалык тили, терең маанилүүлүгү жана образдардын өзгөчөлүктөрү аркылуу ал коомдун руханий жана маданий турмушуна таасир эткен, адабияттагы ордун бекемдеген. Калыбековдун чыгармалары аркылуу окурман анын дүйнө таанымын, эстетикалык ой жүгүртүүсүн жана адамдык баалуулуктарын таанып, замандын талабы менен адабий баалуулуктарды байланыштырып чыгарат. Бул макалада анын поэтикалык тилинде сөздөрдүн семантикалык катмарларынын өзгөчөлүктөрү жана чыгармачылыгындагы эмгекчилдик мүнөзү талданып, адабий жана маданий баалуулуктары иликтенет. Тил илиминде (лингвистикада) “текст” түшүнүгү кыйла кеңири мааниде колдонулат. Айталы, окумуштуу И.Р.Гальперин текстке карата мындай аныктама берет: “Текст – жазуу түрүндөгү билдирүү (оозеки речтин текстин да жокко чыгарууга болбойт), ал лексикалык, грамматикалык жана логикалык байланыштагы, белгилүү бир моралдык жоопкерчиликти күткөн, анан, албетте, адабияттык кайра иштелип чыккан сүйлөмдөрдүн бир мааниге баш ийдирилген жыйындысы” [2, 23-6].

Сөздөрдүн ар кандай лексикалык маанилерин кылдат карап көрсөк бардыгы тең эле бир түрдүү эмес, биринен-бири айырмаланган бөтөнчөлүктөрү да бар.

Ошентип, сөз маанилери ар кыл типтерге ажыратылат. Алардын эң алгачкы, негизги мааниси – тике мааниси деп аталат, ал коомдук кабыл алынган жана бардык мүчөлөрүнө жеткиликтүү. Академик В.Виноградовдун пикири боюнча, сөздүн тике мааниси бир гана болуп, ал негизинде кийинки туунду маанилер өнүгө берет. Тике мааниден туунду маанилер сөздүн кыйыр / өтмө маанилери катары каралат.

Тилдин сөздүк курамындагы бардык сөздөрдүн семантикалык жүгү бирдей боло бербейт, анткени бир катар сөздөр бир гана мааниге ээ болсо, айрымдары көп маанини билдирет. Ошентип, маани жагынан болгон өзгөчөлүгүнө карата тилдеги сөздөр бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр болуп (моносемия, полисемия) эки чоң топко бөлүнөт [3, 23-6]. Ал эми сөздөрдүн семантикалык топтору тууралуу кенен маалыматты А.Р.Жороеванын эмгегинен алууга болот [4]. Биз болсо бул эмгекте Калыбековдун поэзиясында сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жана метафоралардын көркөм колдонулушу тууралуу сөз кылабыз.

Тилдик бирдиктердин семантикалык жүгү бирдей болбойт: айрым сөздөр моносемиялуу, башка сөздөр көп маанилүү болот. *Моносемиялуу сөздөр* бир гана нерсени, көрүнүштү же терминди билдирип, тилдик байланышка аз аралашат. Мисалы: автобус, ата, эне, акыл, карандаш, математика. *Көп маанилүүлүк (полисемия)* бир сөздүн негизги маанисинен туунду кошумча маанилердин пайда болушу менен мүнөздөлөт. Бул процессте жаңы маанилер негизги маани менен семантикалык байланышта болуп, сөздүн лексикалык байлыгын кеңейтет.

Көп маанилүүлүк тилдин байлыгынын негизги компоненти болуп, социалдык, маданий жана илимий-техникалык өзгөрүүлөрдөн келип чыккан жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди аткарууга мүмкүндүк түзөт. Жаңы түшүнүктөр ар дайым жаңы сөздөрдү талап кылбайт; көп учурда алар мурда колдонулган сөздөр аркылуу да билдирилет, натыйжада сөздөрдүн семантикалык көп жактуулугу жана поэтикалык мүмкүнчүлүктөрү кеңейет.

Адабий чыгармаларда сөздөрдүн көп маанилүүлүгү көркөм сүрөттөөчү каражат катары кеңири колдонулуп, лирикалык мазмунду күчөтүп, поэтикалык образдардын жандуулугун камсыздайт. Бул көрүнүштө бир эле сөз текстке жараша ар кандай маанилерде

колдонулуп, көп кырдуу интерпретацияга мүмкүнчүлүк берет. Нурлан Калыбековдун поэзиясында полисемия көркөм эстетикалык мүнөздө колдонулуп, чыгарманын көркөмдүк мазмунун тереңдетүүдө маанилүү роль ойнойт. Айрым сөздөр ар кандай ырларында ар башка мааниде берилип, акындын тилдик чыгармачылыгынын бай экендигин тастыктайт. Төмөндө мындай сөздөрдүн ичинен “жол”, “жаштык”, “түн”, “көз” сөздөрүн талдап көрөбүз.

“Жол” сөзүнүн полисемиялык колдонулушу. Түз маанисинде:

Жол ката бердим, учуктап ойлор,

Жолдун чаңында үзүлдү ак жип (Калыбеков)

Бул саптарда “жол” сөзү физикалык мейкиндик, бараткан багыт маанисинде колдонулган. Бул сөздүн баштапкы, түз мааниси.

2. Өтмө, көчмө маанисинде

Жол издедим көңүл менен,

Жол таппадым – өзүңсү (Калыбеков)

Келтирилген саптарда “жол” – тандоонун, жашоо багытынын, жашоодогу маанинин символу катары колдонулуп, ички руханий изденүүнү чагылдырып, сөздүн туунду, поэтикалык маанисин берген. Ал эми “Жаштык” сөзүнүн көп маанилүүлүгү 1. Хронологиялык мааниде (бир жаш курак катары):

Жаштыкта жазгы жел сыяктуу

Тынч албай учуп жүргөнбүз.

Бул сапта “жаштык” сөзү адамдын жашоо этаптарынын бири катары, жаш куракты билдирет.

2. Руханий, символдук мааниде:

Жаштыгым – менин канатым,

Арманга жетпей калганым.

Бул жерде “жаштык” жаш курактан сырткары үмүт, эркиндик, кыял, жоготуунун символу катары колдонулат. Контекстте жаштык – жашоодогу өтмө баалуулуктардын белгиси катары көрсөтүлдү.

“Түн” сөзүнүн поэтикалык полисемиясы. 1. Түз мааниде (күн-түн убактысы):

Түн кирди... Үн катпайт эч ким,

Калаада үнсүз түн жашайт.

Бул жерде “түн” физикалык убакытты – түнкү убакытты билдирет.

2. Өтмө мааниде (жалгыздык, кайгы, тагдыр сыяктуу абал):

Түн келсе да тынчтык келбейт,

Түн – менин жүрөгүмдө.

Бул сапта түн – жалгыздыктын, ойлонуу убактысынын, тагдыр сыноосунун символу берилип, поэтикалык кеңири мааниде берилген образдуулукту жаратуу болуп саналат.

“Көз” сөзүнүн көп маанилүүлүгү.

1. Анатомиялык түзүлүш катары:

Көздөрүң тике тиктеди мени,

Жашыл жалындай жалындап.

Бул сапта “көз” адамдын денесиндеги көрүү органы катары колдонулган.

2. Сезим, маанайдын көрсөткүчү катары:

Көзүң сүйлөп койду сырды,

Айтылбаган армандуу сезимди.

Бул жерде “көз” – сөзсүз билдирүү, эмоцияны туюнтуу каражаты катары пайдаланылып, символикалык мааниде берилди.

Нурлан Калыбековдун поэтикалык дүйнөсүндө полисемия – чыгарманын көркөм структурасын байытып турган башкы элементтердин бири. Ар бир сөз жөн гана тилдик бирдик катары эмес, поэтикалык курал катары иштелип чыгып, контекстке жараша ар кыл

мааниде колдонулат. Мындай көп катмардуу маанилер окурмандын аң-сезиминде терең ассоциациялар жаратып, ырдын эмоционалдык, көркөмдүк, образдуу деңгээлин жогорулатат. Полисемиялык кубулуш Н.Калыбековдун лирикасында өзгөчө күчкө ээ болуп, тилдин көркөм потенциалын ачып берүү менен бирге, кыргыз поэзиясынын эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейткен кубулуш десек болот.

Полисемияны акындын поэзиясынан изилдөөдө аны классификациялоо маанилүү орунду ээлейт. Себеби ар түрдүү маанидеги сөздөрдү түшүнүү жана талдоо үчүн алардын кандай негизде көп маанилүүлүккө ээ болгону чоң роль ойнойт. Полисемия негизинен төмөнкү негиздер боюнча классификацияланат: лексикалык, грамматикалык жана контексттик полисемия.

Лексикалык полисемия – бул бир сөздүн ар кандай лексикалык маанилерге ээ болушу. Бул көрүнүш көбүнчө күнүмдүк тилде жана көркөм адабиятта кеңири колдонулат. Мындай полисемияда сөз өзүнүн негизги (түз) маанисинен тышкары кошумча же өтмө мааниге ээ болот.

М: “*Көк асманда көп үмүттөр желбирейт,*

Көк көзүңдө түн, жаштыктын элеси бар” (Калыбеков). Бул ырда “көк” сөзү эки башка мааниде колдонулган: “Көк асман” – бул негизги, *түс* маанисинде; “Көк көзүңдө түн” – бул жерде “көк” метафоралык мааниде *терең, сырдуу* дегенди туюнтат. Бул лексикалык полисемия болуп эсептелет, анткени сөз бир эле формада эки ар башка лексикалык маанини билдирип турат.

Грамматикалык полисемия – бул бир сөз формасынын ар түрдүү грамматикалык функцияларды аткаруусу. Мисалы, сөз бир учурда зат атоочу катары колдонулса, башка контекстте мүчө, же сын атоочтук мааниде колдонулушу мүмкүн.

М: “*Жазда гүлдөп, жайда бышкан жаштык,*

Жаштык – бир кез, жаштык – ашкан таштык” (Калыбеков)

Бул жерде “жаштык” сөзү үч ирет кайталанып, ар кандай грамматикалык маани жүктөлгөн:

- Биринчи “жаштык” – *зат атооч* катары колдонулат (ким? эмне? жаштык);
- Экинчи “жаштык – бир кез” – *абстракттуу мезгилди* билдирип, контексттик акцентке ээ болду;
- Үчүнчү “жаштык – ашкан таштык” – бул жерде “таштык” менен рифма түзүп, метафоралык мааниде *салыштыруучу* грамматикалык милдет аткарат.

Бул грамматикалык полисемия сөздүн синтаксистик жана морфологиялык түркүндүүлүгүн көрсөтөт.

Контексттик полисемия – сөз белгилүү бир контекстке жараша ар башка мааниде чечмеленгенде пайда болот. Мында бир эле сөздүн мааниси ага коштолгон башка сөздөргө, сүйлөмдүн мазмунуна, интонациясына жараша өзгөрөт.

М: “*Көз жашым – поэма, көз карашым – сабак,*

Сөзүм – каршылык, унчукпасам – уят” (Калыбеков)

Бул ырда “сөз” сөзү контекстке жараша абдан бай мааниге ээ: “Сөзүм – каршылык” – бул жерде “сөз” *жан дүйнөнүн реакциясы*, күрөшүнүн символу катары колдонулууда. Ал эми “сөз” сөзүнүн башка ырларындагы колдонулушунда бул жөрмөлөө, кайрылуу, сагынычтын белгиси болушу мүмкүн. Бул мааниси контекстке жараша өзгөрөт жана поэтикалык ойдун тереңдигине көз каранды ошондой эле контексттик полисемиянын классикалык мисалы болуп саналат.

Поэтикалык метафора көркөм сөз өнөрүнүн өзөгүн түзгөн эң маанилүү троптун бири катары чыгарманы көркөмдөө, терең маанилерди жеткирүү, эмоционалдык-көркөм боёк түзүү функциясын аткарат.

Лингвистикада метафораны изилдеген илимпоздор (Ю.Н.Караулов, А.А. Потебня, В.Виноградов ж.б.) аны адамдын дүйнөнү таанып-билүүсүнүн жана кабылдоосунун

поэтикалык формасы катары баалашат. Поэтикалык метафора тилдин статикалык эмес, динамикалык, жашоого жакын болушун шарттайт. Нурлан Калыбековдун «Суроокана» жыйнагындагы поэтикалык метафоралар дал ушул динамикалык, элестүү ойлордун натыйжасы катары өзгөчө орунга ээ.

Лингвистикада метафора, бир жагынан, лексика-семантикалык, экинчи жагынан, семантика-стилистикалык кубулуш катары каралат. Бул эки багыт тең көркөм адабиятта, айрыкча поэзияда поэтикалык образдардын түзүлүшүн жана алардын мазмунун ачып берүүдө маанилүү орунду ээлейт. Метафора аркылуу сөз өзүнүн түз маанисинен чыгып, жаңы, кыйыр мааниде колдонулат жана бул ыкма тилдин байлыгын көрсөтүү менен бирге, көркөм текстти эмоционалдык жана эстетикалык жактан тереңдетет.

Нурлан Калыбековдун “Суроокана” жыйнагында колдонулган поэтикалык метафоралар поэзиянын көркөмдүк табиятын терең ачып берүү менен бирге, автордун дүйнөгө болгон мамилесин, заманга карата сынчыл позициясын, руханий-моралдык көйгөйлөрдү жандуу поэтикалык сүрөттөө аркылуу ачып берет. Мында метафора акындын эмоциялык абалын, ички жан дүйнөсүндөгү сыздоону, философиялык ойлорун тереңдетип жеткирүү үчүн пайдаланылган. Төмөндө “Замана” ырынан келтирилген талдоолор бул көрүнүшкө ачык мисал боло алат:

*Менин жолум белгилүү,
абийир менен өтөп бүтүп
жандык аманатымды,
башатыма баруум керек оозанган (Калыбеков.)*

Бул саптарда “Менин жолум белгилүү”, “жол” сөзү руханий багыттагы метафоралык мааниге ээ. “Жол” – бул жерде кадимки физикалык жол эмес, адамдын өмүр жолу, тагдыры, жашоодогу ыймандык багыты катары колдонулуп, “башатыма баруум керек” деген билдирүү менен өмүрдүн акыркы этабы – өлүм, же болбосо Жаратканга кайтуу катары символдоштурулат. Мында өмүрдүн акыркы сызыгы абийир менен бүткөн руханий тазаруу жолу катары сүрөттөлөт.

*Көр дүйнөнүн бок-сагын,
сатасыңар бирин койбой
досту, жарды, эл, жерди.*

Бул саптарда “көр дүйнө” деген сөз айкашы материалдык дүйнөнүн убактылуу жана алдамчы мүнөзүн белгилөөчү түзүлүшү туруктуу болгон метафора катары колдонулуп, жашоонун өткөөл мүнөзүн билдирет. Ал эми “бок-сагы” деген экспрессивдүү айкалыш аркылуу метафора семантикалык жаңы деңгээлге көтөрүлөт. Бул сап коомдогу материалдык дүйнөнүн арзандап кеткен баалуулуктарын, адамзатты руханий жоготууларга түрткөн абалын, байлыкка болгон көз карандылыгын, адамдык сапаттардын жоголушун көрсөтөт. “Бок-сагы” – кир, сасык, пайдасыз нерсе деген мааниде колдонулуп, дүйнө байлыгына көз арткан, руханий баалуулуктарды унуткан коомдун реалдуулугун чагылдырат. Демек, бул жерде метафора тилдин образ жаратуучу мүмкүнчүлүгүнүн чегинде гана эмес, коомдук-философиялык идеяны туюнтуучу каражат катары да берилген.

*Наристени ал тургай,
касапчыдай союп алып,
бөйрөк, боор, жүрөгүн
сатышууда деп уктум.*

Бул саптардагы “касапчыдай союп” деген сөздөр түз мааниде эмес, мыкаачылык менен баланы өлтүрүү, аны соода объектиси кылуу маанисинде берилген. “Касапчыдай союп алуу” – зомбулук менен соодалашуу, адам өмүрүнө болгон ыймансыз мамиленин символдук-метафоралык сүрөттөлүшү. Наристе – жашоонун башаты, тазаруунун символу, аны “касапчыдай союп сатуу” – адамзаттын руханий жардылыгынын чегине жеткенин,

замандын ырайымсыздыгын көрсөтөт. Бул саптар метафоранын айкалышы менен терең эмоционалдык-экспрессивдик боёк берет.

Жүрөктөрүн ээлеп алды Иблис.

Мында Иблис – зулумдук, күнөө, жамандык, адилетсиздиктин метафорасы катары колдонулат. Иблис жүрөктү ээлеши – адамдын жүрөгүн жамандык, күнөө, ыймансыздык басып калды дегенди түшүндүрүп, «жүрөктү ээлөө» – түз мааниде эмес, метафоралык мааниде колдонулуп, адам баласынын ички дүйнөсүнүн Иблис сыяктуу кара күчтөрдүн таасиринде калганын билдирет. Адамдардын жүрөгүн, руханий дүйнөсүн, зулумдук ээледі деген ою жандуу, күчтүү жеткирилип, поэтикалык образ аркылуу акын адамзаттын адеп-ахлактык баалуулуктардан четтеп, жакшы-жаманды айырмалоо жөндөмүнүн төмөндөп, рухий дүйнөнүн караңгылыкта калганын сүрөттөп чынчылдык, адилеттүүлүк сыяктуу баалуулуктардын жоголушун сынга алат.

Отурасың очоюп өз тагыңда,

Түшчү жерге, десеңчи өзүң бирдеме.

Сапта Кудайдын элестүү образы жаратылып, ал пассивдүү, кайдыгер түрдө сүрөттөлөт. Бул да поэтикалык метафоранын күчү менен ишке ашырылган десек болот. Себеби “очоюп отуруу” – бул физикалык кыймылдан сырткары, ырда кайдыгерлик, тагдырга, дүйнө турмушуна катышпай калуу образында “очоюп” деген терс маанидеги лексема менен берилди.

Сөздөн айлан, эй дүйнө,

оозум барбайт сүйлөөгө.

Жаша кагаз, жашыл кагаз, көк кагаз!

Бул сапта акча коомдук жашоонун эң башкы баалуулугуна айланып калганын сынга алган метафора колдонулган. “Жашыл кагаз” – акчанын эл аралык синоними катары материалдык дүйнөнүн баарын башкарып калганын сүрөттөйт. “Жашыл кагаз” акча (доллар), “көк кагаз” – башка валюта же баалуу кагаздарды поэтикалык метафоралык жол менен берип, ал аркылуу автор руханий дүйнөнүн эмес, материалдык баалуулуктар үстөмдүк кылган заманды айтат. Бул жерде кагаздын адамзаттын негизги идеалына айланып калганын, материалдык нерсеге табынуу, ага таянуу деңгээлине жеткендигин метафора аркылуу берди.

Нурлан Калыбековдун «Суроокана» поэтикалык жыйнагында метафора поэтикалык образ жаратуунун негизги каражаты катары активдүү колдонулган эстетикалык деңгээлде чагылдырган күчтүү поэтикалык каражат болуп саналат. Акын дүйнөгө болгон мамилесин, замандагы руханий көйгөйлөрдү жандуу поэтикалык сүрөттөө аркылуу ачып берген. Поэзиядагы мындай метафоралар чыгарманын көркөм баалуулугун арттырып, окурманды терең ойго салат.

Н.Калыбековдун чыгармаларында метафоралар дүйнө, адам, тагдыр, түн, шамал, сөз, көз, жол сыяктуу кеңири түшүнүктөр аркылуу поэтикалык терең мазмунду жеткирүүгө багытталган. Анын ырларындагы метафоралар философиялык жана эмоционалдык катмардуулугу менен айырмаланат. Мисалы:

Сөзүм – кылыч,

Үнүм – шамал,

Сага жетчү саламым – кара шам.

Бул саптарда метафоралар бир нече катмарда иштейт. «Сөз» – «кылыч» менен салыштырылып, поэтикалык сөздүн күчү, курчтугу жана эмоционалдык таасири көрсөтүлөт. Бул жерде поэзия – курал, күрөш каражаты катары көрсөтүлөт. «Үн – шамал» метафорасы болсо үндүн жеңил, бирок баарын аралап өткөн мүнөзүн сүрөттөйт. «Кара шам» – салам жеткизүүчү караңгыдагы жарык символу катары поэтикалык жүктү көтөрөт.

Күн түшпөгөн сезимдериңде,

Жаздык болуп калайын...

«Күн түшпөгөн сезимдер» – бул адамдын жабык, ачылбаган, муздак эмоционалдык дүйнөсү. Андай дүйнөгө «жаздык болуп калуу» – жылуулук берүү, сүйүү тартуулоо каалоосу аркылуу көрсөтүлөт. Бул ыкма акындын ички лиризм, сезимталдыгын, поэтикалык дүйнөтанымын чагылдырат.

Ой толкуну – жээкке кагылат,

Сөз кайыгы – жүрөктө сүзөт.

Бул мисалда «ой» толкун сыяктуу элестетилип, жээкке кагылганы – ойлордун жан дүйнөгө тийгизген таасирин билдирет. Ал эми «сөз кайыгы» – поэтикалык ойломдун жүрөккө кайрылуусу, сезимге сиңүүсүн туюнтат.

Акындын чыгармаларында кездешкен метафораларды “жашоо, сезим, адам” сыяктуу тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот. Мисалы, Калыбеков көп учурда жашоону «жол» менен теңештирет. Бул темадагы метафоралар тиричиликтин үзгүлтүксүз агымын, багыт издөө жана тагдыр менен беттешүүнү элестетет. Акындын ырларында сезимдер шамал, туман, жаан, күн менен сүрөттөлөт. Бул метафоралар адам жан дүйнөсүнүн өзгөрүлмөлүүлүгүн көрсөтөт. Ал эми Адам – табияттын бир бөлүгү катары берилип, «көздөрүң – көл», «жан дүйнө – талаа» деген метафоралар аркылуу акын адам менен жаратылыш ортосундагы байланыштарды ачат.

Жыйынтыктап айтканда, Н.Калыбековдун «Суроокана» жыйнагындагы поэтикалык метафоралар лексика-семантикалык жана семантика-стилистикалык жактан талдоого толук негиз берет. Алар көркөм текстке терең маани берип, окурманга философиялык жана руханий ой калтырат. Метафоралар аркылуу акын замандын руханий кризисин, адамдык баалуулуктардын сатылышын, жараткан менен болгон мамилени, коомдук көйгөйлөрдү образдуу, таасирдүү жана ойлонто турган формада чагылдырат. Ырда лирикалык каармандын руханий чыңалуусу, сыздаган абалы, адамзатка кайрылуусу берилет.

Адабияттар:

1. Мурзаев М.С. Эмгегинен баар тапкан инсан / М.С. Мурзаев // Эл агартуу. – Б., 2018. – №11-12. – С 54-57.
2. Турдугулов А.Т. Окуу китептерине текст тандоонун критерийлерин иштеп чыгуунун дидактикалык шарттары / А.Т. Турдугулов // Эл агартуу. – Б., 2022. – №7-8. – С 18-35.
3. Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы / Ш. Жапаров. – Бишкек, 2012.
4. Жороева А.Р. Сөздөрдүн тематикалык жана лексикалык-семантикалык топтору / А.Р. Жороева // Эл агартуу. – Б., 2024. – №3. – С. 68-72
5. Калыбеков Н. Суроокана / Н. Калыбеков – Бишкек, 2012.
6. Кыргыз маданият борбору. <https://kmborboru.su/2014/09/25/nurlan-kalybekov/>

Баймырзаев Б.А.,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасынын доценти
А. ОСМОНОВДУН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИ – СЫНЧЫ
С.ЖИГИТОВДУН КӨЗ КАРАШЫНДА

Баймырзаев Б.А.,
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына
ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО А. ОСМОНОВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ
КРИТИКА С. ЖИГИТОВА

Baimurzaev B.A.,
J.Balasagyn Kyrgyz National University
THE POETIC MASTERY OF A. OSMONOV ACCORDING TO CRITIC S. ZHIGITOV

Аннотация: Кыргыз поэзиясынын классиги, маркум А.Осмоновдун лирикалары боюнча көп эле адабиятчы-окумуштуулар илимий изилдөөлөрүн жүргүзүп, өз ойлорун ортого салып келген. Албетте, XX кылымдын 50-жылдарындагы улуттук поэзиянын жаңы чектери атактуу акын А.Осмоновдун элге кеңири белгилүү чыгармалары менен өлчөнүп, анын жаңычылдык изденүүлөрү алгач адабиятчы Ш.Умөталиевдин монографиялык изилдөөсү аркылуу элге жеткен болчу. Андан кийин улуттук Алыкул таануу илимине кыйла салым кошкон адабиятчы, маркум С.Жигитовдун илимий изилдөөлөрүн өзүнчө бөлүп кароо зарылчылыгы турат. Мында окумуштуу акындын чыгармачылыгындагы салттуулук менен жаңычылдыктын орун алыш жагдайы жана ага карата болгон ошол мезгилдеги илимий чөйрөнүн мамилесин, анын орундуу жана орунсуз жактарына көңүл бурган эле. Макала аталган адабиятчы-окумуштуунун изилдөөлөрүндөгү акындын мөлү Алыкулдун лирикалык чыгармаларында орун алып келген адабий чеберчиликтин өөдө-ылдый жагына арналды.

Түйүндүү сөздөр: фольклор, салт, новаторлук, лирика, акын, тагдыр, ыргак, уйкаш.

Аннотация: Многие литературоведы и исследователи посвящали свои научные труды лирике классика кыргызской поэзии, покойного А. Осмонова, высказывая различные мнения и оценки его творчества. Безусловно, новые рубежи национальной поэзии 50-х годов XX века во многом определялись широко известными произведениями выдающегося поэта А. Осмонова, а его новаторские поиски впервые были глубоко раскрыты в монографическом исследовании литературоведа Ш. Умөталиева. В дальнейшем особое место в развитии отечественного алыкуловедения заняли научные исследования покойного литературоведа С. Жигитова. Учёный уделял внимание вопросам

соотношения традиции и новаторства в творчестве поэта, а также анализировал отношение научной среды того времени к этим явлениям, обращая внимание как на обоснованные, так и на спорные оценки. Данная статья посвящена исследованию взглядов указанного литературоведа на особенности художественного мастерства поэта Алыкула, а также анализу сильных и слабых сторон литературного своеобразия, отражённого в его лирических произведениях.

Ключевые слова: фольклор, традиция, новаторство, лирика, поэт, судьба, ритм, рифма.

Abstract: Numerous literary scholars and researchers have devoted their studies to the lyrical works of the classic of Kyrgyz poetry, the late A. Osmonov, presenting various interpretations and assessments of his. Undoubtedly, the new horizons of national poetry in the 1950s were largely defined by the widely recognized works of the outstanding poet A. Osmonov, while his innovative artistic searches were first comprehensively revealed through the monographic research of literary scholar Sh. Umetaliyev. Later, the scientific works of the late literary critic S. Zhigitov made a significant contribution to the development of Kyrgyz literary studies dedicated to Alykul Osmonov. The scholar focused on the interaction between tradition and innovation in the poet's works and also analyzed the attitude of the literary and academic circles of that period toward these phenomena, paying attention to both justified and controversial evaluations. This article examines the views of the aforementioned literary scholar on the artistic mastery of the poet Alykul, as well as the strengths and weaknesses of the literary techniques reflected in his lyrical works.

Keywords: folklore, tradition, innovation, lyric poetry, poet, fate, rhythm, rhyme.

Киришүү: Кыргыз поэзиясынын классиги, жаңычыл акын Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы жөнүндө ХХ кылымдын 40-жылдарынан бери көп айтылып, жазылып да келди. Акындын адамдык жана акындык тагдыры да ошондой мамилени талап кылганы да бекеринен эмес десек болот. Акындын алгачкы ырлар жыйнактары (“Таңдагы ырлар”, “Жылдыздуу жаштык”, “Чолпонстан”) өзүнүн айтуусунда, жакшы натыйжа берген эмес. Анын ошондогу себептерин акын: “1935-1936-жылдар чыгармачылыгымдын артка кеткен жылдары болду. Анткени турмуштан аябай четтеп, шаардын тар рамкасында болуп, жалаң окуган китептер боюнча жазып калдым. Ошол жылдары чыккан “Жылдыздуу жаштык” деген экинчи китебим эң начар, колго алгыс китеп болду” [1, 26-27-бб.]. Ал эми соңку “Чолпонстан” ыр жыйнагы жөнүндө акындын калемдеши, академик Т.Сыдыкбеков өзүнүн төмөнкүдөй эскерүүсүндө баяндайт: “- Окубачы ушуну. Бирөөнүн үйүнөн ушул жыйнакты көрсөм уялып кетем. Сенде да турбасын. Өзүмө берчи?.. Таң калгансып каткыра күлдүм да, жыйнакта жакшынакай эле ырлар басылганын айтып, автордон алган белекти кайра бербесиме мен да бекем турдум. Алыкул ага өкүндү. Бербесиме көзү жеткенде аны эч кимге көрсөтпөй катып коюшумду суранды. Акыры катып жүрүп да мен “Чолпонстанды” таппай калдым [2, 4-б.].

Өз чыгармачылыгына уялуу, кысынып-кымтынуу менен мамиле жасап, ага чоң жоопкерчилик менен караган акын 1940-жылы “Лирика” деген аталыштагы поэтикалык жыйнак даярдап, аны басууга ыраа көрбөстөн өрттөп салганын айтат [1, 26-б.]. Ошондон тарта ал чыгармачылыкты жеңил баа санабастан, дүйнөлүк кадыр-барк күткөн улуу акындардын чыгармаларын эне тилине которуу аркылуу акын андан чыныгы чыгармачылык ырахат алууну жана кыргыз поэзиясын ошол алган таасирлердин эсебинен жаңы ой, жаңы көркөм табылгалар менен толуктоого умтулат.

Акын 1925-27-жылдары Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланып жүргөн мезгилинен тартып андай улуу акындардын чыгармаларынын даамын татып, алгач А.С.Пушкиндин “Кышкы кеч” деген ырын кыргыз тилине которот. Кийин мындай чыгармачылык таасирленүү аны У.Шекспир, Ш.Руставели, Низами сындуу классиктердин чыгармалары менен таанышууга жана алардын айрымдарын өз эне тилине чебер которууга түртөт. Натыйжада, грузин элинин улуу дастаны “Жолборс терисин кийген баатыр” анын эркин котормосунда 1940-жылы Казань шаарында латын ариби менен басылып чыгат.

Бул котормо акынга чоң ийгилик алып келет. Өзүнүн катуу оорусуна жана үй-бүлөлүк оор шартына карабастан согуш жылдарында А.Осмонов жигердүү чыгармачылык изденүүлөрдү баштан кечирип, тез ыдамдык менен алгалай берген. Адабиятчы С.Жигитов белгилегендей, ал 1944-жылдын экинчи жарымынан баштап бир сутканын ичинде бир поэма жана да үч-төрт ыр жазууга (жалпы көлөмү 500-600 саптын айланасында) жетишкен. Акындын чыгармачылыгындагы мындай тездиктин сырын профессор С.Жигитов ал мезгилдеги оорусунун күчөп, өмүр өз чегине жакындап келаткандыгын ал өзү сезе баштагандыгынан жана чыгармачылык жактан толук жетилип, профессионалдык бийик деңгээлге чыккандыгы менен түшүндүрөт [3, 17]. Ошондон улам акын өз чыгармаларын мурдагыдай улам-улам оңдоп, бир кагаздан экинчи таза кагазга көчүрүү менен убакыт коротпостон, жазганын жазгандай жарактуу деп эсептегендигин автордун ар бир чыгармасынын аягына коюлган числодон, кайсыл жерде жазылгандыгынан улам билүүгө болорун белгилейт.

Анын чыгармачылыгында эле эмес улуттук поэзияда 1945-жылы жарык көргөн “Махабат” ырлар жыйнагы өзүнчө чоң окуя катары бааланган. Бул ыр жыйнак кыргыз адабиятынын согуштан кийинки жылдардагы ири жетишкендиги катары каралган. Андагы акындык чеберчиликтин өсүш чегин жана жаңычылдыктын белгилери жөнүндө сөз албетте, өзүнчө болууга тийиш.

Маселенин изилдениш абалы: Акын А.Осмоновдун чыгармачылыгы жөнүндө кыргыз адабият таануусунда 1930-жылдардан бери айтылып келүүдө. Алгачкы котормосун эске албаганда анын тунгуч ыры (“Кызыл жүк”) 1929-30-жылдары жарык көргөнү (эки башка жыл эсеби менен белгиленген учурлар бар-Б.Б.), ошондон тартып илимий чөйрөдө атайын сөзгө алына баштаган. Кыргыз адабиятчыларынын ичинен анын акындык өнөрүнө атайын кайрылып, кыргыз поэзиясындагы өзүнчөлүгүн, жаңычылдыгын, жеткен чыгармачылык бийиктигин алгач ар тараптан ачып, окурмандарга, илимий чөйрөгө жеткирген адабиятчы, ф.и.к. маркум Ш.Үмөталиев болгон. Анын 1958-жылкы монографиясы [4] биздеги Алыкул таануу илиминдеги алгачкы бараандуу эмгек болуп калды. Ошондон баштап атактуу акыныбыздын адабий мурасына жана андагы акын ачкан көркөм дүйнө көрүнүшү, рухий-эстетикалык таасири, өз мезгилиндеги жараткан жаңычылдыгы, улуттук поэзиядагы алган орду ж.б. артыкчылык жактары кыргыз адабиятчылары: К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Жигитов, К.Бобулов, А.Садыков, З.Мамытбеков, Р.Кыдырбаева, К.Жусупов, К.Даутов ж.б. тарабынан айтылып, илимий тыянактар чыгарылып келди. Бул айтылган ой тыянактарына толугу менен азыр да баары макул болот деп айтыш кыйынчылык жаратары эч кимге жашыруун эмес. Демек, иштеле келген илимий изилдөөлөрдүн ичинде тактоону талап кылган, кайчы ой-пикир жараткан жерлери да жок эмес экенин соңку айрым изилдөөчүлөр белгилеп көрсөтүшкөн. Ал жөнүндө сөз өзүнчө болмокчу.

Ал эми соңку эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып Алыкул темасына болгон мамиле жаңыча көз караш, түшүнүктөр менен коштолуп, жакшы жагына бурулду десек болот. Чынында мындай майнаптуу иш-аракеттердин башаты мурдагы СССРдин аймагында Кайра куруу жараяны козголгон мезгилден эле оозеки айтыла баштаган. Акындын ал кездеги замандаш-калемдештери: Т.Сыдыкбеков, А.Токтомушев, Ш.Жамансариев, С.Сасыкбаев сындуу акын-жазуучулар Алыкул жөнүндө өз ой-пикирлерин ортого салышып, жакшы сунуштарды айтышкан эле. Акындын юбилейине арналган адабий кечелердин бири 1985-жылы күзүндө азыркы К.Баялинов атындагы китепканада өтүп, анда жогорку аксакал калемгерлердин айткан-дегендерине карата белгилүү адабиятчы жана сынчы К.Бобулов өзүнө мүнөздүү курчтук менен акындын замандаштарынын айткандарына карата айрымдарын уяткарып, айрымдарын жемелеп сүйлөп, эң зарыл аткарылуучу иштерди бүгүндөн калтырбай колго алуу керектигин айтканы эсимде. Аталган сынчынын калыс сунуш-пикиринен кийин ал жыйындын катышуучулары башка да алымча-кошумчалар менен төмөнкүдөй кечиктирилгис иштерди орундатууну туура деп санашкан: 1. Акындын Ала-Арча көрүстөнүндө оор ахвалда турган эстелигин чукул арада оңдоо зарылчылыгы; 2. Борбор калаага А.Осмоновдун айкелин орнотуу; 3. Акындын чыгармаларына текстологиялык талдоо жүргүзүп, 1945-жылкы “Махабат” ырлар жыйнагын кайра чыгаруу; 4. Жашаган үйүн жеке адамдардын колунан сатып алып, аны шаардын (мэриянын) карамагына өткөрүп, үй-музейге айландыруу; 5. А.Осмонов атындагы адабий сыйлык уюштуруу деген сыяктуу маанилүү иштерди жасоо зарылчылыгын белгилешкен болчу.

Алыкулдун акындык жана адамдык тагдырына аздектүү мамиле жасап келген аскер адамы, подполковник К.Өмүрзаков сөз алып, жогоруда айтылып өткөн “Махабат” ырлар жыйнагын кайра жарыялоо иши колго алынгандыгын, жакында жыйнак айрым толуктоолор менен жарык көрөрүн убада кылды. Алыкул таануучу, белгилүү журналист П.Казыбаев акындын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө жарык көрүп келген адабий-сын макалалар жыйнагы жарык көрсө деген сунушун айтып, аны өзү колго алып жатканын билдирген болчу. Ошол 1985-95-жылдардын арасында таанымал журналист, Алыкул таануучу М.Тентимишев акын жана анын адамдык тагдыры, жеке үй-бүлөлүк турмушу жөнүндө бир нече маңыздуу макалаларды (“Алыкул менен Зейнеп”, “Алыкул жана Түгөлбай”, “Аны Алыкул деп аташкан...” ж.б.) жазганын кыргыз журтчулугу жакшы билет. Ушул

айтылгандардын натыйжасы катары 1990-жылдары акындын 75 жылдыгына карата “Махабат” ырлар жыйнагы, “Мезгил жана Алыкул” макалалар жыйнагы жарык көрүп, Кыргызстан жазуучулар союзунун алдында А.Осмонов атындагы адабий сыйлык уюшулуп, анын алгачкы лауреаттары катары акындар: Р.Рыскулов менен Б.Сарногоевге жана көзү өткөндөн кийин драматург К.Мамбетакуновго (“Акын жана Ажал” драмасы үчүн) ал сыйлык ыйгарылды. Ала-Арча мазарындагы акындын эстелиги жаңыртылып коюлду. Кийинчерээк В.И.Ленин атындагы Борбордук китепкана А.Осмоновдун атын алып, акындын чоң айкели анын алдына орнотулду. Демек, Эгемендүүлүктүн алдыңкы жылдарында башталган мындай адабий саамалыктар акын А.Осмоновдун аты менен байланыштуу болгон учурлары көп эле болуп, алдыда дагы албан-албан иштерге жол ачкандай таасир калтырды. Айрыкча акындын адабий-чыгармачылык дүйнөсү, анын адабий мурастарына жаңыча өңүттөн мамиле, биз биле элек маалыматтар, адабий табылгалар дагы эле болсо кызыгууну арттырып турганы ага карата илимий изилдөө иштерин жандантты. Албетте, бул иш-аракеттер эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан башталды десек болот. Андай алгылыктуу иштердин башында адабиятчы жана сынчы С.Жигитовдун илимий изилдөөлөрү турат десек аша чапкандык болбос.

Маселенин негизги маңызы. Улуттук поэзиянын согуштан кийинки мезгилдеги ири өкүлдөрүнүн биринен болгон айтылуу акын Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы ошол 1940-жылдардын башынан тартып ар кандай көз караштарга дуушар болуп келген.

Айрыкча 1940-жылдары Татарстандын баш калаасы болгон Казань шаарынан жарык көргөн Шота Руставелинин “*Жолборс терисин кийген баатыр*” дастанынын акын А.Осмонов тарабынан кыргыз тилине которулуп жарык көрүшү ага бир топ аброй алып келгени баарыбызга маалым. Улуу көркөм сөз чеберлеринен атайын максатта сабак алып, алардын чыгармаларынын даам-татымын сезген кыргыз акыны ошол эле көркөм котормо өнөрүнүн таасиринде өзүн да, өзгөнү да кубандыра келгени эч кимге жашыруун эмес эле. Ошол эле 1944-жылдын орто ченинен баштап (“Бөбөккө” деген ырынан баштап) акындын жеке чыгармачылыгында чукул бурулуш этап башталгандыгын адабиятчы С.Жигитов да баса белгилеп көрсөтөт [3, 44-б.].

Акындын чыгармачылыгындагы мындай чукул бурулуш этап жалгыз эле анын жетишкендиги катары саналбастан, улуттук адабияттагы жалпы ийгилик, жаңылык катары кабылданганын да адабиятчы-изилдөөчүлөр баса белгилеп келишти. Ал эми адабиятчы, сынчы, маркум С.Жигитов акын А.Осмоновдун ошондогу чыгармачылык чабыты жана андагы атайы көңүл бурууну талап кылган жагдайлар жөнүндө буларга токтолот: “Өйдө жакта айтылды окшобойбу: Осмоновдун адамдык тагдырында да, акындык иш-аракетинде да ырайым козгой турган, мээрим ийитип маашырканып жиберчү сапаттар көп, ал эми анын лирикасында нукура көркөм касиеттер, жаңычыл белгилер арбын. Анын кыргыз ыр өнөрүн тематикалык ачылгалар, идеялык табылгалар, жаңыча туюнтуу ыкмалары менен байытканы да кашкайган акыйкат. Бирок Алыкулдун өмүр соңунда жараткан поэзиясын баштан-аяк бир кылка мыкты дешке эч негиз жок: анда ырдык фактура жагынан өксүктөр, таза чыгармачылык мүчүлүштөр, атүгүл көз көрүнөө жармач ырлар бирин-эки эмес [3, 83-84-бб.]. Ошондой болсо да акын бул жылдары чыгармачылык изденүүнү баштан кечирип, улуттук поэзияга жаңы ойлорду, көз караштарды, образдуу ойлоонун ыкмаларын, көркөм элестүүлүк деңгээлине жетерлик ыр саптарын жаратууга аз болсо да жетишкен. Акындын лирикаларында жогоруда белгиленгендей, 1945-48-жылдар арасында жакшы ыр саптары жана уйкаштын алган орду боюнча да ар кандай көз караштар орун алып келгени да чын. Анын бул жылдар аралыгында жазылган ырларына көңүл бурган учурда уйкаштын жаңы түрлөрү менен кыргыз поэзиясында буга чейин орун албай келген өзүнчөлүк да байкаларын айтпай коюуга болбойт эле. Канткен менен алгач Алыкул Осмонов мындай чыгармачылык бийиктикке тез эле жете алган эмес экенин С.Жигитов да эскертет: “Адабият майданына аралашкан соң Алыкул Осмонов көпкө дейре ырларын куюлуштуруп кураштыра албай,

асыресе жөндөп уйкаштыра албай келген. Жалпы акындык өнөрү жаңы баскычка көтөрүлгөндө анын уйкаштары да бир кыйла оңолгон” [3, 85-б.].

Адабиятчы С.Жигитов акындын ырларындагы жаңы уйкаштын үлгүлөрүн анын “Мен эмнеден уялам?”, “Жеңеме”, “Секидеги жапыс там”, “Казакбай” ж.б. чыгармаларынан көрөт. “Тек өкүнүчтүү бир жери: мындай нары шыдыр, нары жаңы уйкаштар Осмоновдун соңку лирикасында жыш эмес. Көпчүлүк ырларынын тийиштүү саптары улуттук поэзиябызда миң кайталанган үндөш сөздөр менен эле аяктайт: көрүнөт-төгүлөт (“Көтөрүү ыры”); бөлүнөт-төгүлөт-көрүнөт (“1945-жыл, 31-декабрь”; “Сүйүү кыял”); кызылы-кызыгы-ысыгы (“Бирге жүрдүк”); ысыгым-кызыгым-кызылын (“Көлдүн кечки көрүнүшү”); карыя-жарыя-дарыя (“Академик Скрябинге”); жүрөк-жүрөт-күлөт (“Мага күлбө”) ж.б. Албетте, ушулар жана ушу сыяктуулар биздин акындын уйкаш үчүн сөз издеп жан кыйнаганын күбөлөбөйт. Бирок өйдөкүдөй уйкаштар, көп иштетилип таасири кемиген менен, бир артыкчылыкка эгедер: так, жатык үндөшүп турат. Алыкулдун кийинки ырларынын арасында ашмалтай болсо да шыдыр кеткен уйкаштары бар строфалар анча деле аз эмес, тек баштан-аяк ошондой строфалардан куралган бүкүлү ырлар кол менен саналат: “Мен эмнеден уялам?”, “Кыргыз көлү”, “Жибек кийген эрке кыз”, “Аялга”, “Көзүм өткүр”, “Кубанам”, “Күз”, “Билбейм кандай, кайсы ойдо экен катарым”, “Кечки убак” [3, 85-б.].

Адабиятчы акын А.Осмоновдун лирикаларында орун алган ыктуу уйкаштар менен катар эле өз ордун таппай калган саптар, уйкаштар арбын учурай турганын тийиштүү мисалдар менен көрсөтүүгө жетишкен. Анын ырлары төрт саптан туруп, алардын үчөө ааба схемасы менен уйкашкан учурлары басымдуулук кыларын да адабиятчы С.Жигитов так көрсөтөт. Булардын көбүндө алгачкы эки сабы шыдыр эле уйкашып, үчүнчү сабы эмнегедир берки эки сапка жакшы коошпой калган учурлары да аз эмес экенин байкайт.

Мисалы: ак кылбай-таптырбай-малындай (“Рахмандын илими”); баратып-таң атып-уктатып (“Каламга”); жерим-жеттим-элим (“Жалгыз өрүк”) ж.б. Кээ бир ырларында ички үндөштүк бар экендиги көрүнгөн менен тыбыштык жактан бири-бирине дал өзүндөй уйкашпай калган саптар да бир топ экенин адабиятчы С.Жигитов акындын төмөнкү аталыштагы ырларынан алынган айрым мисалдар менен көрсөтөт: чоң жолдон-жоголом-оңолом (“Коончу”); иши улуу-жалындуу-сагынуу (“Сагынуу”). Айрым ыр саптарындагы сөз айкаштарынын эң акыркы бир мууну эле уйкашып, калгандары такыр эле тыбыштык жактан жаңырык жаратпай турганын сынчы мындай мисалдар аркылуу көрсөтөт: көңүлү тар-коркута алар-акылдуулар) “Табият жана музыка”); курдаштар-бул сапар-жолдор бар (“Менин күнүм”). Ал эми айрым ырларында болсо деги эле бири-бирине жакындашпаган сөздөр эмнегедир уйкаш катары орун алганын төмөнкү мисалдар аркылуу белгилеп көрсөтөт: дегенде-билели-жерлери (“Атбашы”); аскага-башкача-атама-Москва (“Москва”); колхоздо-оңдоого-болбосо (“Колхоздогу түн”) ж.б.

Адабиятчы С.Жигитов акын А.Осмоновдун акындык чеберчилик жактан учурунда бир топ эле аксагандыгын, жада калса ал жөнөкөй эле көзгө урунуп, анын сөз менен иштөө тажрыйбасы бир топ мезгилди өз кучагына алгандыгын акыйкат минтип белгилеп көрсөтөт: “Поэзиянын маанисине да, шаанисине да бирдей сезимтал киши түк тана албас акыйкат ушул: уйкаш Осмоновдун акындык өнөрүнүн күчтүү жагы болгон эмес. Же поэзиялык угумунда өксүгү барданбы, же чыгармачылык даремети жетпей калганданбы, же атайлап ыкылас койбогондонбу, айтор, ал кээде бүтүндөй ырларын, кээде айрым строфаларын уйкаштыра албай көп мүдүрүлгөн. Жалпы жонунан чыгаан акыныбыздын уйкашка анча усталыгы жогун, асыресе элдир-селдир уйкаштырганын анын орошон артыкчылыгы, аң-сезимдүү жаңычылдыгы деш кыйын” [3, 86]. Ал эми акындын кыргыз поэзиясындагы жаңычылдыгы атайын сөзгө алынып, андан чыгарылган айрым ой корутундулары боюнча да өз кесиптештери менен келише алган эмес. Айрыкча, 1962-жылы адабиятчы А.Садыков “А.Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук” деген темада жазган

кандидаттык диссертациясынан орун алган айрым тыянактар (акындын жаңычылдыгы боюнча - Б.Б.) акындын ал кездеги чыгармачылык ийгилиги катары саноо туура болбой турганын айткан. Ушундай эле көз караш адабиятчы К.Артыкбаевдин акын А.Осмоновдун чыгармачылыгындагы орун алган салттуулук жана жаңычылдык маселесине байланыштуу жазган макаласына карата да айтылган болчу [5, 69-б.]. Мындай көз караштар акын А.Осмонов боюнча эмгек жазышкан адабиятчылар: Ш.Үмөталиев, З.Ч.Мамытбеков, Р.Кыдырбаевалардын жыйынтык көз караштарына да байланыштуу айтылган учурлары орун алган. Ал кездеги полемиканын түпкү чындыгы катары профессор С.Жигитов төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: “Ал эми менин түшүнүгүмчө, Осмоновдун эски элдик ырлардын туруктуу формасын жаңы мазмунду бериш үчүн пайдаланышы көп учурда чыгармачылык пайдалануу боло албай, терс маанидеги стилдештирүү, оңунан чыкпаган эксперимент абалында гана калган” [3, 93-б.].

Албетте, акын А.Осмоновдун калеминен жаралган чыгармалар баары эле текши бир кылка мыкты жазылган деп айтууга болбой турганын адабиятчы С.Жигитов да мындайча белгилейт: “Алыкулдун лирикасында көп жагынан мыкты чыккан ырлар менен катар орточолору, жармачтары да барын түшүндүрүү анча кыйынга турбайт. Биринчиден, айыкпас ооруга чалдыккан акын өзү ченелүү өмүр сүрөрүн айкын билип, акыл-эсин жана көңүлүн байырлаган ой-сезимдердин баарын кагазга түшүрүп калууга аябай ашыккан, жашоо жана сыркоо мүшкүлүнө карабай, бөтөнчө көктүк менен тыным билбей чымырканып жаза берген, кээ күндөрү поэмаларын, драмаларын, котормолорун жазгандан кол үзбөй эле эки-үчтөн ыр бүтүрүп жиберген. Албетте, мындай өтө ургаалдуу адабий иш-аракеттен кызылы чарына, жакшысы жармачына аралаш натыйжалар чыгат, ар бир чыгарма ийине жете иштелбейт. Экинчи бир эске алчу психологиялык учур мындай. Арийне, нукура поэзия туундусу авторунун жан дили демейки жай абалынан серпилип чыгып, өзгөчө эмоциялык күүгө келип, акындык эргүү бийиктигине көкөлөгөндө гана жаралат, ошондо да күчтүү рухий демилге, оор мээнет менен жаралат” [3, 92-б.]. Атактуу адабиятчы белгилеген адабий-турмуштук жагдай ал мезгилде акын А.Осмоновдун чыгармачылыгына ойдогудай абалда таасир берип, жалаң эле ийгиликтүү натыйжа жарата бербегенин да эске алуу зарылчылыгы сезилет.

“Осмоновдун “Мария”, “Аккан суу”, “Бекбекей”, “Кулой, кулой, торпогум”, “Башкарманын зайыбы”, “Кыз өпмөй”, “Күн күркүрөө”, “Не жаман?” өңдүү ырларынын баары стилизатордук жол менен жазылган, башкача айтканда, эски элдик ырлардын тканына “жаңы мазмун” деп аталган анча-мынча кошумчалар механикалык түрдө киргизилип, ошол ырлардын анча деле жалчылдаган жаңы варианттары жасалган. Фольклордук салттарды өздөштүрүүдө акындын бир адашкан жери ушунда турат” [5, 96-б.].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, акын А.Осмоновдун адабий-эстетикалык сабактарын ажыратып таанууда такай эске алчу жагдайлар туурасында белгилүү адабиятчы, ф.и.д. профессор, кашкөй сынчы С.Жигитовдун берген корутунду баасы менен айтылып өткөн айрым маселелер боюнча макаланы жыйынтыктоону туура көрдүк: “Акырында белгилеп кетчү нерсе: өзүнө муундаш көпчүлүк акындарга караганда Алыкул эл оозеки чыгармачылыгына кадыресе аң-сезимдүү мамиле жасаган, анын идеялык-эстетикалык сабактарын профессионалдык ыр маданиятынын позициясынан өздөштүрүүгө умтулган. Мунун өзү улуттук жазма поэзиябыздын өнүгүш тарыхындагы жаңыча бир кадам, элдик ырдын салттарын профессионалдык ыр өнөрүнө сиңирүү жагынан алгачкы тажрыйба болгон. Бирок акындын ушу багыттагы далалаттары дайым эле чыгармачылык ийгиликке апкеле берген эмес. Анын элдик ырлардан тикелей “азыктанып” жазган көпчүлүк ырларын нукура поэтикалык кудурети бар туундулар, фольклордук чыгармаларды кайра иштеп чыгуунун бийик үлгүсү деп жарыялаганга анча негиз жок. Алардын жасалмалыгын айра тааныш үчүн өзгөчө бир теориялык камылганын же

эстетикалык кыраакылыктын зарылчылыгы жок, тек орточо эле даражадагы жандуу көркөм табит, жалган адабий түшүнүктөр тумандатпаган жөнөкөй акыл, калыс көз караш гана керек”.

Албетте, белгилүү сынчы, ф.и.д., профессор С.Жигитовдун жогоруда айткан ой-пикирлери атактуу акыныбыз А.Осмоновдун адабий мурасын туура кабылдап, туура түшүнүүгө ар дайым көмөктөш болорун соңку адабий муун өкүлдөрү эч качан унутпасак.

Адабияттар:

1. Осмонов А. Жазуучулук баяным чыгармаларынын толук жыйнагы. I том / А.Осмонов. — Бишкек, 2014. — 26-27-беттер.
2. Сыдыкбеков Т. Акындын элеси. Мезгил жана Алыкул / Т. Сыдыкбеков. — Фрунзе: “Адабият”, 1990. — 120-бет.
3. Жигитов С. Акындын эки өмүрү / С. Жигитов. — Бишкек, Мектеп. 1998
4. Үмөталиев Ш. Алыкул Осмонов. Монография / Ш. Үмөталиев. — Фрунзе, 1958. — 84-бет.
5. Жигитов С. Көркөм сөз маселелери. Адабий-сын макалалар / С. Жигитов. — Фрунзе, 1972. — 69-б.

УДК: 808.1:82.0

Сатыбеков М.Э.,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун ага окутуучусу
ААЛЫ ТОКОМБАЕВ – ЗАМАН КҮҮСҮНДӨГҮ ИНСАН
(акындын коомдук ишмердүүлүгү)

Сатыбеков М.Э.,
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына
ААЛЫ ТОКОМБАЕВ – ЛИЧНОСТЬ В РИТМЕ ЭПОХИ
(общественная деятельность поэта)

Satybekov M.E.,
J.Balasagyn Kyrgyz National University
AALY TOKOMBAEV – A FIGURE IN THE RHYTHM OF THE EPOCH
(the poets public activity)

Аннотация: Макалада акын, жазуучу жана драматург А.Токомбеовдин Кыргызстан жазуучулар союзун уюштуруудагы коомдук-уюштуруучулук ишмердүүлүгү, элдик озеки чыгармачылык, анын ичинде, айрыкча, “Манас” эпосун жарыкка чыгаруу маселесиндеги аракеттери, улуттун улуу акыны жана котормочусу А.Осмоновдун адабий чөйрөгө аралашуусуна кошкон салымы жөнүндө адабий материалдарынын негизинде иликтенет. Коомдук ишмер катары А.Токомбаев ошол кездеги жаш акын, жазуучуларга кеңешин берип гана чектелбей, алардын чыгармаларынын жарыкка чыгышына чоң көмөк көрсөткөн. Адабият таануу илиминде А.Осмоновдун адабий майданга кандайча келгендиги тууралуу көп эле изилденгендей көрүнгөнү менен али айтылбай, көмүскөдө калган айрым бир фактылар бар. Тилекке каршы, жаңыдан гана калем кармап, көркөм чыгарма жаратууга аракет кылып жүргөн жаш талапкерге дамаамат сүрөөнчү, демөөрчү күч болуп, туура багыт көрсөтүп берген жазуучу устаттардын Алыкулдун тагдырындагы ролу тууралуу али жетишерлик айтылбай келет.

Түйүндүү сөздөр: *пропагандист, агитатор, пролетарчыл, авансцена, активдүү патриоттор, буржуазиячыл-улутчул, контрреволюциячыл.*

Аннотация. В данной статье исследуется организаторская деятельность поэта, писателя и драматурга А. Токомбаева в процессе создания Союза писателей Кыргызстана, а также вопросы издания произведений устного народного творчества, особенно эпоса «Манас». Кроме того, рассматривается вклад А. Токомбаева в приобщение А. Осмонова к литературной среде. Как общественный деятель, А. Токомбаев не только

консультировал молодых поэтов и писателей своего времени, но и вносил значительный вклад в публикацию их произведений. Несмотря на то что в литературоведении достаточно подробно исследован вопрос о вхождении А. Осмонова в литературную среду, до сих пор остаются малоизученные и скрытые факты. В частности, недостаточно освещена роль литературных наставников в судьбе А. Осмонова. Между тем именно они были источником поддержки, духовной опорой и наставниками молодого поэта, который только начинал свой творческий путь и делал первые шаги в создании стихотворений и поэм.

Ключевые слова: *пропагандист, агитатор, пролетарий, авангардист, активные патриоты, буржуазно-националист, контрреволюционер..*

Abstract: The article examines the poet's activities in organizing the Writers' Union, the issue of publishing the epic "Manas," and A. Tokombaev's contribution to introducing A. Osmonov into the literary environment. As a public figure, A. Tokombaev not only advised young poets and writers of the time but also made a significant contribution to the publication of their works. Although literary scholarship seems to have extensively explored A. Osmonov's entry into the literary community, some facts remain unmentioned and remain hidden. Unfortunately, not enough has been said about the role of literary mentors in A. Osmonov's life, who served as a source of support, a patronizing force, and a mentor to the young poet, who was just beginning to take up pen and attempt to write poetry and verse.

Keywords: *propagandist, agitator, proletarian, avant-garde, active patriot, bourgeois nationalist, counter-revolutionary.*

Акын, жазуучу жана драматург Аалы Токомбаев баштаган акын-жазуучулар: К.Тыныстанов, С.Карачев, Ж.Бөкөнбаев, М.Элебаев, К.Баялинов, К.Маликов жана башкалардын өмүрү, чыгармачылык жолу эң татаал, эң катаал шартка туура келди. Башкача

айтканда, бүгүн биз жашап жаткан мамлекеттин жерпайын түптөө милдети ошол муундагылардын моюнуна жүктөлдү. Андыктан алардын ар бири бир эле убакта жумушчу да, дыйкан да, жоокер, агартуучу да, акын-жазуучу да, саясатчы да болуп эң оор, өтө жоопкерчиликтүү миссияны өтөөгө мажбур болушту. Анткени замандын талабы, мезгилдин чакырыгы ошондой эле.

Аалы Токомбаевдин коомдук ишмердүүлүгү 1924-1927-жылдары САКУда окуп жүргөн студенттик кезинен эле башталат. Ал убакта саясий агартуу жана маданий курулуштагы айрым муктаждыктар карандай ыр жазуу муктаждыктарынан алда канча күчтүү эле.

Жаңы доордун түпкү максаттарынан жана учурдагы милдеттеринен аздыр-көптүр кабардар болгон соң, жан дилинен революциялык духту белгилүү өлчөмдө сиңирген соң алар өздөрүн кыргыз эмгекчилеринин алдыңкы өкүлдөрү деп билишип, совет бийлигинин жалындуу жоокерлери, пропагандисттери жана агитаторлору катары чыгышкан. Аалы Токомбаев студенттик курагында жаңы бийликтин агитатору катары кыргыз жерин көп кыдырган. Окуусун аяктагандан кийин Аалы Токомбаев маданият жана билим алуу тармагындагы алдыңкы кызматкерлердин катарына кошулат. Алгач ал элдик билим берүүнүн Кант бөлүмүндө башчы болуп иштеп, кийинчерээк 1929-жылга чейин республикалык “Кызыл Кыргызстан” газетасынын жооптуу редактору болуп иштеген.

30-жылдардын ичинде А.Токомбаевдин калемгерлик кадыр-баркы айрыкча өсүп, чыгармачылыгы пролетарчыл деп табылып, адабий чөйрөдөгү позициясы артып, жаш акын-жазуучулар үчүн бийик жана айныбас өрнөк сымал бөлүнүп калган. Экинчи жагынан, Аалы совет доорундагы жаш жазма адабияттын улуу муундарынын алгачкы негиздөөчүлөрүнүн бири катары коомдук саясий-идеялык жана маданий-адабий күрөштөрдүн чок ортосунда жүргөн, кыйлалаган ар кандай күрөштөрдүн жеңүүчүсү, жаңы турмуштун берилген калемгери катары таанылган. Мына ушундай ички-тышкы себептерден улам А.Токомбаев коомдук-саясий, маданий жана адабий авансценага башкаларга караганда эрте чыккан. 1927-жылы 5-ноябрда “Кызыл учкун” адабий ийрими дүйнөгө келди. Ага кыргыз агартуу институтунда жана басма сөз мекемелеринде иштеген адабият талапкерлери негиз салды. А.Токомбаев мына ушул ийримдин жетекчиси катары шайланып, көп иш жасаган. “Кызыл учкун” кыргыз жазуучуларынын эң биринчи уюмдашкан бирикмеси болуп, жаш калемгерлердин кесиптик аң-сезиминин ойгонушуна, кадыресе адабий чөйрөнүн калыптанышына, жаңыдан көз жарган адабиятыбыздын телчигип кетишине белгилүү даражада таасир тийгизди” [1, 43-44-бб.].

“Кызыл учкундун” ошол кездеги активдүү мүчөлөрү М.Элебаев, К.Баялинов, К.Жантөшев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, К.Маликов, У.Абдукаимов, А.Осмонов, Т.Сыдыкбеков, Р.Шүкүрбеков ж.б. 20-жылдардын аягында уюшулган КырАППтын (Кыргыз пролетар жазуучуларынын ассоциациясынын) жана 30-жылдарда уюшулган Кыргызстан жазуучулар союзунун негизин түзүштү.

Адабияттын турмуш менен байланышы жана аткара турган алдындагы милдеттери башкаруунун жаңы формасын талап кылары айкын. Бирин-серин уюшулган “Кызыл учкун” баштаган кружоктор (алардын саны республикада 23кө жеткен) бири-бири менен тыгыз байланышта болбой, адабий кыймыл чачкын, системасыз жүрүп жаткан. Ошондон улам, 1930-жылы, РАППтын системасына карап КырАПП түзүлөт. Ал адабият ишмерлеринин башын бириктирүүдө белгилүү салым кошконуна карабастан, республикадагы чыгармачыл күчтөрдү өз бооруна толук тартып, саясий-идеялык жактан уюштурууда сейрек мамиле жасай албады. 1932-жылдын 23-апрелинде ВКП (б) БК адабий көркөм уюмдарды кайра куруу жөнүндө токтом кабыл алып, ага ылайык ВКП(б)нын кыргыз обкому ушул эле жылдын июнунда Кыргыз пролетардык жазуучулардын ассоциациясын (Кыр АПП) кайра уюштуруу жөнүндө чечим чыгарды да, ушуга удаа кыргыз жазуучуларынын биринчи конференциясы чакырылды.

Ошентип, Кыргызстанда Жазуучулар союзу уюшулат. Анын I съезди 1934-жылдын 25-26-апрелинде өтүп, анда союздун башкармалыгына А.Токомбаев шайланат. Баса ал буга чейин центриздаттын кыргыз секторунун редактору, Кыргызмамбастын редактору болуп иштеп турган. Ал эми 1931-жылы уюшулган “Чабуул” журналын негиздеп, анын башкы редактору болуп иш алпарган. 1933-жылы республикада Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгынын жана коомдук ишмердүүлүгүнүн 10 жылдык юбилейинин күндөрү кеңири майрамдалган эле. Бул жөнүндө “Правда” газетасы минтип жазган: “Жазуучунун Кыргызстанда бүткүл эл майрамдаган 10 жылдык юбилейи – анын чыгармаларынын Советтик Кыргызстандын эмгекчилер массасына жана анын чегинен тышкары жакка да кеңири тарагандыгын көрсөттү” [2, 4-б.].

1935-жылы ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун бюросунун чечими менен он жети адамдан турган “Манас” эпосун чыгаруу үчүн редакциялык коллегия бекитилген. Анын жамаатына Исакеев, Токомбаев, Юдахин, Жумабаев, Рахматуллин жана башкалар кирген. Тилекке каршы, булардын максаты орундалган эмес. Анткени сталиндик репрессия башталып, ушул адамдардын көпчүлүгү камалып кетишкен. Алар камакта отурушканда НКВДнын шумпайлары мурдунан жетелеп жүргөн “активдүү патриоттордун” койнунда катылган котур таштары дайыма даяр болуп, кимди ур десе, ошону жабылып “таш бараңга” алуу өзүнчө адат болуп калган. Ошол пасквильянттардын бири Кубанычбек Маликов “Манас” деген макаласында эпостун бүт оорчулугун тартып, жан аябай эмгектенген алгачкы редколлегиясын: Белотский, Аммосов, Исакеев, Токомбаев, Жумабаев элдин көзүнө куру кыйкырган болуп, иш жүзүндө “Манасты” чыгарууда зыянкечтиктен башка эчтеке кылышкан эмес деп элдин баарын “Көк союл менен көк эшекти жонго чапкандай” [3, 2-б.] кылган.

Ошентип, репрессиянын кандуу капшабы көрүнүктүү коомдук ишмер Аалы Токомбаевди да кайсалап кеткен. Ага ириде “Правда” гезитинин 1937-жылдын 4-августундагы “Коммунисттердин кабары менен эсептешпейт” жана 31-августтагы “Буржуазиячыл-улутчулдар” деп аталган макалалар, андан көп өтпөй кабыл алынган Кыргызстан КП БКнын бюросунун чечими негиз болуп берген. Мына ушул токтомдун жетинчи пункту “Активдүү улутчулдар катары колдоо болгон материалдарга байланыштуу Жумабаев менен Аалы Токомбаев Москвадан чакыртылсын жана алардын партиялуулугу жөнүндө маселе каралсын” деген бүтүм чыгарган. Бул чечим белгилүү акынды түрмөгө отургузганга мажбурлаган.

Коомдук-саясий турмуштан мына ушундай окуя А.Токомбаевге, анын чыгармачылыгына “жаңыча, большевиктик” “сынчыл көз караш” менен кароого, аны башкача “жетик өңүттөн баалоого” себепчи болду. Бул багытта алгач жол салган авторлордун бири катары Т.Үмөталиев басма сөз бетине “Жазуучулар союзундагы чириктер” (Ленинчил жаш, 1937, 21-сент.) аттуу макаласын дароо жарыялаган. Андан көп өтпөй Ж.Бөкөнбаевдин “Адабияттагы улутчулдукту аягына чейин талкалоо керек” (Ленинчил жаш, 1937, 23-сент.), М.Элебаевдин “Дагы адабияттагы чириктер жөнүндө” (Ленинчил жаш, 1937, 6-окт.) аттуу макалалары жарыяланган. Мына ушул материалдардын дээрлик бардыгында ошол таптагы чыгармачыл кыргыз интеллигент алдыңкыларынын дээрлик бардыгы контрреволюциячыл-улутчул, троцкисттер катарында саясий айып алган. Т.Үмөталиев мындай деп жазат: “Контрреволюциячыл-улутчулдар Аалыны өздөрүнүн таасири астында жыгышып, менменсинүүчүлүк, кенебестик оорулары менен ууландырышкан. Токомбаев жалгыз гана Тойчинов менен эмес, кийинки кездерде бир канча буржуазиячыл-улутчулдар менен байланышып, аларды Жазуучулар союзунун тегерегине топтой баштаган. Кыргыз элинин душманы Токчоро Жолдошев Жазуучулар союзунун башкармасынын мүчөсү болуп келген. Партиядан чыгарылган улутчул Көкөнов Жазуучулар союзунан жардам алып, ар күн сөөк андыган итче Токомбаевдин кабинетинин эшигинен кетпейт. Сокулуктан чыккан манап, совет өкмөтүн көргүсү келбеген душман

Бөрү Кененсарин да Токомбаев менен байланышы жаман эмес, ал экөө бирге беш бармак жеп, тамашалашып жүрүшөт”. Байкалып тургандай, А.Токомбаевге жалаа жабуу, анын улутчулдук бет пардасын ачуу үчүн айрым кургак конкреттүү, аталбаган жана тандалбаган деталдар кызмат кылат. Эмоционалдуулук, субъективдүү көз караштар анын чыгармачылык өнөрканасын аныктоочу башкы критерий сымалында роль ойнойт. Эмнеси болсо да каргашалуу мезгилдин эпкини А.Токомбаевдин жеке тагдырына, чыгармачылык жолуна кыйла из калтырып кеткенин ачык айта жүрүшүбүз керек.

НКВДнын түрмөсүндө туура эки жыл кыйналгандан кийин А.Токомбаев акталып чыгып, кайрадан коомдук турмушка активдүү аралаша баштады. Ал Жазуучулар союзунун төрагасынын креслосуна кайрадан отурган, “Манас” эпосун жарыкка чыгаруу боюнча түзүлгөн экинчи редколлегияга мүчө болуп кирген. Бирок эпостун бактысына каршы Улуу ата мекендик согуш башталып калып, эпос экинчи ирет жарык көргөн эмес. Согуштун биринчи күндөрү эле Аалы Токомбаев өз эрки менен фронтко жөнөтүүнү сурап арыз жазган. Бирок анын көрүнүктүү коомдук ишмердүүлүгүн бийик санашып, өкмөт башчылары аскерге жиберүүдөн баш тартышкан. Ошентип, Аалы Токомбаевге уруш мезгилинин эң оор жылдарында кыргыз адабиятынын ишин токтотпой, жандандырып, өнүктүрүп туруу милдети жүктөлгөн.

1949-жылы Аалы Токомбаев Жазуучулар союзунун төрагалыгынан өз арызы менен бошонуп, “Советтик Кыргызстан” гезитинин редактору болуп дайындалат. Ошондой эле СССР Илимдер академиясынын кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунун директору болуп иштейт.

1958-1960-жылдары “Манас” эпосунун бириктирилген варианты жарыкка чыккан. Эпостун бул басылышына Аалы редколлегиялык мүчөсү жана эпостун экинчи бөлүмүнүн түзүүчүсү катары катышкан.

Коомдук ишмер катары Аалы Токомбаев жаш жазуучулардан материалдык-социалдык жардам, кеп кеңештерин аяган эмес.

Кыргыз адабият таануу илиминде А.Осмоновдун адабий майданга кандайча келгендиги тууралуу көп эле изилденгендей көрүнгөнү менен али айтылбай, көмүскөдө калган арбын эле деталдар бар экен. Атап айтканда, жаңыдан гана калем кармап, көркөм чыгарма жаратууга аракет кылып жүргөн жаш талапкерге дамаамат сүрөөнчү, демөөрчү күч болуп, туура багыт көрсөтүп берген жазуучу устаттардын Алыкулдун тагдырындагы ролу тууралуу али жетишерлик айтылбай келгендиги өкүнүчтүү.

Алыкулдун шыгы ойгонуп, адабий чөйрөгө аралаша башташы 30-жылдардын башында Фрунзеде окуп жүргөн кезине туш келгендиги белгилүү. Педтехникумдагы курдаштарына көргөзбөй жазып, түйшөлүп жүргөн кезинде ага ошол кездеги элге таанымал болуп калган А.Токомбаев менен жакындан таанышуу чоң ийгилик болуп берген көрүнөт. Бул тууралуу акын кийинчерээк 1947-жылы жазылган “Менин автобиографиямда” кең-кесири эскерет: “Эң биринчи эле Жусуп Турусбеков менен жакын болдум. Бир күнү ошол акынга ыр алып барып берсем окуду да «Сенин ырларың дурус экен, мен Аалы Токомбаевге айтайын жана эмки жекшембиде окуучуларды чогултуп тур, мен барып жыйналыш өткөрөм» дей салды. Көп узабай Аалы Токомбаев менен жолугуштум, ал кишиден да мактоо угуп аябай кубандым.

1932-жылы ооруп айылга кеттим, кайра кайтканда ошол кездеги Жазуучулар союзунун төрагасы А.Токомбаев мага жакшы жардам кылып, “Чабуул” журналына орноштурду. Бул мезгил менин болочогумдун чечкиндүү жылы болду. Себеби эгер журналга орношпой калсам айылга кетмекмин...” [4, 5-6.].

Ошентип, илээшип алган оорусу окууга кедерги келтире баштаганда, 1932-жылы Педтехникумду таштап айылга кетсемби деп арсар ойдо, ара жолдо турганда Токомбаевдин жакшы жардамы болочок акындын келечеги үчүн чечүүчү роль ойногондугун Алыкулдун бул абзацка өзгөчө басым кое белгилеп, үч чекит койгонунан эле байкаса болот. Баса,

Осмоновдун биографиясындагы ушул чечүүчү мезгил тууралуу А.Токомбаевдин да кийинчерээк эскерип жазганы жарык көргөн: “Алыкулду мен биринчи көргөндө мага эң эле оор таасир калтырганын эч убакта унута албаймын. Өңү сертирээк, өтө жупуну кийинген окуучу менин көзүмө бечелди элестете койду. Бастек бойлуу, курсактуу, эң эле арык, мойну ичке, манжалары башка кишилердикиндөй шадылуу сезилди. Ал өзүнүн оорукчандыгын, сабакка жетише албай калгандыгын айтты: “Караша турган бир тууганым жок, Каракоодо жек-жаат эжелерим бар экен, ошого барайын дедим эле, анан муну силерге көрсөтөйүн дедим”, – дегени эсимде. Мен анын ыры жөнүндө эмне айтканым азыр эсимде жок. Мен анын саламаттыгы жөнүндө, кантип жашоо жөнүндө ойлондум. Анан көңүлүн көтөрүш үчүн өзүмдүн баянымды айтып, эң мурда өзүңө-өзүң ишен, турмуштун көзүн таппасаң, белгилүү багыт албасаң, ачуу-таттууну татпасаң максатыңа жетпейсиң деп, жаңы эле жазып бүткөн ырымдын маанисин кайталап кеңеш берген болдум. Бир ай чамасында Алыкул кайра келди, кебетеси баягыдан төмөн болбосо, жогору эмес. Беттеринин оттору сыйрылып, көздөрү ого бетер муңайыңкы. “Мага караша турган жакындарым жок экен, жүдөп кеттим” деди. Мени менен эсептешкен кеңешчилери Калинин Рахматуллин, Мухамбет Дөгдүров, Өмүркул Жакишев боло турган. Алар менен макулдашып, жок жерден кызмат таап, Алыкулду “Чабуулга” орноштурдук. Алыкул ошол күндөн тартып сүйгүнчүктүү жаштардын бири болуп, адабий майданга келди” [4, 9-б.].

Мына ушундай мисалдарды жеке эле А. Осмоновдун тагдырынан эмес, кыргыздын башка жоон топ акын-жазуучуларынын адабий өмүрүнөн ондоп тапсак болот. Акындын деги эле кыргыз искусство чеберлери, замандаштары, акын, жазуучулар, эпос, кыргыз тили жөнүндө ой-пикирлерин тууралуу “Адабий мурастар тууралуу А.Токомбаевдин көз караштары” [5], “Аалы Токомбаев жана кыргыз тили” [6], Аалы Токомбаев - критик и кыргызская литературная критика [7].

Кыргыз адабиятынын жана искусствосунун өнүгүшүнө кошкон зор салымы үчүн Аалы Токомбаев көп жолу өкмөттүк сыйлыктарга ээ болгон. Маселен, 1946-жылы 1-мартта Ленин ордени менен сыйланган. Ал эми 1965-жылдын 14-апрелинде кыргыз элинин мамлекеттик, чарбалык, маданий курулушуна зор салым кошкондугу үчүн Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланат.

1974-жылы совет адабиятынын өнүгүшүнө жана коомдук ишмердүүлүгүнө байланыштуу жазуучуга Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылат.

Аалы Токомбаев 1955-жылы Кыргыз илимдер академиясынын академиги болуп калат. Ошондой эле Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин депутаты болуп шайланат, бир нече жолу СССР жазуучулар союзунун башкармалыгынын составында мүчө болуп, Лениндик премияларды ыйгаруу комитетинин иштерине катышкан.

Аалы Токомбаевдин туулган күнүнүн 50, 60, 70, 80, 90, 100 жылдыктары республиканын бардык коомчулугу тарабынан кеңири жана салтанаттуу белгиленген.

Адабияттар:

1. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, 1987, 1-том. – 43-44-б.
2. Правда газетасы. – 1935, 14-октябрь.
3. Маликов К. Манас. Кыргыз эпосу/ К. Маликов. – Кызыл Кыргызстан, 1937, 31-декабрь.
4. Токомбаев А. Эстеликтен. Китепте: Алыкулга гүлдесте. / А. Токомбаев. – Фрунзе, 1975, 10-б.
5. Сатыбеков М. Адабий мурастар тууралуу А.Токомбаевдин көз караштары / М. Сатыбеков // Эл агартуу. – Б., 2019. – №7-8. – С. 32-34
6. Кийизбаева Ч. Аалы Токомбаев жана кыргыз тили / Ч. Кийизбаева // Эл агартуу. – Б., 2021. – №9-10. – С. 48-52
7. Кийизбаева Ч. Аалы Токомбаев - критик и кыргызская литературная критика / Ч. Кийизбаева // Эл агартуу. – Б., 2018. № 11-12. С. 50-53.

УДК: 821.512.154

Молдалиева Г.Ж.,
Түштүк Азия университети
АБАК ТЕМАСЫ ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА

Молдалиева Г.Ж.,
Университет Южной Азии
ТЮРЕМНАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ ААЛЫ ТОКОМБАЕВА

Moldaliev G.Zh.,
University of South Asia
THE THEME OF IMPRISONMENT IN AALY TOKOMBAEV'S WORKS

Аннотация. Макалада советтик репрессия мезгилиндеги абак темасынын кыргыз поэзиясында, айрыкча Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгында көркөм чагылдырылышы талдоого алынат. XX кылымдагы сталиндик саясий куугунтук кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнө оор трагедия алып келген. Ошол доордогу абак азабы, адам эркиндигинин чектелиши, коркунуч, жалгыздык жана руханий каршылык акындардын чыгармаларында терең психологиялык деңгээлде берилген. Макалада Аалы Токомбаевдин абакта жазылган ырларынын негизинде эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгы, лирикалык каармандын ички дүйнөсү, символика жана психологизм маселелери каралат. Акындын “булбул”, “капас”, “темир тор”, “кара цемент” сыяктуу көркөм образдарды колдонуу аркылуу адам тагдырынын трагедиясын жана адилеттүүлүккө болгон ишенимди ачып бергени белгиленет. Ошондой эле репрессия темасындагы поэзиянын тарыхый эс тутумду сактоодогу мааниси жана көркөм-философиялык өзгөчөлүктөрү изилденет.

Түйүндүү сөздөр: репрессия, абак темасы, поэзия, Аалы Токомбаев, тарыхый эс тутум, символика, психологизм, эркиндик, туткундук.

Аннотация. В данной статье анализируется художественное отражение темы тюрьмы в кыргызской поэзии периода советских репрессий, в частности в творчестве Аалы Токомбаева. Сталинские политические преследования XX века стали тяжелой трагедией для представителей кыргызской интеллигенции. Тюремные страдания, ограничение человеческой свободы, страх, одиночество и духовное сопротивление нашли глубокое психологическое отражение в поэтических произведениях того времени. На основе

стихотворений Аалы Токомбаева, написанных в заключении, рассматриваются проблемы противопоставления свободы и несвободы, внутренний мир лирического героя, символика и психологизм. Отмечается, что посредством художественных образов, таких как «соловей», «клетка», «железная решетка», «черный цемент», поэт раскрывает трагедию человеческой судьбы и веру в справедливость. Также исследуется значение поэзии о репрессиях в сохранении исторической памяти и ее художественно-философские особенности.

Ключевые слова: репрессии, тема тюрьмы, поэзия, Аалы Токомбаев, историческая память, символика, психологизм, свобода, заключение.

Abstract. This article analyzes the artistic representation of the prison theme in Kyrgyz poetry during the Soviet repressions, particularly in the works of Aaly Tokombaev. The Stalinist political persecutions of the twentieth century became a great tragedy for representatives of the Kyrgyz intelligentsia. The suffering of imprisonment, restriction of human freedom, fear, loneliness, and spiritual resistance were deeply reflected in the poetry of that period. Based on Tokombaev's prison poems, the article examines the contrast between freedom and captivity, the inner world of the lyrical hero, symbolism, and psychological depth. It is emphasized that through artistic images such as the “nightingale,” “cage,” “iron bars,” and “black cement,” the poet reveals the tragedy of human destiny and faith in justice. The study also explores the role of repression poetry in preserving historical memory and its artistic and philosophical features.

Keywords: repression, prison theme, poetry, Aaly Tokombaev, historical memory, symbolism, psychologism, freedom, captivity.

Киришүү. XX кылымдагы советтик репрессия кыргыз элинин тарыхындагы эң оор жана трагедиялуу доорлордун бири болуп эсептелет. Айрыкча 1937–1938-жылдардагы саясий куугунтук учурунда көптөгөн мамлекеттик ишмерлер, интеллигенция өкүлдөрү, акын-жазуучулар “эл душманы” деген жалган айып менен камакка алынып, сүргүнгө айдалып же атылып кеткен. Бул окуялар улуттук аң-сезимге гана эмес, көркөм адабиятка

дагы терең таасир тийгизген. Кыргыз адабиятынын тарыхында советтик доордун коомдук-саясий окуялары акын-жазуучулардын чыгармачылыгына зор таасир тийгизген. Айрыкча тоталитардык системанын күч алышы, саясий репрессиялар, адам эркиндигинин чектелиши сыяктуу көрүнүштөр көркөм адабиятта ар түрдүү формада чагылдырылган. Мындай темалардын бири — абак темасы. Абак образы адабиятта жөн гана камак жайын билдирбестен, адам тагдырынын трагедиясын, руханий басымды, эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгын ачып берүүчү көркөм символ катары кызмат кылат.

Окумуштуу О.И.Пашкевич айткандай, ошол кезде ар бир акын-жазуучу саясий репрессия темасына кайрылуу менен өз каармандарын руханий күчүн сактап кала алган адамдар катары гана көрсөтпөстөн, өлкө тарыхындагы трагедиялуу барактардын себептерин да талдап, өз элинин улуттук менталитетинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга аракет кылышкан [1, 195].

Кыргыз поэзиясында да бул тема өзгөчө философиялык жана психологиялык мазмунга ээ болуп, акындардын дүйнө таанымы менен тыгыз байланышта өнүккөн. Ошол акындардын катарында көрүнүктүү эл акыны Аалы Токомбаев өзгөчө орунду ээлейт. Анын чыгармаларында доордун карама-каршылыктары, адам тагдыры, коомдук адилетсиздик, ички драматизм жана эркиндик маселелери кеңири чагылдырылган. Акындын айрым чыгармаларында абак темасы түздөн-түз же кыйыр түрдө берилип, адамдын ички дүйнөсүндөгү азап, коркунуч, жалгыздык жана руханий каршылык поэтикалык образдар аркылуу ачылган.

Кыргыз поэзиясындагы абак темасынын көркөм чагылдырылышы тууралуу биринчи макала “Эл агартуу” журналына жарыяланып, анда абак образынын символикалык мааниси, лирикалык каармандын ички психологиясы, эркиндик жана адилеттик маселелеринин поэтикалык интерпретациясы илимий негизде талданган [2]. Бул жолу абак темасынын Аалы Токомбаевдин чыгармаларындагы көркөм берилишин талдап, анын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана акындын чыгармачылыгындагы эркиндик, туткундук, адамдык тагдыр маселелеринин көркөм-философиялык маанисин ачып көрсөтүү максат болуп саналат.

Аалы Токомбаев да башка акын-жазуучулардай эле сталиндик куугунтукка кабылган. Ал 1937-жылы камакка алынып, эки жылга жакын абакта жаткан. Анын Сталиндик репрессияга кантип кабылып калганы башка тема, бирок ал жактан эки жыл бою көргөн азап-тозогунун ырларында көркөм берилиши башка тема. Анын ал жактан көргөн азаптары ал түрмөдөн чыккандан дээрлик жыйырма жылдан кийин «Момия» деген китебинде чагылдырган. Бул китептин дагы жарык көргөнгө чейинки тагдырынын оордугу авторунукунан кем болгон эмес. Ал учурду акын өзү минтип эскерет: «Бул ырларда түркүн ойлор, жоруулар, үмүттөр бар. Ишеним менен элге кайрылуулар, партия менен өкмөткө берилгендик, ошондой эле белгилүү түрдө муңдун тактары да сезилет. Адамдын сапаттары көрсөтүлгөн. Айрыкча кылмыштуу суракчылардын аракеттери, ушакчылар менен провокаторлор өтө көрө албастык менен белгилеген, ал гана эмес, күлкү, мыскылдар да учурайт. Каргашалар кайталанбас үчүн алардын пардасын ачууда, элге чындыкты билдирүүдө бул чыгарма өзүнүн милдетин аткарат го деп ойлоймун» [3].

Бул китеп басылгандан кийин Кыргызстандын коммунисттик цензура өкүлдөрү жок кылуу аракетин көрүп, китепканалардагы нускаларынын баары жок кылынган. “Момиянын” сатыкка түшкөндөрүн бир топ кишилер өз өмүрлөрүн жана кызматтык акыбалын тобокелге салып жеке китепканасында катып алууга жетишкен. Ушул китептин бир нускасын атабыз Кадырмамбет катып жүргөн эле, андан соң улуу агабыз Жумамүдүн таберик кылып сактап келди. Эгемендик доорунда гана Аалы Токомбай уулунун бир кезде коммунисттик цензурага “жакпай калган” чыгармалары кайрадан эркин жарык көрдү [4].

Бул эмгектин жарыкка чыгуу тарыхы жана ага карата болгон окумуштуу-адабиятчылардын, саясий жетекчиликтин сын-пикирлери тууралуу М.Сатыбеков

“А.Токомбаевдин “Момия” жыйнагы кандайча сындалган” [5] деген макаласында жакшы анализдеп берген. Аалы Токомбаев болсо “Жандуу тарых” поэмасы менен “Бир шилтемдер” циклине кирген ырларын сактап калуу үчүн болгон аракетин кылган. Ал Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин секретары Б.Т. Мураталиевге атайын түшүнүк кат жазган. Катта Аалы Токомбаев «Бир шилтемдер» аттуу ырлар 1937–1938-жылдардагы саясий репрессия учурунда түрмөдө отурган мезгилинде жазылганын белгилейт. Анын айтымында, ошол жылдары жалган жалаа, ушак-айың жана саясий куугунтук күч алып, көптөгөн күнөөсүз адамдар, партияга жана мамлекетке берилген чыныгы коммунисттер камакка алынган. Акын дал ошол оор күндөрдүн күбөсү болуп, өз көзү менен көргөн окуяларды, адамдардын тагдырын жана өзүнүн башынан өткөргөн азап-тозокторун кагазга түшүргөн. Түрмө шартында кагаз табуу мүмкүн болбогондуктан, ал ырларын папирос кагаздарына, айрым учурларда чүпүрөккө жазып, аларды байпагынын жибин чубап даярдалган жип менен сактаганын эскерет.

А.Токомбаевдин маалыматына ылайык, жазылган ырлар түрмө администрациясы тарабынан дайыма текшерилип, каттоого алынып турган. Кийинчерээк, 1939-жылы атайын комиссиянын текшерүүсүнөн кийин кол жазмалар акынга кайра кайтарылып берилген. Андан соң бул чыгармалардын айрымдары кыргыз жана орус тилдеринде мезгилдүү басылмаларда жарыяланып, белгилүү советтик адабият ишмерлери тарабынан да оң баасын алган.

Акын катында «Бир шилтемдер» чыгармаларынын жанрдык өзгөчөлүгүнө да токтолуп, анда сатира, юмор, драма, лирика жана трагедия сыяктуу адабий жанрлар поэзиялык формада айкалышканын белгилейт. Автордун негизги максаты адамдарды турмуштагы оор сыноолорго туруштук берүүгө, чындыкка ишенүүгө, адамгерчиликти сактоого үндөө болгон. Ошондой эле ал чыгармалары аркылуу кара ниеттикке, ушак-айыңга жана жалган жалаага каршы күрөшүүнү көздөгөнүн белгилейт. Бул кат Аалы Токомбаевдин өз чыгармачылыгына болгон жоопкерчилигин гана эмес, анын репрессия доорунун тарыхый чындыгын сактап калууга болгон умтулуусун да көрсөтөт. Ошондой эле ал «Бир шилтемдер» циклин көркөм чыгарма катары эле эмес, ошол мезгилдин тарыхый-адабий эстелиги катары баалаганын айгинелейт [5, 24-25].

Аалы Токомбаев репрессия мезгилиндеги камакта көргөн азап-тозогун чагылдырган ыр саптарынын бирине токтолсок. Акын бул саптарында түрмөдөгү сурак жана кыйноолордун адам чыдагыс мүнөзүн көркөм образдар аркылуу ачып берген.

«Моржовый - ...» деп ийди, шашып калды,

«Токмоктор» дароо мени басып калды.

Бул саптарда сурак жүргүзгөн кызматкердин бир гана буйругу же белгиси жетиштүү болгонун көрсөтөт. «Моржовый» деген сөз толук айтылбай калган буйрукту же кыйноонун түрүн туюндурат. Андан кийин «токмоктор дароо мени басып калды» деген сөз айкашы камактагы адамга дароо күч колдонулганын билдирет. Бул жерде акын зомбулуктун күтүүсүз жана ырайымсыз болгонун сүрөттөйт.

Билбедим, кантип канча кыйнаганын,

Түшүмдө көрө бердим: аккан салды...

Бул сап акындын эс-учун жоготуп, кыйноонун узактыгынан жана оордугунан кабарсыз калганын көрсөтөт. Кыйноо ушунчалык катуу болгондуктан, убакыт сезими да жоголуп кеткен. Бул жерде «аккан сал» образы өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз поэзиясында сал көбүнчө өмүрдүн агымын, адамдын тагдырын символдоштурат. Кыйноодон кийин акын эс-учун жоготуп, аң-сезими бүдөмүк абалга түшкөнүн, түшүндө улам ошол элестерди көргөнүн айтат. Бул психологиялык жаракаттын да белгиси болуп саналат.

Бул ыр саптары жеке адамдын трагедиясын гана эмес, ошол доордогу саясий репрессиялардын жалпы мүнөзүн да чагылдырат. Акын түрмөдөгү кыйноолорду сүрөттөө аркылуу адам укугунун тебеленишин, бийликтин ырайымсыздыгын ашкерелейт. Ошол эле

учурда бул саптар адамдын руханий туруктуулугун да көрсөтөт: канчалык кыйноого кабылса да, акын болгон окуяларды эстеп, аларды көркөм сөз аркылуу тарыхка калтырган. Репрессия темасына арналган поэзияда абак образы көбүнчө эркиндиктин жоголушунун символу катары берилет. Абак — бул жөн гана темир тор артындагы жай эмес, ал адамдын руханий дүйнөсүн басмырлоонун белгиси болуп саналат. Аалы Токомбаевдин төмөндөгү саптары буга мисал:

“Кечээ гана гүл кучактап жыргаган
Булбул элем, эркин элге ырдаган.
Бүгүн мага жолдош болду кайгы-зар,
Бүткөн бойду оору басты жылбаган...
Жайым капас, тереземде темир тор,
Кара цемент – жаткан жерим, өзүм кор...
Улуу Совет акыйкаттап караса,
Кубанарбыз, эрип кетээр каткан шор” [6, 239-337].

Аалы Токомбаевдин абакта жазылган бул ыры акындын ички психологиялык абалын, эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгын жана ошол доордогу саясий атмосферанын адам тагдырына тийгизген таасирин терең көркөмдүк менен чагылдырган чыгармалардын бири болуп эсептелет. Ырда лирикалык каармандын өткөн эркин жашоосу менен учурдагы абактагы абалынын ортосундагы кескин контраст негизги көркөм ыкма катары пайдаланылган.

Чыгарманын алгачкы саптарында: *“Кечээ гана гүл кучактап жыргаган Булбул элем, эркин элге ырдаган”* деген саптар аркылуу акын өзүн “булбулга” салыштырат. Булбул образы поэзияда адатта эркиндиктин, сулуулуктун жана чыгармачылык демдин символу катары колдонулат. Лирикалык каарман мурда эл арасында эркин жүрүп, чыгармачылык менен алектенген инсан болгонун эскерет. “Гүл кучактап жыргаган” деген метафоралык туюнтма бейкапар жашоонун, тынчтыктын жана руханий эркиндиктин белгиси катары берилген.

Андан кийинки: “Бүгүн мага жолдош болду кайгы-зар, бүткөн бойду оору басты жылбаган”, - деген саптарда эмоционалдык-психологиялык абал өзгөрөт. Бул жерде “кайгы-зар” лирикалык каармандын туруктуу “жолдошуна” айлангандыгы көрсөтүлөт. Акындын физикалык гана эмес, руханий азап чегип жаткандыгы “бүткөн бойду оору басты” деген көркөм деталь аркылуу ачылган. Ырдагы мындай психологизм абактагы адамдын ички дүйнөсүндөгү трагедияны терең сездирет.

Акындар абак темасын жазганда адамдын жүрөгүнө жете тургандай көркөм каражаттарын колдонушкан. Мисалы, абак – караңгылык, суук дубал, темир эшик сыяктуу символдор аркылуу сүрөттөлөт. Бул көрүнүштөр адамдын жалгыздыгын жана үмүтсүз абалын күчөтөт. Мисалы, “кара дубал”, “үнсүз түн”, “муздак темир” сыяктуу метафоралар репрессиянын оор психологиялык таасирин ачып берет.

Ырдын кийинки бөлүгүндө абактын образы конкреттүү деталдар аркылуу сүрөттөлөт:

“Жайым капас, тереземде темир тор,
Кара цемент – жаткан жерим, өзүм кор...”

Бул саптарда “капас” жана “темир тор” символдору эркиндиктин чектелишин билдирет. Айрыкча “капас” сөзү адамдын куш сыяктуу эркин учуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраганын туюнтат. “Кара цемент” эпитети абактын муздак, үмүтсүз жана караңгы мейкиндигин күчөтүп көрсөтөт. Автор сырткы чөйрөнү сүрөттөө менен бирге лирикалык каармандын ички руханий абалын дагы ачып берген.

Ошол эле учурда ырда үмүт мотиви дагы сакталган: *“Улуу Совет акыйкаттап караса, Кубанарбыз, эрип кетээр каткан шор”*. Бул саптардан акындын адилеттүүлүккө болгон ишеними байкалат. Лирикалык каарман өзүнүн күнөөсүз экенине ишенип, бийлик

тарабынан чындык ачылат деген үмүтүн жоготпойт. “Каткан шор” деген метафора адамдын жүрөгүндө топтолгон кайгы-муңду билдирет. Анын “эрип кетиши” адилеттүүлүктүн орношуна байланыштуу берилген.

Бул ыр саптары жеке адамдын трагедиясын гана эмес, ошол доордогу саясий репрессиялардын жалпы мүнөзүн да чагылдырат. Акын түрмөдөгү кыйноолорду сүрөттөө аркылуу адам укугунун тебеленишин, бийликтин ырайымсыздыгын ашкерелейт. Ошол эле учурда бул саптар адамдын руханий туруктуулугун да көрсөтөт: канчалык кыйноого кабылса да, акын болгон окуяларды эстеп, аларды көркөм сөз аркылуу тарыхка калтырган. Репрессия темасындагы поэзияда каармандын ички абалы өзгөчө мааниге ээ. Коркунуч, кусалык, мекенге болгон сагыныч, үй-бүлөгө болгон кусалык терең эмоционалдык деңгээлде сүрөттөлөт. Лирикалык каарман көп учурда жалгыздык менен күрөшүп, руханий эркиндикти сактап калууга аракет кылат.

Жыйынтыктап айтканда, бул ыр үзүндүсүндө Аалы Токомбаев абак темасын терең психологизм, символика жана контраст аркылуу ачып берген. Чыгармада эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгы, адамдын руханий азабы жана адилеттүүлүккө болгон ишеним көркөм-философиялык деңгээлде чагылдырылган. Акындын поэтикалык чеберчилиги аркылуу абак жөн гана физикалык камоо жайы эмес, адам тагдырынын трагедиялык символу катары берилген.

Акындар эркиндик менен туткундукту салыштыруу аркылуу трагедияны күчөтүшөт. Мисалы, эркин талаа менен тар камеранын, жарык күн менен караңгы абактын карама-каршылыгы чыгарманын эмоционалдык таасирин тереңдетет.

Аалы Токомбаевдин түрмөдө жазган ырларынын айрымдары, мисалы «Үч чындык», «Эгер болсом», «Терегим», «Үч суроо», «Портрет», «Сүрөтүн тарт», «Ушакчылар жөнүндө» ж.б. ырлары да дал ушундай таасири терең чыгармалардан. Мисалы, «Үч чындык» — Аалы Токомбаевдин абакта жаткан мезгилдеги ички толгонууларын, адилетсиздикти жана турмуш чындыгын чагылдырган чыгарма катары белгилүү. Чыныгы чындыкты ачып берүүгө умтулган бул сыяктуу азаптуу чыгармалар, анын ичинде «Үч чындык», «Үч суроо», «Эгер болсом» ырлары маанайы чөгөрчү деп саналып, бир топ жылдарга чейин жарык көрбөй келген.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, поэзия репрессия курмандык-тарын эскерүүнүн маанилүү формаларынын бири болуп калды. Көркөм чыгармалар аркылуу коом тарыхтагы кайгылуу окуяларды унутпоого аракет кылат. Бул — тарыхый адилеттүүлүктү калыбына келтирүүнүн дагы бир жолу.

Репрессия тууралуу поэзиянын негизги максаттарынын бири — келечек муундарга тарыхый сабак берүү. Акындар тоталитардык системанын адам тагдырын кандайча талкалаганын көрсөтүү менен эркиндиктин баалуулугун даңазалашат.

Тарыхый эс тутумду сактоодо поэзиянын күчү анын эмоционалдык таасиринде жатат. Архивдик маалыматтар фактыларды гана берсе, көркөм чыгарма адамдын жан дүйнөсүнө түз таасир этет. Ошондуктан репрессия темасындагы ырлар коомдук аң-сезимди ойготууда өзгөчө мааниге ээ. Репрессия курмандыктарынын поэзиясында абак темасы терең философиялык жана гуманисттик мазмунга ээ. Абак образы аркылуу акындар тоталитардык системанын адам тагдырына тийгизген оор таасирин көрсөтүшөт. Поэзияда эркиндикке умтулуу, руханий каршылык, адамдык ар-намысты сактоо идеялары негизги орунду ээлейт. Мындай чыгармалар тарыхый эс тутумду сактоодо, репрессия курмандыктарын эскерүүдө жана коомго тарыхый сабак берүүдө чоң роль ойнойт. Репрессия темасы кыргыз поэзиясында улуттук трагедияны гана эмес, жалпы адамзаттык эркиндик идеясын дагы чагылдырат.

Адабияттар:

1. Пашкевич О.И. Тема репрессий в творчестве писателей Якутии // О.И. Пашкевич // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – Якутск, – С. 193-196

2. Молдалиева Г.Ж. Кыргыз поэзиясында адам тагдыры жана абак темасынын көркөм чагылдырылышы / Г.Ж. Молдалиева // Эл агартуу. – Б., 2026. – №2. – 13-20-бб.
3. Шамшиев Б. Тергөөчүлөрдүн колуна кеткен ырлар / Б. Шамшиев // *Азаттык*. – Б., 2019 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/repressed-kyrgyz-poetry-aaly/29932618.html>
4. Чоротегин Т. Абак ырлары – тарых күзгүсү / Т. Чоротегин // *Азаттык* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2016/02/03/abak-yrlyry-taryh-k-zg-s/>
5. Сатыбеков М. А.Токомбаевдин “Момия” жыйнагы кандайча сындалган / М. Сатыбеков // Эл агартуу. – Б., 2018. – №3-4. – 21-25-бб.
6. Токомбаев А. (Балка) Момия. Ырлар, дастандар, бир шилтемдер / А.Токомбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970. – 384-б.

УДК 81.2/44:811.51

**Есенкалык кызы Алиман,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети**
**УТРКНЫН “АЛТЫН КАЗЫНА” ФОНДУНА “МАНАС” ЭПОСУН ЖАЗДЫРУУ
ЖАНА “ЖАНДУУ ЭПОСТУН” МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРДҮН ӨНҮГҮШҮНӨ
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

**Есенкалык кызы Алиман,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына**
**ЗАПИСЬ ЭПОСА «МАНАС» В ФОНД «АЛТЫН КАЗЫНА» УТРК И ВЛИЯНИЕ
«ЖИВОГО ЭПОСА» НА РАЗВИТИЕ МАНАСЧЕСКОГО ИСКУССТВА**

**Esenkalyk kyzy Aliman,
J. Balasagyn Kyrgyz National University**
**THE RECORDING OF THE EPIC “MANAS” FOR THE UTRK “ALTYN KAZYNA”
FUND AND THE INFLUENCE OF THE “LIVING EPIC” ON THE DEVELOPMENT
OF THE MANASCHI ART**

Аннотация: Макалада кыргыз элинин эпикалык мурасынын өзөгү болгон «Манас» эпосун Улуттук телерадиоберүү корпорациясынын «Алтын казына» фондусуна системалуу түрдө жаздыруу процесси, анын тарыхый этаптары, уюштуруучулук-методикалык негиздери жана маданий-тарыхый мааниси комплекстүү илимий талдоого алынат. Изилдөөдө эпостун оозеки салттагы жашоо формасы менен анын аудио-визуалдык форматта фиксацияланышынын өз ара байланышы, трансформациялык өзгөчөлүктөрү жана сакталуу механизмдери теориялык жана практикалык өңүттөн каралат. Макалада “жандуу эпос” феномени фольклористика жана оозеки поэтика алкагында концептуалдык негизде чечмеленет. Жандуу эпос тексттик структура менен чектелбеген, аткаруучунун (манасчынын) чыгармачылык индивидуалдуулугуна, импровизациялык жөндөмүнө, интонациялык-экспрессивдик каражаттарына жана аудитория менен интерактивдүү байланышына негизделген көп компоненттүү көркөм-эстетикалык система катары мүнөздөлөт. Ал ар бир аткаруу актында вариативдүүлүккө дуушар болуп, динамикалуу өнүгүүчү, синкреттик мүнөзгө ээ болгон маданий кубулуш катары аныкталат. Изилдөөнүн жүрүшүндө жандуу аткарууну аудио жана видео каражаттар аркылуу жаздыруунун спецификасы, анын ичинде вербалдык (тексттик) жана вербалдык эмес (паралингвистикалык, кинестетикалык) элементтерди сактоо маселелери талданат.

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, жандуу эпос, манасчылык өнөр, Алтын казына фонду, архивдик жаздыруу, оозеки чыгармачылык, маданий мурас.

Аннотация: В данной статье проводится комплексный научный анализ процесса систематической записи эпоса «Манас» – ядра эпического наследия кыргызского народа – в фонд «Алтын казына» Национальной телерадиовещательной корпорации, его исторических этапов, организационно-методологических основ и культурно-исторического значения. В исследовании рассматривается взаимосвязь между устной формой бытования эпоса и его фиксацией в аудиовизуальном формате, а также особенности их трансформации и механизмы сохранения в теоретическом и практическом аспектах. Особое внимание уделяется концептуализации феномена «живого эпоса» в рамках фольклористики и устной поэтики. Живой эпос интерпретируется как многокомпонентная художественно-эстетическая система, не ограниченная текстовой структурой, а основанная на творческой индивидуальности сказителя (манасчы), его импровизационных способностях, интонационно-экспрессивных средствах и интерактивном взаимодействии с аудиторией. Он характеризуется вариативностью, динамичностью и синкретизмом, проявляющимися в каждом акте исполнения. В ходе исследования анализируется специфика записи живого исполнения с использованием аудио- и видеотехнологий, включая проблемы сохранения вербальных (текстовых) и невербальных (паралингвистических, кинестетических) элементов.

Ключевые слова: эпос «Манас», живой эпос, манасчы, фонд «Алтын казына», архивные записи, устное народное творчество, культурное наследие.

Abstract: This article presents a comprehensive scholarly analysis of the process of systematic recording of the Manas epic — the core of the Kyrgyz epic heritage — into the “Altyn Kazyna” archive of the National Broadcasting Corporation, including its historical stages, organizational and methodological foundations, and cultural-historical significance. The study examines the interrelation between the oral mode of existence of the epic and its fixation in audiovisual formats, as well as their transformational characteristics and mechanisms of preservation from both theoretical and practical perspectives. Particular attention is given to the conceptualization of the “living epic” phenomenon within the framework of folklore studies and oral poetics. The living epic is interpreted as a multi-

component artistic and aesthetic system that is not limited to a fixed textual structure, but is grounded in the creative individuality of the narrator (manaschi), their improvisational abilities, intonational and expressive means, and interactive engagement with the audience. It is characterized by variability, dynamism, and syncretism, manifesting in each act of performance. The study further analyzes the specific features of recording live performances using audio and video technologies, including the challenges of *preserving both verbal (textual) and non-verbal (paralinguistic and kinesthetic) elements*.

Keywords: “Manas” epic, living epic, Manas storytelling tradition, Golden Fund archive, archival recordings, oral tradition, cultural heritage.

Кыргыз элинин руханий мурастарынын ичинен «Манас» эпосу өзгөчө орунду ээлеп, улуттук аң-сезимдин, тарыхый эс тутумдун жана маданий дүйнө таанымдын негизги булагы болуп саналат. Эпостун кылымдар бою оозеки түрдө муундан-муунга өтүп келиши кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн жогорку деңгээлин, тарыхый окуяларды жана элдик баалуулуктарды сактоодогу уникалдуу салтын айгинелейт. “Манас” эпосу жөн гана көркөм чыгарма эмес, ал кыргыз элинин тарыхын, философиясын, дүйнө таанымын жана маданий кодун чагылдырган руханий мурас болуп эсептелет [1, 112-б.].

Оозеки чыгармачылыкка негизделген эпикалык салттын негизги өзгөчөлүгү — анын жандуу аткаруу аркылуу жашап келиши. Манасчылар эпосту өзүнүн көркөм чеберчилиги, импровизациялык жөндөмү жана жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрү аркылуу аткарып, ар бир мезгилде жаңы мазмундук жана формалык өзгөрүүлөрдү киргизип турушкан [2, 45-б.]. Ушул жагдай эпостун динамикалык табиятын жана жандуу мүнөзүн аныктайт.

«Манас» нечен кылымдар бою ооздон-оозго, муундан муунга өтүп, улам кийинки доордун духуна ылайык кошумчаланып, өнүгүп-өзгөрүп келатса да, эпосту алгачкы айтуучулар тууралуу тарыхый булактарда эч кандай кабар жок. Эл арасында айтылып жүргөн уламыш сөздөргө караганда, эпосту биринчи айткан адам болуп Манастын жакын чоролорунун бири Ырамандын Ырчы уулу эсептелет. Манас өлгөндө, ал анын эрдик иштерин кошок түрүндө ырдап чыккан делинет» [12, 43].

XX кылымда техникалык каражаттардын өнүгүшү менен оозеки мурастарды жазып алуу жана сактоо мүмкүнчүлүгү пайда болду. Бул багытта Улуттук телерадиоберүү корпорациясы тарабынан түзүлгөн “Алтын казына” фонду кыргыз элинин маданий мурастарын, анын ичинде “Манас” эпосунун жандуу аткарылыштарын сактоо ишинде өзгөчө маанилүү роль аткарып келет.

Бул макаланын максаты – “Манас” эпосун “Алтын казына” фондусуна жаздыруунун тарыхын изилдөө, «жандуу эпос» түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоо жана анын манасчылык өнөрдүн өнүгүшүнө тийгизген таасирин аныктоо.

“Алтын казына” фондунун түзүлүшү жана маданий мурастарды сактоодогу ролу. Кыргызстандын телерадио берүү системасында архивдик фонддор маданий мурастарды сактоонун маанилүү инструменттеринин бири болуп саналат. “Алтын казына” фонду кыргыз элинин тарыхый, маданий жана көркөм баалуулуктарын сактоо максатында түзүлгөн архивдик база катары кызмат кылат.

Фондго белгилүү манасчылардын, акындардын, ырчылардын, мамлекеттик ишмерлердин жана маданият өкүлдөрүнүн үн жана видео жазуулары топтолгон. Бул материалдар кыргыз маданиятынын өнүгүү тарыхын чагылдырган уникалдуу булак катары бааланат.

“Манас” эпосунун жандуу аткарылыштарын жаздыруу фонддун ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын бири болуп саналат. Архивдик жаздыруулар эпостун ар түрдүү варианттарын салыштырып изилдөөгө, манасчылык салттын эволюциясын аныктоого жана улуттук маданий мурастарды сактоого шарт түзөт.

Фонддун ишмердүүлүгү оозеки чыгармачылыкты сактоонун жаңы формасын жаратып, эпикалык мурастын жазма жана аудио-визуалдык форматта узак мөөнөттүү сакталуусуна өбөлгө түздү.

«Манас» эпосу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын эң ири жана уникалдуу үлгүсү катары кылымдар бою манасчылар тарабынан жандуу аткаруу аркылуу муундан-муунга өтүп келген. Эпостун негизги өзгөчөлүгү — анын жазма текстке эмес, оозеки салтка таянгандыгында. Ушул себептен улам эпосту сактоо маселеси XX кылымдын башынан тартып илимпоздордун жана маданият ишмерлеринин көңүл борборунда болгон [1, 115-б.]. “Манас” эпосун жаздыруу иштери алгач фольклордук тексттерди кагаз бетине түшүрүү менен башталган. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып орус жана кыргыз окумуштуулары эпостун айрым үзүндүлөрүн жазып алып, илимий изилдөөлөрдө колдонушкан. Бирок бул жазмалар эпостун толук мазмунун жана жандуу аткаруунун көркөм өзгөчөлүктөрүн толук чагылдыра алган эмес [3, 116-б.].

«Манас» эпосун жыйноо жана жазып алуу: Революцияга чейинки мезгилдеги «Манас» эпосунун алгачкы жазмалары. «Манас» эпосу тууралуу алгачкы жазма маалыматтар XVI кылымда Ферганада тажик тилинде молдо Сайф-ад-дин Ахсикенди жана анын уулу Ноуруз-Мухаммад тарабынан жазылган «Маджму ат-таварих» кол жазмасында кездешет [4, 90-б.]. Касандык шейхтердин өмүр баянына жана даңазаланышына арналган бул легенда тарыхый эмгекте Манастын душмандар менен күрөшү баяндалат. Манас тарыхый инсан катары, Тохтамыштын замандашы, ошондой эле XIV–XV кылымдарда Моголистанда жана Дешт-и-Кыпчакта болгон көптөгөн окуяларга катышкан адам катары сүрөттөлөт. Кыргыз академиги Б.М.Юнусалиев белгилегендей, бул тарыхый эмгекте Манас тарыхый инсан катары, XVI кылымдын экинчи жарымындагы окуялардын катышуучусу катары берилген. Молдо Сайф-ад-Дин эпостун айрым эпизоддорун ошол мезгилдеги тарыхый окуялар менен байланыштырып баяндагандыктан, «Манас» эпосу кыргыздарга гана эмес, коңшу элдерге да белгилүү болгон деп айтууга болот [2, 94-б.].

Илим үчүн «Манас» эпосун ачуу урматы - эл турмушундагы өзгөчө көрүнүш болуп саналган, баалуу этнографиялык, лингвистикалык жана тарыхый материалды камтыган бул улуу мурасты изилдөө - казактын көрүнүктүү окумуштуусу, агартуучусу, саякатчысы, этнографы, фольклористи жана Орто Азия элдеринин тарыхы менен маданиятын изилдөөчү Ч.Ч.Валихановго таандык. 1856-жылы Ысык-Көлгө жасаган сапары учурунда ал кыргыз элинин жашоосун жана турмуш-тиричилигин байкап, уламыштарын жана каада-салттарын изилдеп, эл менен маектешип, үй-тиричилик буюмдарынын, кийим-кечелердин, курал-жарактардын бай коллекциясын чогулткан.

Сапар маалында ал бир ырчыга жолугуп, андан кыргыз баатыры Манастын каармандык өмүрү жана иштери тууралуу уккан. Белгисиз манасчынын оозунан ал «Көкөтөйдүн ашы» деген эпостун бир эпизодун жазып алган. Өз ишинин маанисин түшүнгөн Ч. Валиханов «Ысык-Көлгө сапардын күндөлүгүндө» мындай деп жазган: «Бул, сыягы, кагазга түшүрүлгөн биринчи кыргыз сөзү болушу мүмкүн. Мен бул чыгарманы которуу менен алектенип жатам жана чыгыш таануучуларды буга чейин таптакыр белгисиз болгон тил менен тааныштыруу үчүн кичинекей сөздүк түзгүм келет». Ошентип, Ч. Валиханов эпостун тексттерин жазып алуунун башатын түзүп, жазылган үзүндүнү орус тилине которгон [5, 30-б.].

Кыргыздардын оозеки эл чыгармачылыгын жыйноо жана изилдөөдө көрүнүктүү түрколог окумуштуу В.В.Радлов (1837–1918) чоң роль ойногон. Ал өзүнүн илимий ишмердүүлүгүн түрк тилдерин изилдөөгө, түрк элдеринин лингвистикалык, этнографиялык

жана фольклордук материалдарын чогултууга арнаган [3, 94-б.]. В.В.Радлов Кыргызстан аймагына эки жолу илимий сапар менен келип, кыргыз элинин жашоосун жана турмушун изилдеген. 1869-жылы Ысык-Көлдө узак убакыт болуп, Сарыбагыш уруусунан чыккан манасчыдан «Манас» эпосунун текстин жазып алган: жалпы 12 454 саптан турган бөлүктөр — үчилтиктин бардык бөлүктөрүн камтыган 9449 сап «Манас» тууралуу жана 3005 сап башка уламыштар. Ал кыргыз талааларына болгон сапарлары жана эпосту жазып алуусу тууралуу кеңири маалыматтарды жарыялаган: «Бул элдин бай эпикалык поэзиясы мага мол түшүм берди, ал лингвист үчүн гана эмес, мифтерди жана элдик поэзияны изилдөөчүлөр үчүн да абдан кызыктуу. Кыргыздарда эпос толук маанисинде гүлдөп турат» [3, 89-б.]. Окумуштуу 15 жылдан ашык убакыт бою жыйнаган материалдарын иштеп чыгып, текшерип, системалаштырып, 1885-жылы Санкт-Петербургда кыргыз тилинде орус транскрипциясы менен басып чыгарган, кийин Лейпцигге немис тилинде өз котормосу менен жарыялаган. Кийинчерээк анын биринчи бөлүгүн орус тилине да которгон. Бул басылмалар замандаштары тарабынан дароо жогору бааланган.

В.В.Радлов тарабынан жарыяланган «Манас» эпосунун чыгышынан бери 100 жылдан ашык убакыт өтсө да, бул эмгектер маанисин жоготпостон, тескерисинче өзгөчө баалуулукка ээ болду. Азыркы изилдөөчүлөр 150 жыл мурдагы кыргыз тилинин абалы жана эпикалык салт жөнүндө дал ушул материалдар аркылуу баа бере алышат.

Өткөн кылымдын аягында дагы бир белгилүү орус түркологу В.В.Бартольд Манас тууралуу эки уламышты жазып алып, Манастын мазарынын жазуусуна өз чечмелөөсүн сунуштаган [3, 200-б.].

Белгилүү венгр чыгыш таануучусу Г.Алмаши 1911-жылы кыргыз тилинде, немисче сап аралык котормосу жана түшүндүрмөлөрү менен «Манастын уулу Семетей менен коштошуу» деген эпизодду жарыялаган. Бул эпизод ага чейин жазылып алынган эмес [6, 120-б.].

Революциядан кийин «Манас» эпосунун варианттарын жыйноо жана жазып алуу. Революциядан кийинки алгачкы жылдары, 1922-жылдан тартып, белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаковдон «Манасты» жазып алуу иши менен кыргыз фольклористи, оозеки эл чыгармачылыгын жыйноочу, кыргыз этнографиясын, тарыхын жана маданиятын изилдөөгө чоң салым кошкон Каюм Мифтахов (1892–1949) алектенген. Жазуу араб графикасынын негизинде жүргүзүлгөн. Ушул окумуштуунун аркасында «Манастын» эң толук жана эң көркөм варианттарынын бири бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган [1, 113-б.].

Бирок бул улуу манасчыдан баатырдык эпосту толук кандуу жазып алуу ишинин негизги бөлүгүн башка фольклорист — акын, жомокчу, манасчы жана кыргыз фольклорун жыйноочусу Ибраим Абдырахманов (1888–1967) аткарган. Анын эмгеги өтө зор. Ал эпостун текстин мүмкүн болушунча так жазып алууга аракет кылган: «Жазуу учурунда манасчы ар бир жазылган эпизодду кайра угуп чыгып, зарыл болгон тактоолорду киргизчү. Кээде айрым эпизоддорду кайрадан ырдап берип, кайра жазып алууну талап кылган учурлар да болгон» [7, 177-б.]. Тилекке каршы, И. Абдырахманов бала кезинен эле өзгөчө импровизациялык жөндөмгө ээ болгон Сагымбай Орозбаковдон үчилтиктин биринчи бөлүгү — «Манас» бөлүгүн гана жазып алууга жетишкен. Манасчынын оор илдетке чалдыгып, 1930-жылы каза болуп калышы «Чоң казат» эпизодунун аяк жагын жана акыркы цикл — «Манастын кичи казатын» толук жазып алууга тоскоол болгон. Бул бөлүк башкы каармандын өлүмү менен аяктайт. И. Абдырахманов ошондой эле манасчы Саякбай Каралаевден да «Манастын» вариантын жазып алган [8, 190-б.].

«Манас» тексттерин жыйноо иши XX кылымдын 30–40-жылдарында, Кыргыз тил жана жазуу институту түзүлгөндөн кийин, кыйла системалуу мүнөзгө ээ боло баштаган. Бирок ошол учурда да кыргыз фольклористтеринде фольклордук тексттерди жазып алуунун так эрежелери боюнча жетиштүү билим да, керектүү жаздыруу техникасы да

болгон эмес. Мындан тышкары, айтылган эпостордун көлөмү өтө чоң болгондуктан, изилдөөчүлөр аны башынан аягына чейин угуп чыгып, андан соң жазып алып, кайра текшерүүгө көп учурда мүмкүнчүлүк таба алышкан эмес. Ошого карабастан, бардык кыйынчылыктарга карабай, алар ар түрдүү манасчылардан «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» үчилтигине тиешелүү 4 миллиондон ашык сапты жазып алышкан. Эпосту жазып алуу иши бүгүнкү күндө да улантылууда [9, 97-6].

Кыргызстандын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондунда революциядан кийинки жылдары чогултулган «Манас» эпосуна байланыштуу бардык материалдар сакталууда. Алардын ичинен негизги орунду Сагымбай Орозбаковдун варианты (ал үчилтиктин биринчи бөлүгү — «Манасты» гана аткарган) жана Саякбай Каралаевдин варианты (анын оозунан үчилтиктин толук варианты — «Манас», «Семетей», «Сейтек» жазылып алынган) ээлейт. Бул эки манасчынын варианттары жалпы таанылган классикалык варианттар болуп эсептелет.

Ошондой эле бул фонддо башка белгилүү манасчылардан жазылып алынган варианттар да сакталган: Байымбет Абдрахманов (Тоголок Молдо), Молдобасан Мусулманкулов, Шапак Ырысмендиев, Багыш Сазанов, Ибраим Абдырахманов, Мамбет Чокморов. Бирок алардын варианттары сюжеттерди, эпизоддорду жана каармандарды терең жана көркөм иштеп чыгуу жагынан Орозбаков менен Каралаевдин варианттарына тең келе бербейт [1, 50-6].

XX кылымда техникалык каражаттардын өнүгүшү менен эпосту аудио жана кийинчерээк видео форматта жаздыруу мүмкүнчүлүгү пайда болгон. Бул оозеки мурасты сактоодо жаңы этапты баштап, эпостун тексттик мазмунун гана эмес, манасчынын үнүн, интонациясын, эмоциялык абалын жана аткаруучулук чеберчилигин да сактоого шарт түзгөн. Мындай жаздыруулар эпостун жандуу табиятын толук чагылдырууга мүмкүндүк берди. Кыргызстанда “Манас” эпосун системалуу түрдө жаздыруу иши мамлекеттик деңгээлде жүргүзүлүп, телерадио тармагы аркылуу кеңири өнүккөн. Бул багытта Улуттук телерадиоберүү корпорациясы тарабынан түзүлгөн архивдик фонддор, айрыкча “Алтын казына” фонду, өзгөчө маанилүү роль ойногон. Фонддо белгилүү манасчылардын эпосту айтуудагы жандуу аткаруулары сакталууда.

Эпосту жаздыруу ишинде залкар манасчылардын чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт. Айрыкча Саякбай Каралаев сыяктуу улуу манасчылардын аткаруулары эпикалык салттын классикалык үлгүсү катары бааланат. Анын айтуусунда эпостун кеңири варианттары жазылып алынып, кыргыз маданиятынын баалуу мурасы катары Улуттук каналдын архивинде сакталууда [10].

“Жандуу эпос” түшүнүгү жана анын өзгөчөлүктөрү. “Жандуу эпос” түшүнүгү эпикалык чыгарманын оозеки аткаруу процессинде жаралуучу динамикалык жана чыгармачылык мүнөзүн билдирет. Оозеки салтта эпос туруктуу текст катары эмес, ар бир аткарууда жаңыланып турган көркөм чыгарма катары жашайт. Мындай өзгөчөлүк эпикалык мурастын узак убакыт бою сакталып келүүсүнүн негизги факторлорунун бири болуп саналат.

«Жандуу эпостун» негизги белгилеринин бири — импровизациялык мүнөзү. Манасчы эпосту айтууда даяр текстке гана таянбастан, сюжеттик окуяларды кеңейтип, жаңы эпизоддорду кошуп, көркөм образдарды байытып турат. Бул процессте манасчынын чыгармачылык ой жүгүртүүсү, турмуштук тажрыйбасы жана көркөм чеберчилиги чоң роль ойнойт [2, 120-6].

Дагы бир өзгөчөлүгү — аткаруучу менен угармандын ортосундагы түз байланыш. Манасчы эпосту айтууда аудиториянын кабыл алуусуна жараша баяндоонун ыргагын, мазмунун жана көркөм каражаттарын өзгөртүп турат. Мындай өз ара байланыш аткаруунун эмоционалдык таасирин күчөтүп, эпостун жандуу мүнөзүн камсыз кылат.

Ошондой эле «жандуу эпос» аткаруу кырдаалына жараша өзгөрүп турат. Коомдук шарттардын, тарыхый мезгилдин жана маданий баалуулуктардын өзгөрүшү эпостун мазмунуна таасир этет. Натыйжада эпикалык чыгарма ар бир доордо жаңы мазмундук жана идеялык өңүттөр менен толукталып олтурат. Жандуу аткарууда манасчынын жеке чыгармачылык стили өзгөчө мааниге ээ. Ар бир манасчы эпосту айтууда өзүнүн интонациясын, баяндоо ыкмасын жана көркөм каражаттарын колдонуп, эпостун өз алдынча вариантын жаратат. Бул көрүнүш эпикалык салттын көп варианттуулугун жана байлыгын шарттайт.

Мындан тышкары, «жандуу эпос» элдин тарыхый эс тутумун жана маданий тажрыйбасын сактоонун маанилүү каражаты болуп эсептелет. Эпостун мазмунунда элдин тарыхы, дүйнө таанымы, адеп-ахлактык баалуулуктары жана социалдык мамилелери чагылдырылып, муундан-муунга өткөрүлүп келет. Жандуу эпостун дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү — анын синкреттик мүнөзү. Эпосту аткарууда сөз өнөрү, музыка, интонация, мимика жана актердук чеберчилик бирдикте колдонулат. Бул жагдай манасчылык өнөрдү көп кырдуу көркөм искусство катары кароого мүмкүндүк берет [2, 25-б.].

«Манас» эпосу жандуу эпостун эң толук жана классикалык үлгүсү катары фольклористикалык илимде өзгөчө орунду ээлейт. Ал кылымдар бою оозеки салтта жашап, ар бир манасчынын аткаруусунда кайра жаралып турган динамикалуу көркөм система болуп саналат. Бул жагынан алганда «Манас» туруктуу текст эмес, ар бир аткаруу актында жаңыланып, өнүгүп турган жандуу маданий организм катары мүнөздөлөт. Эпостун жандуу мүнөзү биринчи кезекте анын вариативдүүлүгүндө көрүнөт. «Манастын» бирдиктүү, өзгөргөс текстти жок; тескерисинче, ар бир манасчы эпосту өзүнүн чыгармачылык мүмкүнчүлүгүнө жараша кайра иштеп чыгып, өз алдынча вариантын жаратат [4, 45-б.]. Мисалы, белгилүү манасчылар — Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков, Шаабай Азизов — ар бири «Манасты» айтууда сюжеттик түзүлүшү, образдар системасы жана баяндоо стили боюнча айырмаланган варианттарды түзүшкөн. Бул көрүнүш эпостун жандуу табиятын жана анын чыгармачылык эркиндикке негизделгенин далилдейт.

«Манас» эпосунун «жандуу эпос» катары негизги белгилеринин бири — импровизациялык мүнөзү. Манасчы эпосту айтууда даяр текстти жаттап айтуудан алыс болуп, окуяларды кеңейтип, кээ бир учурларда жаңы эпизоддорду жаратып, каармандардын образдарын тереңдетет. Импровизация процесси эпостун мазмунун байытып гана тим болбостон, аны ар бир аткарууда актуалдаштырып, угармандар үчүн жаңыча кабыл алууга шарт түзөт [4, 88-б.].

«Жандуу эпос» катары «Манастын» өзгөчө сапаттарынын бири — аткаруучу менен угармандын ортосундагы жандуу байланыш. Манасчы эпосту айтууда аудиториянын эмоционалдык абалына жараша баяндоонун ыргагын, тонун жана мазмундук басымдарын өзгөртүп турат. Угармандардын реакциясы (кубаттоо, таң калуу, коштоп угуу) аткарууга түздөн-түз таасир этет. Натыйжада эпос жекече чыгарма болбостон, коллективдик руханий тажрыйбага айланат. Ошондой эле «Манас» эпосу тарыхый-коомдук шарттарга жараша өзгөрүп турган жандуу система болуп саналат. Ар бир доордун манасчылары эпостун мазмунуна өз мезгилинин идеяларын, баалуулуктарын жана түшүнүктөрүн белгилүү деңгээлде киргизишкен. Мунун натыйжасында «Манас» эпосу бир эле учурда тарыхый эс тутумду сактоочу жана ошол эле учурда өзгөрүп туруучу маданий текст катары кызмат кылат [6, 108-б.].

«Жандуу эпос» катары «Манастын» дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү — манасчынын жеке стилинин ролу. Ар бир манасчы эпосту айтууда өзүнүн интонациясын, үн диапазонун, баяндоо манерасын жана көркөм каражаттарын колдонуп, өзгөчө аткаруучулук мектепти түзөт. Бул көрүнүш манасчылык өнөрдүн мурастуулугун сактоо менен бирге анын ички көп түрдүүлүгүн камсыз кылат. Мындан тышкары, «Манас» эпосу синкреттик мүнөзгө ээ жандуу көркөм система катары көрүнөт. Аны аткарууда сөз өнөрү менен катар музыкалык

ритм, интонация, мимика, жест жана актердук элементтер кеңири колдонулат. Манасчы эпосту жөн гана айтып бербестен, аны “жашап”, образдарды көркөм түрдө жандандырат. Ушунун негизинде эпос угармандын аң-сезимине күчтүү эмоционалдык таасир тийгизет [6, 180-б.].

Азыркы мезгилде «Манас» эпосун аудио жана видео форматта жаздыруу анын жандуу табиятын толук чагылдыра албаса да, манасчылык өнөрдүн негизги өзгөчөлүктөрүн сактоодо маанилүү роль ойнойт. Мындай жаздыруулар манасчылардын аткаруучулук өзгөчөлүктөрүн, импровизациялык ыкмаларын жана көркөм стилин изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Айрыкча УТРКнын «Алтын казына» фондунда сакталган материалдар «Манас» эпосун жандуу эпос катары илимий изилдөөнүн баалуу булагы болуп эсептелет.

«Манас» эпосу жандуу эпостун бардык негизги белгилерин өзүндө камтыган уникалдуу маданий феномен болуп саналат. Ал импровизацияга негизделген, вариативдүү, аткаруучу менен аудиториянын өз ара аракеттенүүсүндө жаралган жана тарыхый шарттарга жараша өнүгүп турган көркөм система катары кыргыз элинин руханий дүйнөсүнүн өзөгүн түзөт [1, 110-б.]. Ошентип, жандуу эпос эпикалык мурастын жандуу, өзгөрмөлүү жана чыгармачылык табиятын чагылдырган маданий феномени катарында каралат. Ал манасчылык өнөрдүн үзгүлтүксүз өнүгүшүнө шарт түзүп, кыргыз элинин руханий баалуулуктарын сактоодо маанилүү кызмат аткарат.

Жандуу эпостун манасчылык өнөрдүн өнүгүшүнө тийгизген таасири. Жандуу эпос манасчылык өнөрдүн өнүгүшүндө негизги фактор катары кызмат кылат. Ал манасчылардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, эпикалык салттын үзгүлтүксүз өнүгүшүнө шарт түзөт.

Биринчи кезекте, жандуу аткаруу манасчылардын импровизациялык чеберчилигин өнүктүрөт. Манасчы эпосту жаттап айтуудан тышкары, сюжеттик линияларды өзгөртүп, жаңы образдарды киргизип, көркөм баяндоону байытып турат [6, 20-б.].

Экинчиден, архивдик жаздыруулар жаңы муундагы манасчылар үчүн окуу материалы катары кызмат кылат. Алар белгилүү манасчылардын аткаруусун угуп, манас айтуунун стилин жана ыкмаларын өздөштүрө алышат.

Үчүнчүдөн, медиа каражаттары аркылуу манасчылык өнөрдүн жайылышы анын коомдогу ролун күчөтүп, маданий идентификациянын калыптанышына таасир этет.

Ошондой эле жандуу эпостун жаздырылышы манасчылык өнөрдү илимий изилдөөгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Изилдөөчүлөргө аткаруунун өзгөчөлүктөрүн, тилдик структурасын жана көркөм каражаттарын комплекстүү түрдө талдоого мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

УТРКнын «Алтын казына» фондусуна Саякбай Каралаевдин Манас айтуусунун аудио жана видео жаздыруусу 1960-жылдан тарта жаздырылып, азыркы учурда фонддун казынасында сакталуу жана аудио форматы басымдуулук кылат. Ал эми "Манас" эпосу Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча. Уркаш Мамбеталиевдин айтуусунда. УТРКнын “Алтын казынасына” 1992-1993-жылдары жазылып алынган.

Архивдик жаздыруунун маданий мааниси. Архивдик жаздыруулар маданий мурастын бир нече аспектин камсыз кылат:

1. Тарыхый жана илимий баалуулук. Жаздыруулар манасчылык салттын жана жандуу эпостун эволюциясын, ар кандай доордо аткарылган варианттарын изилдөөгө шарт түзөт. Изилдөөчүлөр белгилүү манасчылардын стиль, интонация жана баяндоо ыкмаларын салыштырып, эпостун өзгөрүүлөрүн жана жаңы элементтеринин киргизилүүсүн изилдей алышат.

2. Көркөмдүк жана эстетикалык мааниси. Жандуу аткаруунун үнү, ритмикасы, музыкалык кошумчалары жана манасчынын эмоционалдык чеберчилиги эпостун көркөм эстетикасын сактап калат. Мындай жаздырууларды угуу аркылуу жаңы муундар манас айтуунун техникаларын жана көркөм ыкмаларды өздөштүрө алышат.

3. Маданий идентификация жана улуттук аң-сезим. Архивдик жаздыруулар кыргыз элинин улуттук баалуулуктарын жана маданий коддорун сактоого жардам берет. Бул материалдар манасчылык өнөрдүн коомдогу ордун бекемдеп, улуттук өзгөчөлүктү коргоого өбөлгө түзөт. Аудитория ар дайым манасчылык салттын жандуу версиясын угуп, кыргыз маданияты менен байланышын бекемдей алат.

4. Кийинки муундар үчүн окуу жана методикалык материал. Архивдик жаздыруулар манасчылык өнөрдү үйрөнүүчү окуу куралы катары да кызмат кылат. Жаңы манасчылар залкар манасчылардын аткаруусун угуп, алардын көркөм чеберчилигин, сюжеттик интонациясын жана баяндоо стилин өздөштүрө алышат. Ошентип, салт үзгүлтүксүз өнүгүп, жаңы чыгармачылык тажрыйбаларды жаратууга шарт түзүлөт.

5. Эл аралык таануу жана маданий дипломатия. Архивдик материалдар кыргыз маданиятын дүйнө коомчулугуна таанытууга да мүмкүндүк берет. Эл аралык фестивалдар, көргөзмөлөр жана изилдөө программалары аркылуу “Манас” эпосу глобалдык аудиторияга жеткирилет, кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгү жана баалуулугу таанылат [11, 33-6].

Мындан тышкары, архивдик жаздыруулар техникалык жактан узак мөөнөттүү сактоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Үн жана видео жазууларынын санариптик форматтары менен сакталуусу эпостун жоголуп кетүү коркунучун азайтат жана изилдөөлөрдө оңой жеткиликтүүлүк түзөт. Бул жагдай оозеки чыгармаларды келечек муунга өткөрүүдө жана маданий мурастарды өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ [10].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосу - кыргыз элинин тарыхын, дүйнө таанымын, руханий баалуулуктарын камтыган улуу оозеки мурас болуп эсептелет. Бул эпос кылымдар бою манасчылар тарабынан муундан муунга оозеки түрдө жеткирилип, ар бир доордо жаңы көркөм өңүттөр менен байытылып келген. Ушул жагынан алганда манасчылык өнөр эпостун жашап турушунун негизги булагы болуп, элдин руханий дүйнөсүнүн ажырагыс бөлүгү катары калыптанган.

XX кылымдан баштап «Манас» эпосун жаздырып алуу иши системалуу түрдө жүргүзүлүп, анын көптөгөн варианттары кагаз бетине түшүрүлдү. Бул аракет эпостун мазмунун сактап калууга чоң өбөлгө түзгөнү менен, жандуу аткаруунун үн, интонация, ритм, эмоция сыяктуу маанилүү өзгөчөлүктөрүн толук камтый алган эмес. Ошондуктан эпосту аудио жана видео форматта жаздыруу зарылдыгы келип чыккан.

Мына ушундай шартта Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиоберүү корпорациясынын алдындагы Алтын казына фонду өзгөчө мааниге ээ болуп калды. Бул фонд «Манас» эпосунун жандуу аткарылышын сактоо менен манасчылык өнөрдүн табигый формасын келечек муундарга жеткирүүгө мүмкүндүк түзөт. Архивдик жаздыруулар аркылуу эпостун тексттик мазмуну гана эмес, анын көркөм аткаруучулук өзгөчөлүктөрү да толук сакталууда.

Мындай материалдар манасчылык өнөрдүн өнүгүшүнө түздөн-түз таасир этет. Кийинки муундагы манасчылар улуу устаттардын айтуусун угуу аркылуу өз чеберчилигин өркүндөтүп, салтты улантышат. Натыйжада «жандуу эпос» салты үзгүлтүксүз жашап, жаңыланып турат.

Демек, «Манас» эпосун жаздырып алуу тарыхы жана аны архивдик фонддордо сактоо — бул улуттук мурасты коргоо менен гана чектелбестен, манасчылык өнөрдүн өнүгүшүн камсыз кылган маанилүү фактор болуп эсептелет. Ал эми “Алтын казына” фонду ушул процесстин борбордук звеносу катары кыргыз элинин руханий байлыгын сактоодо жана жайылтууда өзгөчө орду бар уникалдуу маданий казына болуп саналат.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. – Бишкек, 1995. 1-том – 440 б.
2. Жусупов К. Эпикалык мурас жана оозеки салт / К. Жусупов. – 2004. – 250 б.

3. Радлов В. В. Образцы народной литературы / В. В. Радлов – СПб., 1885. – 170 с.
4. Собрание историй «Маджму ат-таварих». – Л., 1960. – 188 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Сочинения. XXIX том / Ч.Ч. Валиханов. – СПб., 1904. – 628 с.
6. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун варианттуулугу / Э. Абдылдаев. – Бишкек, 2008. – 300 б.
7. Исаков А. Оозеки чыгармачылык жана импровизация / А. Исаков. – Бишкек, 2015. – 280 б.
8. Мусаев С.М. Проблемы публикации текстов «Манаса» / С.М. Мусаев. – М., 1977. – 287 с.
9. Абакиров К. “Манас” таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү / К. Абакиров. – Үрүмчү: Шинжаң «Манас» изилдөө борбору, 2016. – 377 б.
10. УТРК. Кыргыз радиосу жана телевидениесинин архивинен Опись №36 Дело № 48 Дата: 1960-жж. Материал: (Саякбай Каралаев Манас айтуусу)
11. Героический эпос кыргызов «Манас, Семетей, Сейтек»: сайт. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://manas-discovery.kg/wp-content/uploads/2025/04/geroicheskiy_epos.doc.pdf
12. Оторбаев Б.К. Манасчылар жана алардын чыгармачылыгы, эпостун поэтикасы / Б.К. Оторбаев // Эл агартуу. – Б., 2022. – №9-10. С. 43-48

УДК 342.534(575.2)

Болпонова А.Б., Алмазбек уулу Айбек

Академия государственного управления При президенте КР

**ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ
КВАЛИФИКАЦИИ ДЕПУТАТОВ МЕСТНЫХ КЕНЕШЕЙ: ПУТИ
РЕФОРМИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Болпонова А.Б., Алмазбек уулу Айбек

КР Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясы

**ЖЕРГИЛИКТҮҮ КЕҢЕШТЕРДИН ДЕПУТАТТАРЫНЫН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН
ЖОГОРУЛАТУУНУН УЮШТУРУУ-УКУКТУК МЕХАНИЗМДЕРИ: КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА РЕФОРМА ЖОЛДОРУ**

Bolponova A.B., Almazbek uulu Aybek

Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic

**ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS FOR PROFESSIONAL
DEVELOPMENT OF LOCAL KENESH DEPUTIES: REFORM PATHWAYS IN THE
KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация. В статье исследуется современное состояние системы повышения квалификации депутатов местных кенешей Кыргызской Республики. По итогам административно-территориальной реформы 2024 года количество местных кенешей сократилось с 484 до 264, в результате чего был сформирован депутатский корпус численностью 6384 депутата, из которых 60–65 % избраны впервые и не обладают достаточным опытом депутатской деятельности. Цель исследования заключается в разработке организационно-правовых механизмов реформирования системы повышения квалификации депутатов местных кенешей Кыргызской Республики на основе анализа отечественной практики и международного опыта. В работе использованы формально-юридический, сравнительно-правовой и системный методы исследования. Изучен опыт Германии, Франции, Великобритании, Казахстана, Эстонии и России. В ходе исследования выявлены системные недостатки действующей модели подготовки депутатов: охват обучением составляет лишь 30–40 % депутатов в год, участие в программах носит преимущественно добровольный характер, отсутствуют устойчивые механизмы финансирования, а также не сформирована система оценки профессиональной компетентности депутатов. В результате исследования предложены концепция трёхуровневой системы непрерывного профессионального развития депутатов, компетентностная модель подготовки, а также конкретные предложения по нормативно-правовому реформированию. В частности, обоснована необходимость создания Националь-

ного центра обучения при Союзе местных самоуправлений Кыргызской Республики, внедрения единой цифровой образовательной платформы и формирования механизма устойчивого финансирования программ повышения квалификации за счёт средств местных бюджетов.

Ключевые слова: местное самоуправление; местный кенеш; депутат; повышение квалификации; профессиональная компетентность; организационно-правовые механизмы; непрерывное профессиональное развитие; компетентностная модель; Союз местных самоуправлений; цифровая образовательная платформа.

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын жергиликтүү кеңештеринин депутаттарынын квалификациясын жогорулатуунун учурдагы абалы талданат. 2024-жылкы административдик-аймактык реформанын натыйжасында 484 жергиликтүү кеңеш 264кө чейин кыскарып, 6384 депутат кайра шайлоодон өтүү, алардын 60–65% биринчи жолу шайланып, депутаттык иш боюнча тажрыйбасы жок. Изилдөөнүн максаты — Кыргыз Республикасынын жергиликтүү кеңештеринин депутаттарынын квалификациясын жогорулатуу системасын реформалоонун уюштуруу-укуктук механизмдерин иштеп чыгуу. Изилдөөдө формалдык-юридикалык, салыштырмалуу жана системалык анализ методдору колдонулган. Германия, Франция, Улуу Британия жана постсоветтик мамлекеттердин (Казакстан, Эстония, Россия) тажрыйбасы изилденди. Учурдагы системанын негизги кемчиликтери аныкталды: окутуу менен камтуу жылына 30–40% гана, катышуу ыктыярдуу,

финансылык туруктуулук жок, компетенттүүлүктү баалоо системасы жок. Натыйжада, депутаттардын үч деңгээлдик үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү концепциясы, депутаттын компетенттүүлүк модели жана нормативдик-укуктук реформалоо боюнча конкреттүү сунуштар иштелип чыкты. Сунуштар Жергиликтүү өз алдынча башкаруулар союзунун алдында Улуттук окутуу борборун түзүүнү, бирдиктүү санариптик окутуу платформасын жана жергиликтүү бюджеттерден туруктуу каржылоо механизмин камтыйт.

Түйүндүү сөздөр: жергиликтүү өз алдынча башкаруу, жергиликтүү кеңеш, депутат, квалификациясын жогорулатуу, кесиптик компетенттүүлүк, уюштуруу-укуктук механизмдери, үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү, компетенттүүлүк модели, Жергиликтүү өз алдынча башкаруулар союзу, санариптик платформа.

Abstract: This article examines the current state of the professional development system for local kenesh deputies in the Kyrgyz Republic. Following the 2024 administrative and territorial reform, the number of local keneshes was reduced from 484 to 264, forming a deputy corps of 6,384 members, of whom 60–65% are newly elected without prior legislative experience. The

research objective is to develop organizational and legal mechanisms for reforming the professional development system for local kenesh deputies, based on an analysis of domestic practice and international experience. The study employs formal-legal, comparative, and systemic analytical methods. The experience of Germany, France, the United Kingdom, Kazakhstan, Estonia, and Russia was examined. Systemic deficiencies of the existing model were identified: training coverage amounts to only 30–40% of deputies per year, participation is voluntary, sustainable funding is absent, and no competency assessment system has been established. As a result, a three-tier continuing professional development concept, a deputy competency model, and specific normative reform proposals are put forward, including the creation of a National Training Center under the Union of Local Self-Governments of the Kyrgyz Republic, a unified digital educational platform, and a mechanism for stable funding from local budgets.

Keywords: local self-governance; local kenesh; deputy; professional development; professional competency; organizational and legal mechanisms; continuing professional development; competency model; Union of Local Self-Governments; digital platform

Введение. Местное самоуправление выступает институциональной основой демократического государства, обеспечивающей самоорганизацию граждан на муниципальном уровне и реализацию их конституционного права на решение вопросов местного значения. В Кыргызской Республике система местного самоуправления прошла сложный эволюционный путь, кульминацией которого стала масштабная административно-территориальная реформа 2024 года: 484 местных кенеша были укрупнены до 264 (34 городских и 230 айылных), что существенно изменило как структуру, так и качественный состав депутатского корпуса, насчитывающего 6384 мандата [10].

Ключевой проблемой постреформенного периода является острый дефицит профессиональной компетентности депутатов. По данным социологических исследований, местные кенешы занимают лишь седьмое место в рейтинге доверия населения к органам власти, а около 70 % граждан высказываются за установление более высоких квалификационных требований к кандидатам [5]. При этом действующее законодательство не содержит системных норм, регулирующих обязательное повышение квалификации депутатов: соответствующие положения носят преимущественно декларативный характер и лишены действенных механизмов реализации [2].

Признание данной проблемы на государственном уровне произошло в декабре 2024 года, когда Министерство юстиции Кыргызской Республики совместно с Государственным агентством по делам государственной службы и местного самоуправления (ГАГСиМСУ) инициировало проведение масштабного обучения депутатов по вопросам нормотворческой деятельности. Тем не менее данная инициатива носит ситуативный, а не системный характер и охватывает лишь один из аспектов профессиональной компетентности депутатов.

Научная новизна настоящего исследования заключается в разработке авторской трёхуровневой модели непрерывного профессионального развития депутатов местных

кенешей, а также в обосновании комплекса организационно-правовых механизмов её внедрения применительно к условиям Кыргызской Республики после реформы 2024 года.

Цель исследования — на основе анализа отечественного законодательства, практики Союза местных самоуправлений Кыргызской Республики (Союз МСУ) и международного опыта разработать научно обоснованные организационно-правовые механизмы реформирования системы повышения квалификации депутатов местных кенешей Кыргызской Республики.

Методология исследования. В ходе исследования применялись следующие методы: формально-юридический — при анализе нормативно-правовых актов Кыргызской Республики в сфере местного самоуправления; системный анализ — при исследовании взаимодействия субъектов системы обучения депутатов; сравнительно-правовой — при изучении зарубежного опыта организации профессионального развития депутатов представительных органов местного самоуправления; метод экспертных оценок — на основе консультаций со специалистами Союза местных самоуправлений Кыргызской Республики; статистический метод — при обработке данных о составе депутатского корпуса по итогам выборов 17 ноября 2024 года.

Эмпирическую базу исследования составили нормативно-правовые акты Кыргызской Республики в сфере местного самоуправления, аналитические и программные документы Союза местных самоуправлений Кыргызской Республики, официальные статистические данные Центральной комиссии по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики и Государственного агентства по государственной службе и местному самоуправлению, а также материалы международных организаций (CEMR, UNDP, GIZ, USAID) [9; 19; 20].

Результаты исследования.

1. Правовые основы и профессиональные полномочия депутатов местных кенешей Кыргызской Республики Правовой статус депутата местного кенеша определяется совокупностью прав, обязанностей и гарантий, установленных Конституцией Кыргызской Республики 2021 года [1], Законом Кыргызской Республики «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» от 20 октября 2021 года № 123 [2], а также Законом Кыргызской Республики «О выборах депутатов местных кенешей» от 14 июля 2011 года № 98 [3].

Принципиально важно, что депутаты осуществляют свои полномочия на непрофессиональной основе, совмещая их с основной трудовой деятельностью. При этом действующее законодательство не устанавливает образовательного ценза для кандидатов, что остаётся предметом дискуссий в экспертном сообществе [13; 15].

Компетенции депутатов местных кенешей охватывают четыре функциональных блока, каждый из которых предъявляет определённые требования к уровню профессиональной подготовки.

Таблица 1.

Классификация полномочий депутатов и требуемые компетенции

Вид полномочий	Содержание	Требуемые компетенции
Нормотворческие	Принятие программ развития, утверждение бюджета, установление налогов	Правовая, финансово-экономическая
Контрольные	Заслушивание отчётов, депутатские запросы, проверки	Правовая, управленческая
Представительские	Взаимодействие с избирателями, участие в сходах граждан	Коммуникативная
Организационные	Избрание председателя, формирование комиссий	Управленческая

Приведённая классификация убедительно показывает, что широта депутатских полномочий требует сформированности сразу нескольких компетентностных блоков — правового, финансово-экономического, управленческого и коммуникативного. Именно эти блоки должны составлять основу системы профессионального развития депутатов [14; 16].

2. *Анализ действующей системы повышения квалификации: состояние и проблемы.* По результатам изучения практики Союз МСУ — ведущей организации, объединяющей органы местного самоуправления Кыргызской Республики и являющейся членом Совета европейских муниципалитетов и регионов (CEMR) [19], — было установлено, что действующая система повышения квалификации депутатов характеризуется рядом системных недостатков. По итогам выборов 17 ноября 2024 года около 60–65% депутатов избраны впервые, а в айылных кенешах более 40% депутатов имеют образование, не связанное с государственным управлением или правом [10]. Это создаёт принципиально новую ситуацию, при которой отсутствие системы обязательной профессиональной подготовки несёт прямые риски для качества местного управления. По семи ключевым параметрам была проведена оценка действующей системы:

Таблица 2.

Оценка действующей системы повышения квалификации депутатов
местных кенешей КР

Параметр оценки	Текущее состояние	Оценка
Охват депутатов обучением	30–40% в год	Неудовлетворительно
Обязательность обучения	Добровольное участие	Неудовлетворительно
Территориальная доступность	Преим. областные и районные центры	Неудовлетворительно
Финансовая устойчивость	Зависимость от донорского финансирования	Неудовлетворительно
Оценка результатов обучения	Отсутствует	Неудовлетворительно
Качество методических материалов	Удовлетворительное (распространение слабое)	Удовлетворительно

Пять из семи параметров получили неудовлетворительную оценку. Это свидетельствует о системном, а не локальном характере проблем и определяет необходимость системных, а не точечных решений.

Нормативно-правовой анализ выявил следующие пробелы в законодательстве: отсутствие нормы об обязательном базовом обучении вновь избранных депутатов; отсутствие стандартов профессиональных компетенций депутата местного кенеша; отсутствие нормативно закреплённого механизма финансирования обучения из местных бюджетов; отсутствие уполномоченного координирующего органа в системе обучения; отсутствие механизмов оценки и сертификации освоения образовательных программ [2; 3].

3. *Международный опыт: сравнительный анализ.*

Изучение опыта государств с развитой системой местного самоуправления позволяет выявить инварианты эффективных моделей профессионального развития депутатов.

Германская система строится на обязательном базовом обучении для новоизбранных депутатов, специализированном обучении по профилям комиссий и постоянно действующих академиях МСУ на уровне федеральных земель. Французская модель законодательно закрепляет право каждого депутата на определённое количество дней обучения с сохранением заработной платы; финансирование осуществляется через специализированные фонды. Британская система делает акцент на индивидуальных планах

профессионального развития и менторстве [19]. Из постсоветских государств наиболее показателен опыт Эстонии — страны, создавшей эффективную цифровую инфраструктуру обучения, обеспечивающую территориальную доступность для депутатов удалённых самоуправлений. Казахстан сформировал систему обязательных программ для новоизбранных депутатов маслихатов [20].

Таблица 3.

Сравнительный анализ систем повышения квалификации депутатов МСУ

Страна	Обязат. базовое обучение	Законод. закрепление	Спец. центр обучения	Финансирование из бюджета
Германия	Да	Да	Да (земельные академии МСУ)	Да
Франция	Да	Да	Да (Нац. Центр)	Да (специальные фонды)
Великобритания	Да	Да	Нет (инд. Планы)	Да
Казахстан	Да	Да	Да	Да
Кыргызстан (факт.)	Нет	Частично	Нет	Нет (системно)

Данные сравнительного анализа демонстрируют, что Кыргызстан по всем ключевым параметрам существенно отстаёт от сопоставимых государств. Вместе с тем опыт постсоветских стран свидетельствует о реалистичности системных преобразований при наличии политической воли и адаптированных механизмов реализации [19; 20].

Дискуссия и рекомендации:

1. Концепция трёхуровневого непрерывного профессионального развития депутатов.

На основе проведённого анализа предлагается авторская концепция непрерывного профессионального развития (НПР) депутатов местных кенешей Кыргызской Республики. Концепция базируется на принципах системности, непрерывности, дифференцированности, практической направленности и финансовой устойчивости и предполагает трёхуровневую структуру обучения:

Таблица 4.

Трёхуровневая модель непрерывного профессионального развития депутатов

Уровень	Название	Содержание	Форма	Объём
I (базовый)	Обязательный вводный курс	Правовые основы МСУ; бюджетный процесс; нормотворчество; права и обязанности депутата	Очно / смешанный	72–80 ч. (первые 3 мес.)
II (специализированный)	Тематические модули	Профиль комиссии; муниципальные финансы; цифровые инструменты	Очно / онлайн	32–40 ч. (1 раз в год)
III (углублённый)	Профессиональный рост	Стажировки, обмен опытом, менторство, конференции	Выездной / онлайн	По мере возможности

Центральным элементом концепции является компетентностная модель депутата, включающая пять ключевых блоков: правовую компетентность (конституционное и муниципальное право, нормотворческие навыки); финансово-экономическую компетентность (анализ бюджета, управление муниципальным имуществом);

управленческую компетентность (организация работы кенеша, стратегическое планирование); коммуникативную компетентность (взаимодействие с населением, публичные выступления); цифровую компетентность (работа с е-правительством, дистанционные форматы) [13; 14; 18]. Разработка компетентностной модели на нормативном уровне является принципиально важной задачей, поскольку именно она задаёт стандарты, которым должны соответствовать программы обучения, и критерии, по которым может оцениваться результативность системы в целом. Подобный подход реализован в большинстве государств с развитой системой МСУ и признан наиболее эффективным в соответствии с рекомендациями СЕМР [19].

2. *Организационно-правовые механизмы реформирования.*

Меры нормативно-правового характера. Реализация концепции НПП требует следующих законодательных изменений:

Во-первых, необходимо внести изменения в Закон КР «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» [2], закрепив статью об обязательном прохождении базового обучения вновь избранными депутатами в течение трёх месяцев после избрания. Аналогичные нормы действуют в Германии, Франции, Казахстане и ряде других государств.

Во-вторых, необходима разработка и принятие Положения о системе непрерывного профессионального развития депутатов местных кенешей (постановлением Кабинета Министров КР), устанавливающего уполномоченный координирующий орган, стандарты обучения, механизмы финансирования и порядок оценки результатов. Принятие данного Положения устранил существующий нормативный вакуум, исключающий системный подход к профессиональному обучению депутатов.

В-третьих, следует нормативно закрепить выделение не менее 0,5% от расходной части местного бюджета на повышение квалификации депутатов. Этот механизм обеспечит финансовую независимость системы обучения от непостоянного донорского финансирования [17; 18].

Меры институционального характера. Предлагается создание следующих организационных структур:

Первое — Национальный центр обучения депутатов местного самоуправления при Союз МСУ. Центр должен выполнять функции разработки стандартов и программ, аккредитации обучающих организаций, методического обеспечения и мониторинга охвата обучением. Создание специализированного центра при ассоциации муниципалитетов — распространённая международная практика, применяемая во Франции, Казахстане и ряде других государств [19; 20].

Второе — единая цифровая образовательная платформа для депутатов — онлайн-портал с учебными материалами, вебинарами, тестами и личным кабинетом депутата. Создание платформы является ключевым инструментом обеспечения территориальной доступности обучения для депутатов 230 айылных кенешей, расположенных в отдалённых горных районах. Опыт Эстонии демонстрирует, что цифровизация системы обучения позволяеткратноувеличитьохватдепутатовприминимальныхдополнительныхзатратах [19].

Третье — региональные учебно-методические центры в каждой области на базе существующих структур ГАГСиМСУ и местных органов власти, обеспечивающие доступность очных форм обучения.

3. *Поэтапный план внедрения.* Реализацию предложенной модели рекомендуется осуществлять в три этапа. На первом этапе (2026 год) — нормативное и организационное закрепление: разработка проектов нормативных правовых актов, создание рабочей группы по реформированию, проведение пилотной программы обязательного обучения для 10% депутатов (ответственные: ГАГСиМСУ, Министерство юстиции КР, Союз МСУ). На

втором этапе (2027 год) — создание Национального центра при Союз МСУ, разработка и запуск онлайн-платформы, внедрение стандартов компетенций. На третьем этапе (2028–2029 годы) — масштабирование: охват 100% вновь избранных депутатов обязательным базовым обучением, запуск региональных центров, внедрение системы оценки компетентности и обеспечение охвата систематическим повышением квалификации не менее 70% депутатов ежегодно [5; 9; 11].

Заключение. Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие научно обоснованные выводы.

Первый вывод. Административно-территориальная реформа 2024 года и обновление депутатского корпуса (60–65% депутатов избраны впервые) создали качественно новые условия, при которых отсутствие обязательной системы профессионального обучения представляет прямую угрозу эффективности местного управления. Государственное признание этой проблемы (инициатива Министерства юстиции КР в декабре 2024 года) подтверждает её актуальность.

Второй вывод. Действующая система повышения квалификации депутатов местных кенешей носит несистемный, проектный и добровольный характер. Охват не превышает 30–40% депутатов в год; финансирование зависит от внешних доноров; оценка компетентности отсутствует. Пять из семи ключевых параметров получили неудовлетворительную оценку, что свидетельствует о необходимости системных, а не точечных преобразований.

Третий вывод. Сравнительно-правовой анализ систем Германии, Франции, Великобритании, Казахстана и Эстонии показывает, что эффективные модели профессионального развития депутатов МСУ объединяют три инварианта: обязательность базового обучения, специализированный центр и устойчивое бюджетное финансирование. Адаптация этих элементов к условиям Кыргызстана является реалистичной задачей с учётом имеющейся институциональной базы.

Четвёртый вывод. Разработанная авторская концепция трёхуровневого непрерывного профессионального развития депутатов, компетентностная модель и пакет предложений по нормативно-правовому реформированию создают полноценную концептуальную основу для системных преобразований. Практическое внедрение предложенных мер позволит обеспечить охват обязательным базовым обучением 100% вновь избранных депутатов и систематическим повышением квалификации — не менее 70% депутатов ежегодно, что создаст предпосылки для повышения уровня доверия населения к органам местного самоуправления Кыргызской Республики.

Литература:

1. Конституция Кыргызской Республики (принята на референдуме 27 июня 2010 г., с изменениями, одобренными на референдуме 11 апреля 2021 г.). — Бишкек, 2021.
2. Закон Кыргызской Республики «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» от 20 октября 2021 года № 123.
3. Закон Кыргызской Республики «О выборах депутатов местных кенешей» от 14 июля 2011 года № 98.
4. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики «Об утверждении Программы развития местного самоуправления».
5. Союз местных самоуправлений Кыргызской Республики. Ежегодный отчёт о деятельности. — Бишкек: Союз МСУ, 2024.
6. Союз местных самоуправлений КР. Аналитический обзор: состояние системы местного самоуправления по итогам административно-территориальной реформы 2024 г. — Бишкек: Союз МСУ, 2024.
7. Методическое пособие для депутатов местных кенешей Кыргызской Республики. — Бишкек: Союз МСУ, 2023.
8. Программы семинаров для вновь избранных депутатов местных кенешей. — Бишкек: Союз МСУ, 2024.

9. Материалы проекта по развитию потенциала органов МСУ КР (USAID/GIZ). — Бишкек: Союз МСУ, 2022–2024.
10. Центральная комиссия по выборам и проведению референдумов КР. Итоги выборов депутатов местных кенешей (17 ноября 2024 года). — Бишкек: ЦИК КР, 2024.
11. ГАГСиМСУ при Кабинете Министров КР. Отчёт о реализации программ обучения депутатов местных кенешей за 2022–2024 гг. — Бишкек: ГАГСиМСУ, 2024.
12. Государственная программа развития местного самоуправления в Кыргызской Республике.
13. Акунов А.А. Местное самоуправление в Кыргызской Республике: теория и практика. / А.А. Акунов. — Бишкек: АГУПКР, 2020.
14. Мусакожоев Ш.М. Государственное управление и местное самоуправление: проблемы и перспективы. / Ш.М. Мусакожоев — Бишкек, 2019.
15. Баялинов Б.А. Правовые основы местного самоуправления в Кыргызской Республике. / Б.А. Баялинов. — Бишкек, 2021.
16. Нарматов А. Система органов местного самоуправления: конституционно-правовое исследование. / А. Нарматов. — Бишкек: АГУПКР, 2022.
17. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. / Л.А.Велихов. — М.: Наука, 1996.
18. Емельянов Н.А. Местное самоуправление в России: генезис и тенденции развития. / Н.А. Емельянов. — М., 2010.
19. Совет европейских муниципалитетов и регионов (CEMR). Подготовка местных выборных представителей: европейский обзор. — Брюссель: CEMR, 2022.
20. Программа развития Организации Объединённых Наций (ПРООН). Развитие потенциала местного самоуправления в Кыргызской Республике: отчёт по оценке. — Бишкек: ПРООН, 2023.

УДК 7.033.2:7.046.3-055.2

Гашимова Ж.,

Азербайджанская государственная академия искусств

**РОЛЬ ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЕ В КОНТЕКСТЕ
ЭТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ: ОТ ДУХОВНОЙ ФОРМЫ К ВИЗУАЛЬНОМУ
ПРИСУТСТВИЮ**

Гашимова Ж.,

Азербайжан мамлекеттик искусство академиясы

**ЭТИКАЛЫК ТАРБИЯ КОНТЕКСТИНДЕ ЧЫГЫШ МИНИАТЮРАСЫНДАГЫ
АЯЛ ОБРАЗИНЫН РОЛУ: РУХАНИЙ ФОРМАДАН ВИЗУАЛДЫК КАТЫШУУГА
ЧЕЙИН**

Hashimova J.,

Azerbaijan State Academy of Arts

**THE ROLE OF THE FEMALE IMAGE IN EASTERN MINIATURE ART IN THE
CONTEXT OF ETHICAL EDUCATION: FROM SPIRITUAL FORM TO VISUAL
PRESENCE**

Аннотация. В данной статье рассматривается историко-художественная эволюция женского образа в восточной миниатюре в контексте этического воспитания, культурного сознания и философского мировоззрения. В исследовании анализируется символическое, духовное и эстетическое значение женского образа в классической персидской миниатюре, а также его роль в отражении нравственных ценностей общества. Особое внимание уделяется тому, что в средневековом исламском искусстве женский образ чаще всего выступал символом внутренней чистоты, красоты, духовной гармонии и нравственности. В статье также исследуется усиление индивидуализации, визуальной активности и телесной образности женского образа под влиянием культурных изменений эпохи Каджаров. Особое место в исследовании занимает творчество Камал ад-Дин Бехзад и Реза Аббаси, в произведениях которых анализируются композиционная структура, организация пространства, цветовое решение и эмоциональная выразительность. Кроме того, рассматривается влияние европейской живописи, дворцовой культуры и портретного искусства на усиление визуального реализма и изменение эстетической функции женского образа. Теоретической основой статьи выступают философские концепции Эммануэль Левинас и Мишель Фуко, через призму которых раскрывается трансформация женского образа от духовной формы к визуальному присутствию.

Ключевые слова: восточная миниатюра, женский образ, этическое воспитание, персидское искусство, духовная символика, визуальная

культура, эпоха Каджаров, исламское искусство, эстетика, философия.

Аннотация. Бул макалада Чыгыш миниатюрасындагы аял образынын тарыхый-көркөм эволюциясы этикалык тарбия, маданий аң-сезим жана философиялык дүйнөтаным контекстинде талдоого алынат. Изилдөөдө классикалык перс миниатюрасындагы аялдын символикалык, руханий жана эстетикалык мааниси каралып, анын коомдогу адеп-ахлактык баалуулуктарды чагылдыруудагы ролу аныкталат. Өзгөчө орто кылымдагы ислам искусствосунда аял образы көбүнчө ички тазалыктын, сулуулуктун, руханий гармониянын жана адептүүлүктүн белгиси катары сүрөттөлгөнү көрсөтүлөт. Макалада Каджар доорундагы маданий өзгөрүүлөрдүн таасири менен аял образында индивидуалдуулуктун, визуалдык активдүүлүктүн жана денелик образдуулуктун күчөшү талданат. Изилдөөдө Камал ад-Дин Бехзад жана Реза Аббасинин чыгармачылыгына өзгөчө көңүл бурулуп, алардын эмгектериндеги композициялык түзүлүш, мейкиндикти уюштуруу, түстүк чечим жана эмоционалдык көркөмдүүлүк өзгөчөлүктөрү каралат. Ошондой эле европалык живопистин, сарай маданиятынын жана портреттик искусствонун таасири аркылуу аял образындагы визуалдык реализмдин күчөшү жана анын эстетикалык функциясынын өзгөрүшү изилденет. Макаланын теориялык негизин Эммануэль Левинас менен Мишель Фуконун философиялык концепциялары түзүп, аял образынын руханий формадан визуалдык катышууга чейинки трансформациясы маданий-философиялык аспектиде чечмеленет.

Түйүндүү сөздөр: Чыгыш миниатюрасы, аял образы, этикалык тарбия, перс искусствосу,

руханий символика, визуалдык маданият, Каджар доору, ислам искусствосу, эстетика, философия.

Abstract. This article examines the historical and artistic evolution of the female image in Eastern miniature art within the context of ethical education, cultural consciousness, and philosophical worldview. The study analyzes the symbolic, spiritual, and aesthetic significance of the female image in classical Persian miniature painting and its role in reflecting the moral values of society. Particular attention is paid to the fact that in medieval Islamic art, the female figure was often depicted as a symbol of inner purity, beauty, spiritual harmony, and morality. The article also explores the strengthening of individuality, visual expressiveness, and corporeal representation of women under the cultural transformations of the Qajar period. Special

attention is given to the works of Камал ад-Дин Бехзад and Реза Аббаси, focusing on their compositional structures, spatial organization, color solutions, and emotional expressiveness. In addition, the influence of European painting, court culture, and portrait art on the development of visual realism and the changing aesthetic function of the female image is examined. The theoretical framework of the article is based on the philosophical concepts of Эммануэль Левинас and Мишель Фуко, through which the transformation of the female image from a spiritual form to a visual presence is interpreted.

Keywords: Eastern miniature, female image, ethical education, Persian art, spiritual symbolism, visual culture, Qajar period, Islamic art, aesthetics, philosophy.

Введение. Женский образ в восточной миниатюре представляет собой не только художественный мотив, но и отражение философских, этических и культурных представлений эпохи. В классической персидской миниатюре фигура женщины включена в единую символическо-композиционную систему и не обладает выраженной индивидуальной характеристикой. Изображение подчинено принципу гармонического порядка, в котором личное начало уступает место универсальному и духовному содержанию [3; 4]. В традиционной художественной системе восточной миниатюры изображение не стремится к иллюзорному воспроизведению реальности.

Пространство, архитектура, ритм линий, орнамент и цвет образуют целостную структуру, в которой фигура человека существует, как часть единого мировоззренческого порядка. Женский образ в данной системе связан прежде всего с идеей духовной красоты, внутренней гармонии и этической завершенности.

Особое значение в развитии персидской миниатюры имеет творчество Камал ад-Дин Бехзада (Kamal al-Din Behzad) в произведениях которого композиционная организация пространства достигает высокой степени сложности. Как отмечает Ш.Кэнби [4, с. 52-58] многофигурные сцены, архитектурные структуры и ритмическое взаимодействие элементов формируют художественную систему, в которой фигура не выделяется как автономный центр, а подчинена общей логике изображения. В этой традиции женский образ функционирует не, как психологический портрет, а как часть символического и эстетического порядка.

Постепенное изменение принципов изображения становится заметным в творчестве Реза Аббаси (Reza Abbasi). Пространство композиции становится более свободным, а сама фигура приобретает большую визуальную самостоятельность. Усиливается значение линии, силуэта и эмоциональной выразительности образа. Несмотря на сохранение условности изображения, фигура начинает восприниматься, как самостоятельное визуальное присутствие [5, с. 112-118; 6, с. 74-81].

Наиболее существенные изменения происходят в искусстве каджарского периода. Усиливается фронтальность изображения, возрастает роль портретного начала, внимание художников всё чаще сосредоточено на телесности, внешнем облике и индивидуальных особенностях персонажа. Подобная трансформация связана не только с внутренним развитием художественной традиции, но и с более широкими культурными процессами: усилением контактов с Европой, распространением реалистической живописи, развитием придворной культуры и появлением фотографии, изменившей сам принцип визуального восприятия.

В отличие от классической миниатюры, где фигура включена в символическую структуру изображения, в каджарском искусстве образ начинает восприниматься как объект непосредственного визуального внимания.

Взгляд персонажа всё чаще направлен на зрителя, а фигура приобретает черты индивидуального присутствия. Таким образом, происходит постепенный переход от символической-типологической модели изображения к более индивидуализированному пониманию человека и его визуальной репрезентации.

Актуальность исследования определяется возрастающим интересом к проблемам визуальности, репрезентации и художественного образа в неевропейских художественных традициях [2, с. 9-18]. Исследование женского образа в восточной миниатюре позволяет рассмотреть изменения представлений о личности, телесности и культурной модели восприятия человека в искусстве исламского Востока [4, с. 52-60].

Научная новизна исследования заключается в интерпретации женского образа не только как художественного мотив, но и как формы изменения визуального мышления, от символической духовной структуры к индивидуализированному визуальному присутствию в искусстве каджарского периода [1; 9].

Методология и методика исследования. Методологическую основу исследования составляет междисциплинарный подход, объединяющий искусствоведческий, философский и культурологический анализ. В работе используются сравнительно-исторический метод, формально-композиционный анализ и элементы философии визуальности.

Исследование опирается на труды О. Грубера [3, с. 88–95], Ш. Кэнби [4, с. 52–60], Д. Роксбурга [5, с. 140–149], С. Уэлча [6, с. 74–81], Л. Дибба [9, с. 34–46] и других исследователей исламского искусства и персидской миниатюры. Данные работы позволяют рассмотреть особенности художественного языка восточной миниатюры, принципы композиционного построения и изменение способов изображения человеческой фигуры в различные исторические периоды.

Особое значение для исследования имеют философские концепции Эммануэля Левинаса и Мишеля Фуко. Концепция «лица Другого» Эммануэля Левинаса [1] позволяет рассматривать изображение не только, как эстетический объект, но и как форму этического присутствия. В данном контексте женский образ в восточной миниатюре интерпретируется, как отражение представлений эпохи о человеке, духовности и внутреннем порядке [1; 3].

Методологически значимыми являются и положения философии Мишеля Фуко, связанные с исторически изменяющимися режимами визуальности и репрезентации. В рамках данного подхода изменения женского образа в каджарской живописи рассматриваются не только, как стилистическая трансформация, но и как отражение изменения культурных представлений о личности, телесности и визуальном присутствии человека.

В исследовании применяется сравнительно-исторический метод, позволяющий сопоставить классическую персидскую миниатюру с художественными особенностями позднесафавидского и каджарского искусства. Анализируются изменения в трактовке фигуры, композиции, эмоциональной выразительности, телесности и направления взгляда. Особое внимание уделяется произведениям Кямал-ад-дин Бехзад [4] и Реза Аббаси [5;6]. В творчестве Бехзада исследуются особенности многофигурной композиции, архитектурной организации пространства и ритмического взаимодействия элементов изображения. В произведениях Реза Аббаси анализируется усиление самостоятельности фигуры, значение линии и изменение характера визуального восприятия образа. Подобный подход соотносится с пониманием визуальности, как исторически изменяющейся системы репрезентации в философии Мишеля Фуко [2, с. 375–387].

Сравнительный анализ произведений классической персидской миниатюры и искусства каджарского периода позволяет проследить постепенный переход от символическо-типологической модели изображения к более индивидуализированному художественному восприятию человека.

Таким образом, предложенная методологическая модель позволяет рассматривать восточную миниатюру не только, как художественно-историческую традицию, но и как форму визуального мышления, отражающую изменения эстетических, этических и культурных представлений эпохи.

Результаты исследования и их интерпретация:

Женский образ в классической персидской миниатюре. В классической персидской миниатюре женский образ не связан с передачей психологической индивидуальности и существует как часть единой символическо-композиционной структуры. Изображение подчинено принципу гармонического порядка, в котором архитектура, орнамент, ритм линий и цветовые соотношения образуют целостную систему художественного пространства.

Как отмечает О. Грабар [3, с. 88–95], персидская миниатюра ориентирована не на иллюзорное воспроизведение реальности, а на создание упорядоченной визуальной структуры. Подобный принцип пространственной организации отмечает и Ш.Кэнби [4]. В данной системе фигура воспринимается не, как автономная личность, а как элемент единого художественного и мировоззренческого порядка.

Особое значение для развития классической персидской миниатюры имеет творчество Кямал-ад-дина Бехзада [4]. В его произведениях композиционная организация пространства достигает высокой степени сложности. В миниатюре *Юсуф и Зулейха* архитектурная структура становится активной частью художественного построения. Лестницы, арки, внутренние помещения и ритмическое расположение фигур формируют сложную систему движения взгляда внутри композиции [4, с. 52-60].

Многофигурность в произведениях Бехзада не создаёт ощущения хаотичности. Напротив, каждая фигура включена в общую систему пространственного и цветового равновесия. Женский образ не выделяется как самостоятельный психологический центр, а существует, как часть единой композиционной структуры.

Цвет в классической миниатюре также подчинён принципу гармонии. Сочетания синего, золотого, красного и зелёного создают не эффект материальной достоверности, а особое состояние декоративного и духовного равновесия. Цвет функционирует, как элемент ритма и композиционной организации пространства [3, с. 88-95; 6, с. 74-81]. Архитектурное пространство в восточной миниатюре не является нейтральным фоном. Оно определяет положение фигур, их визуальную иерархию и характер взаимодействия элементов изображения. Пространство организует восприятие человека в рамках единой эстетической системы, где индивидуальное начало подчинено целостности художественного порядка [3; 4].

Женский образ в данной художественной модели связан прежде всего с идеей духовной красоты, внутренней гармонии и этической завершенности. Телесность носит условный и символизированный характер. Фигура включена в орнаментально-ритмическую структуру изображения и не ориентирована на натуралистическую передачу тела или индивидуального психологического состояния [6, с.74-81].

Таким образом классическая персидская миниатюра формирует особый тип визуального мышления, в котором образ женщины выступает не как индивидуальный портрет, а как часть символическо-космологической системы художественного восприятия мира.

Реза Аббаси и изменение принципов изображения. В творчестве Резы Аббаси происходит постепенное изменение художественного языка восточной миниатюры. В

отличие от классической традиции, основанной на сложной многофигурной композиции и подчинении фигуры общей структуре пространства, Реза Аббаси всё чаще обращается к изображению отдельной фигуры, как самостоятельного визуального центра [5; 6].

Одной из наиболее характерных особенностей его произведений становится изоляция фигуры. Пространство композиции утрачивает прежнюю насыщенность архитектурными и декоративными элементами, а внимание концентрируется на самом персонаже [5, с. 140-149]. Благодаря этому изображение начинает передавать не только декоративную гармонию, но и внутреннюю сосредоточенность человеческого образа [10, с. 11-19]. Особую роль в произведениях Реза Аббаси приобретает линия. Именно линия становится главным выразительным элементом изображения, определяющим пластику фигуры, ритм силуэта и эмоциональное состояние персонажа [7]. Тонкость контуров, плавность жестов и изящество поз создают ощущение внутренней сосредоточенности и эмоциональной замкнутости образа.

В произведениях типа «Сидящая женщина» (Seated Woman) или «Молодая женщина с чашей вина» (Young Woman Holding a Wine Cup) усиливается интимность изображения. Женская фигура изображается в состоянии внутреннего покоя или задумчивости. Взгляд персонажа уже не растворён полностью в композиционной структуре, как в классической миниатюре, а начинает приобретать признаки индивидуального состояния [5, с. 140-149; 6, с. 74-81].

Несмотря на сохранение условности изображения, в произведениях Реза Аббаси появляется более выраженное внимание к внутреннему миру человека. Пространство становится более свободным, фигура приобретает визуальную автономность, а изображение начинает формировать ощущение личного присутствия. Подобная трансформация свидетельствует о постепенном переходе от символично-типологической модели изображения к более индивидуализированному восприятию человека [2; 10]. В творчестве Реза Аббаси ещё сохраняется традиционная декоративность и условность формы, однако уже возникает новая художественная чувствительность, связанная с эмоциональной выразительностью и внутренней индивидуализацией образа [6; 7].

Особенно важно, что изменения затрагивают не только композицию, но и сам характер визуального восприятия. Если в классической миниатюре фигура воспринималась прежде всего как часть гармонического порядка, то у Реза Аббаси она начинает восприниматься, как самостоятельный объект созерцания. Это создаёт переходную форму между символической структурой классической персидской миниатюры и более индивидуализированным искусством каджарского периода.

Таким образом, творчество Реза Аббаси становится важным этапом трансформации восточной миниатюры, в котором усиливается значение линии, эмоциональной выразительности и внутреннего присутствия фигуры. Его произведения формируют переход к новой модели художественного восприятия человека, где индивидуальное начало постепенно приобретает всё большее значение.

Каджарский период и трансформация женского образа. Наиболее заметные изменения в системе изображения происходят в искусстве каджарского периода. В это время изменяется не только художественный язык, но и сама модель визуального восприятия человека. Женский образ постепенно утрачивает исключительно символический характер и приобретает черты индивидуального присутствия [9; 10].

Одной из главных особенностей каджарской живописи становится усиление фронтальности изображения. Фигура всё чаще располагается непосредственно перед зрителем, а взгляд персонажа направлен прямо наружу композиции. В отличие от классической миниатюры, где фигура была включена в сложную ритмическую структуру пространства, здесь она начинает существовать, как самостоятельный объект визуального внимания [2; 10].

Возрастает значение портретного начала. Художники уделяют больше внимания индивидуальным особенностям лица, телесности, одежде, украшениям и эмоциональному состоянию персонажа. Женская фигура приобретает визуальную материальность и начинает восприниматься как носитель личного присутствия [1; 10].

Подобные изменения связаны с рядом исторических и культурных факторов. В XIX веке усиливаются контакты Ирана с Европой. Дипломатические отношения, путешествия и развитие торговли способствуют проникновению западных художественных принципов, связанных с реализмом, объёмом и индивидуализированным изображением человека.

Особое влияние оказывает европейская живопись, ориентированная на портретность и передачу внешнего сходства. Художники каджарского периода начинают использовать элементы светотени, объёма и более натуралистической трактовки фигуры. При этом традиционная декоративность персидского искусства полностью не исчезает, а соединяется с новыми принципами изображения.

Важную роль играет и придворная культура каджарского периода. Изображение становится частью системы репрезентации власти, статуса и социальной видимости. Парадные портреты правителей, придворных и женщин дворца формируют новую визуальную среду, в которой возрастает значение индивидуального образа. Одним из наиболее значимых факторов становится появление фотографии. Фотография изменяет сам принцип визуального восприятия, формируя новый тип взгляда. В отличие от классической миниатюры, где взгляд распределён внутри композиционного пространства, фотография создаёт прямой контакт между изображением и зрителем.

Под влиянием фотографии каджарская живопись усиливает фронтальность, внимание к внешнему облику и индивидуальным особенностям фигуры. Женский образ начинает восприниматься не только как часть символической системы, но и как объект непосредственного наблюдения [9, с. 214; 10, с. 73].

Как отмечают Л. Дибба и М. Экхтиар, каджарский портрет становится не только формой придворной репрезентации, но и способом художественного утверждения личности [9]. В результате изображение начинает существовать между символом и репрезентацией, что создаёт внутреннее напряжение, отсутствовавшее в классической персидской миниатюре [2; 10].

Таким образом, трансформация женского образа в каджарском искусстве отражает более глубокие изменения культурного сознания. Происходит постепенный переход от символично-сакральной модели изображения к более индивидуализированному пониманию человека и его визуального присутствия [1; 2; 10].

Научная новизна исследования. Научная новизна данного исследования заключается в разработке интегративного философско-искусствоведческого подхода к анализу женского образа в восточной миниатюре, в рамках которого художественная форма рассматривается не только, как историко-стилистический феномен, но и как отражение изменений визуального, этического и культурного мышления [1, с. 201-205; 2, с. 38-41].

В отличие от традиционных искусствоведческих исследований, сосредоточенных преимущественно на вопросах стиля и художественной эволюции, в данной работе женский образ интерпретируется, как форма трансформации представлений о человеке, личности и визуальном присутствии в культуре исламского Востока [1; 10].

В исследовании впервые в рамках единой аналитической модели сопоставляются:

- символично-композиционная структура классической персидской миниатюры;
- особенности художественного языка Резы Аббаси.

Особое значение имеет применение философских концепций Эммануэля Левинаса и Мишеля Фуко к анализу восточной миниатюры. Использование данных подходов позволяет рассматривать изображение не только как эстетический объект, но и как форму культурной и этической репрезентации [1, с. 198-199; 2; 10].

Выводы. Исследование показало, что женский образ в восточной миниатюре проходит сложную эволюцию от символической духовной формы к более индивидуализированному визуальному присутствию [1; 2; 10].

В классической персидской миниатюре фигура включена в гармоническую композиционную систему и не обладает выраженной индивидуальностью. В творчестве Реза Аббаси усиливается самостоятельность фигуры и значение линии, а в кадjarском искусстве возрастает роль фронтальности, телесности и портретного начала [9]. Новейшие исследования кадjarской визуальности также подчёркивают, что женский портрет становится пространством репрезентации личности и новой модели визуального восприятия человека.

Данная трансформация отражает изменение культурной модели восприятия человека и формирование новой визуальной чувствительности, ориентированной на индивидуальность и присутствие личности в изображении.

Литература:

1. Левинас Э. Тотальность и бесконечность / Э. Левинас. – Гаага: Martinus Nijhoff, 1961.
2. Фуко М. Слова и вещи / М. Фуко. – Нью-Йорк: Vintage Books, 1966.
3. Грубер К. Дж. Визуальная культура эмоций в поздней исламской живописи / К. Дж. Грубер // Дискуссия об образе в исламском искусстве.
4. Кэнби Ш. Р. Персидская живопись / Ш. Р. Кэнби. – Лондон: British Museum Press, 1993.
5. Роксбург Д. Дж. Персидский альбом, 1400–1600: от рассеяния к коллекционированию / Д. Дж. Роксбург. – Нью-Хейвен: Yale University Press, 2005.
6. Уэлч С. К. Королевские персидские рукописи / С. К. Уэлч. – Лондон: Thames & Hudson, 1976.
7. Тайтли Н. Персидская миниатюрная живопись / Н. Тайтли. – Лондон: British Library, 2009.
8. Блэр Ш. С. Искусство и архитектура ислама: 1250–1800 / Ш. С. Блэр, Дж. М. Блум. – Нью-Хейвен: Yale University Press, 1994.
9. Дибба Л. Королевская персидская живопись: эпоха Кадjarов (1785-1925) / Л. Дибба, М. Эхтиар. – Нью-Йорк: Brooklyn Museum of Art, 1998.
10. Белтинг Х. Антропология образов: изображение, медиум, тело / Х. Белтинг. – Принстон: Princeton University Press, 2011.
11. Наджмабади А. Женщины с усами и мужчины без бороды: гендерные и сексуальные тревоги иранской модерности / А. Наджмабади. – Принстон: Princeton University Press, 2022. – С. 118–126.
12. Абуали С. Пространство, взгляд и феминность: репрезентация женщин в архитектурных пространствах персидской миниатюры (от эпохи Тимуридов до Сефевидов): PhD. дис. / С. Абуали. – Университет Аделаиды, 2021. – С. 34–42.

МУГАЛИМДИН БИЛИМ КУРЖУНУНА
КОРЗИНА ЗНАНИЙ УЧИТЕЛЯ
TEACHER'S BASKET OF KNOWLEDGE

Турдугулов Али Турдугулович,
филология илимдеринин доктору, профессор
КЫРГЫЗДЫН БААТЫРДЫК ЭПОСТОРУ ЖАНА “РАМАЯНА”
(көркөм параллелдер)

Фольклор дүйнөнүн бардык элдерине мүнөздүү болгон чыгармачылыктын бир түрү, болгондо да оозеки чыгармачылыктын түрү, ал ушунусу менен уникалдуу. Уникалдуулугу – муундан-муунга оозеки форматта берилип отурган маданий мурас, элдик маданий мурас. Фольклордук тигил же бул чыгарманын конкрет автору болбойт, ал жамааттыкы, элдик, экинчи жагынан, анын варианттары бирөө эмес, көп болушу мүмкүн, бир эле чыгарманын ар ким ар кандай вариантта айта берген...

Кыргыздын майда жанрдагы оозеки чыгармаларынан тартып, улуу эпосторуна чейин кылымдар аралыгында көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болуп, кийинки мезгилдерде гана айтуучунун оозунан кагаз бетине түшүрүлүп, китеп түрүндө басмадан чыгарыла баштады, ошонусу минтип фольклористика илиминин изилдөө объектисине айланып олтурат. Дүйнөнүн башка элдеринин фольклору да так ушундай эле мейкиндик жана мезгилдик формацияларды басып өтүп, тагдыры да жаралуу, калыптануу, өнүгүү эволюциясы да баарыныкы окшош.

“Манас” баатырдык эпосун (үчилтигин) эң алгачкы болуп кара сөз түрүндө Ырамандын ырчы уул деген айтканын билебиз, ал кара сөз түрүндөгү чакан баян болушу мүмкүн, кийин орто кылымдарда аны биринчи болуп Токтогул ырчы ыр формасына салганы да белгилүү, ошентип, эпос форматында кылымдар аралыгында көптөгөн өзгөрүүлөр, а негизгиси, алымча, кошумчалары менен бүгүн бизге жарым миллион ыр сап иретинде жетип олтурат, бул болуп көрбөгөндөй уникалдуу эпикалык көрүнүш...

Жарым миллион ыр сап демекчи, биздин эпос таануу тармагында анын көлөмүнө карап дүйнөнүн башка элдеринин мындай эпосторуна салыштырып, гректердин “Илиадасы” менен “Одиссейинен”, ирандыктардын “Шахнаамэсинен”, финдердин “Калеваласы” менен, индустардын “Махабхаратасы”, “Рамаянасынан” мынча эсе көп (бештен жыйырма эсеге чейин) деп гана салыштырып, ошонубуз менен “Манас” үчилтигинин эпикалык масштабынын ошончолук кенен, ири экендигин айтып жүрөбүз. Тилекке каршы, булардын формасы эмес мазмунундагы окшоштуктар менен ажырымдар, каармандарынын көркөм образдарын типологиялык салыштыруу, темасы менен идеясындагы ажырымдар, тил каражаттарындагы өзгөчөлүктөрдү параллель коюп талдоо иштерин жүргүзүү сыяктуу методологиялык маселелердин али да болсо башы ачылбай келет.

Принцибинде, кыргыздын “Манас” сыяктуу баатырдык эпосторун, асыресе, алтайлыктардын “Жангар”, буряттардын “Гэсер” баатырдык эпосторуна типологиялык салыштыруу жүргүзүп, ал эми индустардын “Махабхаратасы” менен “Рамаянасын” кыргыздын “Эр Төштүк” мифологиялык-баатырдык эпосуна салыштыруу логикага да ылайык келмек. Анткени “Манас”, “Семетей”, “Жангар”, “Гэсер” эпосторунан кескин айырмаланып, “Махабхарата” менен “Рамаяна” эпосторунда мифологиялык мотив басымдуулук кылганы үчүн алар менен “Эр Төштүк” эпосун салыштыруу максатка ылайыктуу болмок. Ошол эле мезгилде үчилтиктин жыйынтыктоочу бөлүмү – “Сейтек” эпосунда да мифологиялык мотивдер көбүрөөк орун алгандыктан, муну да “Рамаяна” менен салыштырууга болот.

Кыргыздын баатырдык эпосторун (алардын ичинен мифологиялык элементтерин) бул ирет биз индустардын ушул сыяктуу эле, бирок кыйла чакан эпосу “*Рамаяна*” менен параллель коюп кароону чечтик. “*Рамаяна*” – санскрит менен айтылган (кийин жазылган) байыркы индуc эпосу, ал түпкүлүгүндө “*Раманын саякаты*” деген аталыш алып жүргөн баатырдык чакан эпос. Анын текстинин автору кыргыздын эпостору сыяктуу эле белгисиз, индуc эли аны бир нече кылымдарды, б.з.ч. VII кылымдан IV кылымга чейинки мезгилди камтып, ошол себептүү анын бир автору болушу да мүмкүн эмес. Ошентсе да биздин Ырамандын ырчы уул, Токтогул ырчы сыяктуу аны алгачкылардан болуп айткан адам бар, ал ысымы уламышка айланып калган Вальмики деген даанышман болгон экен. Айтуучу Ырамандын ырчы уул “*Манастагы*” кырк чоролордун бири катары эпостун окуяларына активдүү катышкан сыяктуу Вальмики да “*Рамаяна*” эпосунда активдүү катышкан каармандардын бири. “*Манастагы*” айрым каармандар сыяктуу, түрк элдеринин эпостору “*Алпамыш*”, “*Огуз каган*”, биздин “*Эр төштүк*”, буряттардын “*Гесэр*”, алтайлыктардын “*Жангар*”, якуттардын “*Нургун баатыр*” сыяктуу эпосторундагы айрым бир каармандар сыяктуу “*Рамаянадагы*” Вальмики да мифологиялык каарман. Ал тээ байыркы, биздин эрага чейинки ведийлердин фольклорундагы Тайттирин-Пратишакхтын окутуучусу, устаты катары эскерилет. Демек, бул эпостун жаралуу эволюциясы алда канча кылымдар мурда пайда болгонунан кабар берет. “*Рамаяна*” байыркы индустардын да, азыркылардын да эң эле популярдуу фольклордук тексти болуп калды. Айрым бир пикирлерге караганда, анын тексти индуизм менен канондук окууларынын эң эле ыйык текстеринин бирине айланган.

Көркөм адабияттын критерийлеринен туруп карасак, “*Рамаяна*”, анын окуялары, сюжеттик курамы менен композициялык түзүмү кызыктуу бир ыр форматындагы романды же повестти элестетип, бирок анын сюжети кептөгөн чыгармалардын сюжети аралаштырылгандай таасир калтырат. “*Рамаянанын*” көлөмү чакан баатырдык эпос дедик, ал болгону 24000 сап ырдан турат (санскрит оригиналында 480000 сөз курамынан туруп, бизге белгилүү “*Махабхаратанын*” төрттөн бир көлөмүн түзөт, ал эми байыркы гректердин “*Илиадасынан*” төрт эсе көптүк кылат. Окуялардын сюжети жети китепке бөлүнүп, ар бири 500 ыр сабынан турат, аларды индустар “*канда*” деп аташты, бул бизче китеп дегенди түшүндүрөт. “*Манас*” сыяктуу кыргыздын баатырдык эпосторунан кескин айырмаланып бул эпостун ыр саптары отуз эки муундан турган метр абалында жайгаштырылып, “*шлока*” деп аталат. Мунун баары адабият, искусство терминдеринин сөздүктөрүндө теориялык маалымат катары берилген чыгар, берилген эмес болсо, берилиши керек.

“*Рамаянанын*” жети китеби төмөнкүчө аталыштарды алып жүрөт: биринчиси – “*Бала-канда*” – башкы каарман Раманын балалык чагы. Мындай сюжеттик линия “*Манастагы*” Манастын балалык чагы дегенден баштап башка элдердин ушул сыяктуу баатырдык эпосторуна окшош. Айталы, азыркы алтайлыктар Жангар баатырынын балалык чагына өзгөчө маани берип айтышкан сыяктуу. Буряттар Гесэр баатырынын да бүтүндөй өмүр баянын эпоско салышкан сыяктуу. Экинчи китеп – “*Айодхья-канда*” – чыгармадагы баш каармандардын бири Айодхьенин хан сарайы тууралуу баян. Үчүнчүсү – “*Аранья-канда*” деп аталып, мында баш каарман Раманын токойдогу жашоосу, андагы алгачкы эрдиктери тууралуу баян кылынат. Бул бала Манастын он эки жаш курагында Опшур дегендин коюн кайтарып жүрүп көрсөткөн алгачкы эрдиктери менен параллел карала турган окуялардын системасын түзөт. Төртүнчү китеп – “*Кишкиндха-канда*” – баш каарман Раманын маймылдардын падышасы Кишкиндха менен ынтымагы, биримдиги тууралуу айтылат. А “*Манаста*” мынчалык мифологиялык же фантастикалык мүнөз күтпөсө да Манас баатырга Алманбеттин келиши, экөөнүн достугу тууралуу баянга окшош. Бешинчи китеп – “*Сундара-канда*” деп аталып, эпостун сюжетинин окуяларынын барып турган чиеленишкен чеги. Анткени Ланка деп аталган аралчаны сүрөттөш үчүн айтуучу мунусун “*Ажайып китеп*” деп атады, ал аралча Равана демондун мекени болмуш. Раманын келинчеги Ситанын уурдап ала качкан демон Равана аны мына ошол жерге алып барып

бекитет, окуялардын чиелениши ушунда. Эстеп көрөлү: “Манастагы” “Көкөтөйдүн ашы – чоң чырдын башы” төгүн болбосо, мына ошондон чоң казаттын болушуна түзүлгөн өбөлгөлөр сыяктуу кульминация параллель каралса болот. Алтынчы китеп – “Юдхаканда” деп аталып, төртүнчү кандадагы окуялар логикалык жактан андан ары улантылып, маймылдардын аскерлери менен демон Равананын аскерлеринин ортосундагы айыгышкан согуш тууралуу баяндалат. Ал согуштун жүрүшүн асыресе, баатыр Манастын колунун кытайлар, ойроттор менен болгон согушун, же болбосо, “Сейтектеги” жалгыз көздүү Сарыбай дөө менен Кайыпчал кызы Куялынын жекеме-жеке согушун салыштырууга болоор эле.

“Рамаяна” эпосунун жыйынтыктоочу, жетинчи китеби – “Уттара-канда” – муну айтуучу өзү деле “жыйынтыктоочу китеп” деп атаптыр. Эпостун окуяларынын чиеленишкен сюжети апогейине жетип, мында акырындап чечиле баштайт.

Эпостун сюжетин учкай саймедирей турган болсок, бул деле түрк тилдүү элдердин кадимки мифологиялык баяндарынан көп айырмаланбайт. Мында индустандагы абалтан белгилүү болгон ыйык Вишнанын муундарынын жетинчиси Раманын (муну да алар Вишна сыяктуу ыйык тутушат) жана анын үч бир тууганы тууралуу, Раманын сүйүктүү аялы Ситаны Ланканын ракшас-падышасы Равана тарабынан уурдалып, ошонусу менен кыянат кылганы тууралуу курч окуялар аркылуу баяндалат. Эпостун баштан-аяк кызыл сызык менен өтүп турган негизги идея – адамзаттын жашоо тиричилигиндеги акыйкаттык менен карасанатайлыктын элдешкис күрөшү, индус элине абалтан белгилүү дхарманын канондорунун карманышы...

Байыркы индус акылман-даанышмандарынын карманган түшүнүктөрү эпосто аллегориялык стилде баяндоо менен турмуштук философиянын айкалышында берилип жүрүп олтурат.

Чыгарманын башкы каармандары: Рама – эпостун баштан-аяк туруктуу катышып отурган баш каарман. Ал өлкөнүн падышасы Кошалы Дашаратхи менен анын улуу аялы (байбичеси) Каушалынин тун уулу. Мунун көркөм чыгарманын каарманы катары мүнөзү, сапат-белгилери идеалдаштырылган абалда берилип, ал акыйкаттуулуктун, тазалыктын символу катары сүрөттөлөт. Атасы дагы бир сүйүктүү жубайы (экинчи аялы) Кайкейинин тилинен чыга албай баласын он төрт жашында болочок бийлик тактысынан баш тарттырып, үйдөн кубалап чыгат. Рама өзү деле буга кайыл болуп макул экендигин билдирет. Мындай көрүнүш, менин пикиримде, кадимки диний түшүнүктөрдөгү (Буддизмдеги) Синкхарта Гаутаманын тагдырын элестетет.

Чыгармадагы экинчи бир башкы каарман – Раманын сүйүктүү аялы, жаш келин – Сита. “Манастагы” Санирабийга (Каныкей) Бухар халифатынын Атемир ханынын кызы же болбосо, Семетейдин колуктусу Айчүрөк Авганистан өлкөсүнүн падышасы Акун хандын кызы болгон сыяктуу ал Джанака өлкөсүнүн падышасынын кызы. Эпосто буга байланыштуу кызыктуу бир легенда айтылат: Сита “кадимки адам сыпатынан башкача төрөлүп, Ыйык Вишнанын аялы Лакшми деп аталган кудай-эненин түспөлүндө болот, ал ошонун карманган идеяларын да карманып жашаган каарман. Эпосто Сита аялзатынын тазалыгын, ыйыктыгын алып жүргөн өзгөчө каарман катары берилген. Аялдык келгени ал Раманы бир нече ирет ар кандай коркунучтардан куткарат. Ырас, биз муну “Манастын” экинчи жана үчүнчү бөлүмдөрүндөгү Айчүрөк менен салыштырууга болот. Айчүрөктүн аккуу түспөлүн кийип аалам аралап учуп жүргөнү, учуп жүрүп өзүнө болочок жар тандашы, күйөөсү Семетейге ок тийип, жарадар болуп кансырап жатып калганын алыстан угуп аккууга айланып учуп келиши, үстүнөн үч аттап, октун денеден ыргып чыгышы сыяктуу эпизоддор менен параллел коё алабыз. Сита Айчүрөк сыяктуу жубайынын жеңилин жерден, оорун колдон алганы үчүн күйөөсү Рама менен тентип жер кезип кетүүгө макул. Алар ошентип жүрүп каргашалуу түндөрдүн биринде Ситаны Ланканын ракшас-падыша Равана уурдап ала качып кетип олтурат. Баатыр Рама муну угаары менен өзүнүн тегерегине

пикирлештерин чогултуп, Равананы өлтүрүп Ситанын туткундан куткарат. Арадан жылдар өтүп Сита Рамага эки уул (Куша, Лава) төрөп берет. Алардын бири атасы Раманын мураскору болуп калышы керек эле... Бирок ага чейин да арада көптөгөн кызыктуу окуялар болуп өтөт.

Эпостогу туруктуу каармандардын дагы бири – Хануман, бул да айтуучу тарабынан идеалдаштырылып, Шива же Рудра кубайынын түспөлүн алып жүргөн адам, ал эрктүү, намыска бекем. Индус легендаларына ылайык ал шамалдын кудайынын тун баласы. Ситаны демондордон куткаруу ишинде Рамага чоң көмөк көрсөткөн ушул Хануман болчу.

Лакшмана – Раманын кичүү иниси, ал агасы үйдөн куулганда аны менен кошо кеткен, агасынын идеяларына бекем берилген каарман. Ал эпосто Шеша жылаанынын түспөлүндө сүрөттөлүп, убадага бекем, чыныгы баатыр каармандын образында сүрөттөлөт. Ар кандай кырсыктардан ал Рама менен Ситаны такай коргоп жүрөт, ушунусу менен достукка, жолдоштукка берилген идеал катары анын образы жагымдуу. Бирок мүнөзүнүн ошончолук жумшактыгынанбы, же кандай, Ракшастардын дубасынан чыга албаган Сита аны да жолдон азгыруу аракетинде болот. Сита муну өз эрки менен эмес, түшүнбөй жасады. Ракшастардын дагы бир демону Марича ошондой абалдан пайдаланып Ситанын синдисси Урмилага үйлөнөт.

Эпостун каармандарынын дагы бири – Бхарата, бул Раманын бир тууганы, Дашаратхинин экинчи уулу. Жогоруда айтылгандай, экинчи аялынын тилинен чыга албай Дашаратха уулу Раманы үйүнөн кетүүгө аргасыз кылганда (Дашаратханын өлүмү да мына ушул себептен болот) Бхарата өз эрки менен бийликтен баш тартып, агасы Раманы издеп жөнөйт. Ал Раманы таап, тактыга олтурууну сунуш кылганда анысы көнбөйт, мында намыстуу бул жигиттер үчүн карманган принцип биринчи планда эле. Бхарата бир тууганынын бут кийимин тронго коюп, элине бийликтин чыныгы ээси Рама экендигин жарыялайт. Өзү болсо болгону анын өкүлү катары гана кызмат өтөөнү чечет. Ошентип, Бхарата эпосто адилеттүүлүктүн идеялы катары сүрөттөлөт.

Равана – Ланка өлкөсүнүн рахша-падышасы. Мына ушунун образы эпостун жанрдык табиятына, анын мифологиялык-баатырдык чыгарма экендигине туура келет. Анын эки капталында ондон жыйырма колу бар. Кокус анын башы кесилсе, ал дароо кайрадан өсүп чыга берет. Кыргыздын мифологиялык баатырдык эпосунун баш каарманы Төштүктүн жаны жезкемпир аярдап катып койгон жерде сакталган сыяктуу анын да жанын табуу кыйын. Ал жараткан кудай Брахмадан өзгөчө бир касиеттерди алган. Алган касиети ушул – аны он миң жыл аралыгында эч ким өлтүрө албайт, жадесе, жараткан кудайдын өзү да, демондор да, ар кандай жырткыч жаныбарлар да аны өлтүрүүгө акысы жок. Бирок легенда ушинтип түзүлгөн – аны кайсыл бир адам гана өлтүрө алат. Мифологиялык мындай каармандын алдында жадесе кудайлар да калтаарып, айласын таппай калышаар эле. Равананы өлтүрүш үчүн жаратуучу Вишна акыры адам түспөлүнө айланып, ага каршы күрөш жүргүзүүчү чечти. Ал бирде Раманын өзү болуп, кээде анын бир тууган инилеринин облигинде жүрдү. Ситаны уурдап ала качып келген демон Равананын Ситаны аялдыкка алуу ниети бар эле, ал ошону үчүнбү, туткунга кармап олтурган айларында бир да ирет кысым көрсөткөн жок, ага каршы күч колдонгон жок. Мында Семетей кайып болуп кеткенден кийин Айчүрөктү аялдыкка алган Кыяздын мамилеси менен салыштырууга болбойт. Ал жадесе Айчүрөктүн баласы Сейтекти өлтүрүүнүн айла-амалдарын кыйла издеди. Мифологиялык легенда болсо да индустардын гумандуу философияны карманганын мына ушундан бил. Ал кордоо, зыян кылуу мындай турсун, Ситаны аяп, өзүнө ынандыруунун кандай гана айласын кылган жок.

Ситаны бошотуу үчүн Раманын токойдон жыйнаган жоокердери менен ракша-падышасы Равананын жоокерлеринин ортосунда согуш окуяларын айтуучу ошончолук аянычтуу абалда сүрөттөгөнүн биз “Манастагы” “көк асаба, кызыл туу, күндүн бети ызычуу”, ак асаба кызыл туу, айдын бети ызычуу” деген саптарынан да көрө алабыз. Согуш

талаасынын абалы айрыкча, кыргыз баатырдык эпосторунда апогейине жеткириле сүрөттөлөрүн таң калуу менен гана айтууга болот.

Оозеки чыгармачылыктагы мифологиялык-эпикалык мүнөз абалтан ар кандай элдердин адабиятынан орун алып келген көрүнүш. Байыркы грек фольклорунан бери скандинавиялыктардын, борбордук Европа элдеринин, батыштан чыгышка, түндүктөн түштүккө карай таркаган бардык элдердин оозеки мурастарынан мифтик-эпикалык катмардын бекем орун алганын көрүүгө болот. Фольклордогу мифологиялык мотив, баатырдык мотив сыяктуу эле түрк тилдүү элдердин адабий мурастарында абдан эле кенен учурап, бекем орун алгандыгын жогоруда айттык. Изилдөөчү А.Жоокаева “Мифические пласты эпоса “Манас” в свете компаративизма” деген изилдөөсүндө оозеки мурастардагы мифологиялык кыртыштын таралыш процессине кенен анализ жасаптыр, анын пикиринде эпостогу айрым мифтик-эпикалык каармандардын аракеттеринен, минген аттарынан да мифтик-жомоктук элементтердин кенен орун алышы мыйзамченемдүү көрүнүш. Эпостордогу баатырлардын минген аттарынын мифтик белгилери демекчи, Саякбайда Коңурбайдын Алгарасы өзгөчө апыртмалуу сүрөттөлөт: эстейли: “Коңурбайдын Кара аты, Капталында канаты, Качан болсо куугунга, Жеткирбеген адаты”.

Көркөм чыгармачылыктагы мифологиялык мотивдерди изилдеген эмгектерде эпостогу жалгыз көздүү алп баатырларды, дөөлөрдү “аримаспалар” деп айтылат. Арима – скифче “бир”, спу – “көз”. Мында сөз болуп жаткан “Рамаяна” эпосундагы көпчүлүк каармандар сыяктуу эле кыргыздын “Манас” үчилтигиндеги жалгыз көздүү дөөлөр Сарыбай, Мадыкан, Малгун, булардын акыркысы айрым варианттарда жалгыз көздүү Макел дөө же Матышкер деп бериле берет. Эпостон эстейли “Малгундун жайын сурасаң, Адамдан башка сөзү бар, Маңдайынан карасаң, Көнөктөй жалгыз көзү бар, Чет Бээжиндин тамы ошол, Жалгыз көздүү каны ошол”.

Фольклористикадагы мифологиянын орду менен маанисин терең изилдеген окумуштуу Е.М.Мелетинскийдин пикири боюнча: “Главным героем в эпосах являются именно мифологический персонаж, на это обычно указывают его чудесное рождение, сила не по годам, магические способности, быстрый рост и так далее. Испытания, в героических эпосах, через которые проходят герои или другие персонажи, архаических мифов, иногда интерпретируются как своеобразные мистериальные “страсти”, страдания, ценой которых герой приобретает силу и мудрость для себя и для человечества” [“Поэтика мифа”, 228 стр.].

Ал эми кыргыз фольклор таануучу профессор К.Абакиров “Манас” эпосунун этникалык картинасына киришүү” деп аталган соңку эмгегинде ушул айтылгандарга окшош бир пикирин айтыптыр, ал мындай дейт: “Мезгилдик жактан алганда мурда болгон, азыр жок; мурда болгон, азыр да бар; мурда болбогон, бирок азыр бар уруулар, элдер менен катар мифтик-фантастикалык, башкача айтканда, болушу мүмкүн эмес этникалык аталыштар учурайт [Караңыз: К.Абакиров “Алтын наал, жез өкчө, Айдаркандын эр Көкчө же “Манас” эпосунун этникалык картинасына киришүү”, 226-б.]. Биздин оюбузча, мунун эпостордогу мифтик-эпикалык каармандардын көркөм сүрөттөлүшү маселесине да түздөн-түз тиешеси бар. Антпесе эпостордун этникалык картинасы ошол каарман, анын эпосто сүрөттөлүш мүнөзү менен тикеден-тике байланыштуу болоору анык иш. К.Абакировдун сөз болуп жаткан илимий-популярдуу очеркинде үчилтиктин ар бир бөлүмдөрүндөгү мифтик-эпикалык каарман гана эмес, окумуштуу андан ары арылап, тереңдеп маселени кыйла кенен карап, мифологиялык-фантастикалык элдер, этностор, уруулар тууралуу кеп кылат. Андан ары окумуштуу баяндос, жетелек, сурук, аят сыяктуу суу астында жашаган элдер, алаткак, жажук-мажук, кайып-калкы, итаалы, китен, көшөңгүр, абай, күбөй кызылдөө, сыйкы, кыштак, тайып, алпын, каз моюл, жетим мурук, суя сыяктуу мифтик-фантастикалык этностордун да учураганы тууралуу кеп кылат. Мунун өзү мифтик-эпикалык каармандын үчилтиктин бардык бөлүмдөрүндө активдүү жашаганынан кабар берет.

Окумуштуунун сөз болуп жаткан эмгегинин эң эле бир алгылыктуу жагын белгилей турган, “...каармандардын кулк-мүнөзүн, кыймыл-аракеттердин, көрүнүштөрдүн табиятын ачып берүүдөгү манасчынын чеберчилиги өзүнчө жана кеңири иликтөөнү талап кылган кардиналдуу маселе...”, - деп жыйынтыктайт.

Жогоруда айтылгандардан төмөнкүдөй корутунду-тыянак чыгарууга болоор эле:

1. Эстеп көрөлү: кыргыз айтуучусу “Манаста” “жарымы жалган, жарымы чын, жаамы журттун көөнү үчүн” деп турмушта боло бербеген апыртмалуулукка жол берсе да андагы окуялар реалдуу турмуштагыдай, уккан кишини ынандыра алат. Ал эми “Семетейде” айтуучу романтикалуулукка алдырып, сентименталдуу сезим менен айтат, ошону үчүн үчилтиктин экинчи бөлүмү лиро-романтикалык мүнөз күтөт деп туралы. Жок, анын жыйынтыктоочу бөлүмү “Сейтекте” ошол апыртмалуулуктан да мифологиялык элементтердин арбын учурашын көрөбүз. Демек, мында кеп болуп жаткан “Рамаянаны” көбүрөөк “Сейтек” менен параллель кароо жөндүү. Мифтик окуялар, мифологиялык каармандар, алардын эпостогу көркөм образдарды да мифологиянын параметрлеринен туруп кароо зарылдыгы келип чыгат.

2. Кыргыздын ондогон эпостору, алардын ичинде “Манас” үчилтиги жаралуу мезгили боюнча индустардын “Махабхарата”, “Рамаяна” эпосторунан кыйла кийин жаралса да булардын ортосунда жалпылыктар болбой койбойт. Анткени булардын баары тең оозеки абалында жаралып, ооздон-оозго өтүп жүрүп байыркылыгын, апыртмалуулугун, мифтик элементтерин, романтикалуулугун, сентименталдуулугун жоготпой айтылып келгендигинде, варианттарынын да көп болгону ушундан.

3. Дээрлик бардык баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон каармандын көркөм образын түзүүдө айтуучу аны реалдуулуктан сырт, өзгөчө бир жан катары сүрөттөгөнү менен кыргыздын эпосторун түрк тилдүү элдердин көбүнө таандык болмуш “Алпамыш”, алтайлыктардын “Жангар”, буряттардын “Гесэр”, өзбектердин “Көр уулу”, якуттардын “Нургун баатыр”, финдердин “Калевала”, индустардын “Махабхарата”, “Рамаяна”, байыркы гректердин “Илиада”, “Одиссей”, Итанын патриот уулу Ахилес баатырын, Трои өлкөсүнүн патриот уулу Гектор баатырын сүрөттөгөн баяндары менен тегиз карап, булардын ортосунан кайсыл бир параллелдерди аныктап алуу ашыкча болбойт. Деген менен, булар өзүнчө сөз кылуунун, өзүнчө изилдөөнүн объектиси болот окшойт...

РЕЦЕНЗИЯ, ЧЫГАРМАЧЫЛЫК БЕЙНЕ
РЕЦЕНЗИЯ, ТВОРЧЕСКИЙ ОБРАЗ
REVIEW, CREATIVE IMAGE

ЭЛ СЫЙЛАГАН ИНСАН:
жетекчилик жүк менен адабий мурасты айкалыштырган
Жакшылык Кожалиевдин бейнеси

Ар бир аймактын тарыхында өзүнүн ак эмгеги, калыстыгы жана адамдык бийик наркы менен элдин эсинде өчпөс из калтырган инсандар болот. Мына ошондой журт сыйлаган инсандардын бири - өмүрүнүн жарымын партиялык-чарбалык жооптуу кызматтарга, эл башкаруу ишине жумшаса, калган бөлүгүн туулуп-өскөн Тогуз-Торо аймагынын руханий казынасын байытууга, анын санжырасы менен тарыхын поэзия тилине салууга арнаган Кожалы уулу Жакшылык (Жакаш ата) эле. Ал жетекчилик кызматтарда тактыгы, чарбалык иштерде уюштуруучулук таланты менен таанылса, өмүрүнүн соңку жылдарында нукура поэзия жыттанган граждандык жана философиялык лирикасы жана тарыхый дастандары аркылуу коомчулукка такшалып калган чыгармачыл инсан катары таанылды.

Демек, мында Кожалиев Жакшылыктын коомдук ишмердүүлүгүн гана эмес, анын бизге таштап кеткен улуттук духка сугарылган көлөмдүү эки китебинин маанисин ачуу милдети турат. Ошону менен бирге, бул асыл инсандын жаркын элесине арналган бир тууган иниси Жумгалбектин жана күйөө баласы Токтосундун жүрөк титиреткен эскерүү ырлары аркылуу улуу инсандын үй-бүлөлүк, адамдык асыл сапаттарына дагы бир жолу саякат жасайбыз.

Бейне. Кожалы уулу Жакшылыктын элине сиңирген эмгеги (агрономдуктан баштап, жетекчилик кызматтарга чейинки жолу). Кожалы уулу Жакшылык 1939-жылы Тогуз-Торо районундагы Чет-булак айылында жарыка келген. Атасы Турганбай Кожалиев республикага белгилүү инсандардын бири болгон. Жакшылык (эл ичинде Жакаш деген ысым менен белгилүү) өзү кичинесинен зирек чыгып, мектептен баштап эле адабий ийримдерге катышкан. 1956-жылы орто мектепти артыкчылык аттестаты менен бүтүргөн. Эмгек жолун Кыргыз мамлекеттик айыл чарба институтун ийгиликтүү аяктагандан кийин, агрономдуктан баштаган. 1963-1966-жж. Ак-Талаа районунун Жданов колхозунун башкы агроному; 1966-1969-жж. Тогуз-Торо районунун Ленин колхозунун башкы агроному. 1969-1970 ж. Тогуз-Торо районунун Бирдик колхозунун парткому; 1972-1974жж. Облустук партия комитети Алма-Атадагы жогорку партиялык мектепти ийгиликтүү бүтүргөндөн кийин Тогуз-Торо районунун партиялык комитетинде инструктор болуп иштеген. 1977-жылы Тогуз-Торо районунун Кызыл-Жылдыз (азыркы Каргалык айыл өкмөтү) колхозунда колхоздун башкармалыгынын башчысы болуп иштеген. 1985-1987-жж. Москвадан профсоюз уюму боюнча курсун окуп келип, профсоюз уюмунда үзүрлүү эмгектенген.

Ошентип, Жакшылык атабыз ар кандай жооптуу кызматтарда иштеп, ак эмгеги менен колхоздун башкармалыгына чейин көтөрүлгөн. Кожалы уулу Жакшылык 2004-жылы 20-июнда 65 жашында жарыкчылык менен коштошкон. Атанын артында анын изин өчүрбөй жолун улоочу 3 уул, 4 кыз, 24 небере, 12 чебери, 2 кыбырасы калды.

Адабий мурас жана Тогуз-Торо энциклопедиясы. Анын алгачкы «Тогуз-Тором – жүрөк толгоом» китеби, тарыхый-санжыралык мааниси жана Нурпаис Жаркынбайдын баасы. Жакшылык ата өзүнүн сөзүндө “Чарбалык иштер менен алектенип жүрүп, адабий-чыгармачылык шыгым учурунда өнүкпөй калыптыр” - дейт. 1985-жылдан баштап гана алгачкы чыгармалары райондук, областык жана республикалык басмаларда жарык көрө баштаган (“Алтын тойду өткөрсөк”, “Ак калдырган көпөлөк”, “Саймалы Таш” ж.б.). Кожалы уулу Жакшылыктын негизги чыгармачылык жолу, оорусуна байланыштуу өз

ыктыяры менен жетекчилик кызматтан кеткенден кийинки жылдан (1987-ж.) башталган. Автордун кол жазмаларында ар кандай темадагы чыгармалары жана жыйнаган көлөмдүү материалдары (“Тобок алп”, “Ажынын ашы”, “Байыркынын тарыхы”, “Кыргыз санжырасы” ж.б.) тилекке каршы, жарык көрбөй калды. Убагында ал өз эл-жеринин кооздугун көркөмдөп жазуу сунушу менен белгилүү кыргыз акындарына, асыресе С.Жусуевге, Б.Сарногоевге, М.Жангазиевге, Н.Жүндүбаевага, О.Султановго жана Т.Касымбековго жолугушууларда көп элдин атынан кайрылган. Бирок өтүнүч аткарылбаган соң, өзү белсенип киришкен.

Жакаш атанын үзүрлүү эмгегинен жаралган алгачкы “Тогуз-тором жүрөк толгоом” аталыштагы китеби окурмандарга 1996-жылы сунушталган. Китептин баш сөзүн Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, акын Нурпаис Жаркынбай жазган (ыраазычылык).

Нурпаис атабыз минтип баштайт: “Ырасында эле Тогуз-Торо аймагында мен өзүм үч жыл жашагам, 1952-53-жылдарда Казарман орто мектебинде окугам. Кайсы бир жылы классташ курбум Мелис Мокеевдин үйүнө атайын үй-бүлөм менен барып, балалык кездеримди Нарын дарыясынын жээгинен, Дүпкүрдүн оозунан кайрадан көз алдыма элестеткем. Ошол кезде эле Жылаңач Бугу тоосуна эл сыйынчу. Алыстан альпинисттер келиптир, тоонун чокусуна чыга албай, кыян-сел жүрүп, кайра кайтышыптыр” - деген каншаар сөздөрдү бала болсок да угуп калчубуз деп эскерет.

Ошентип, Нурпаис агабыз кол жазманы окуп бергенге чын ыкласы менен кабыл алып, автордун негизги ой-пикирлерине макул болуп ак жол каалаган. Чындыгында, мындай баяндоо түрүндөгү чыгармалар эч жерде жарык көрө элек десек жаңылышпайбыз. Китепке кирген ырлар, дастандар мазмундуулугу жана сөз боёгуна канык экендигин окуп чыккан адам гана баамдай алат.

Жакшылык Кожалиевдин “Тогуз-Тором-жүрөк толгоом” дастаны “Маарьдын 1600 жылдары” жазып кеткен:

“Бабалар үзбөй улап жолду-жолго,

Өзүнөн из калтырат жондон-жонго.

Дүйнөдөн көзү өтсө да алда небак,

Урпагын баскан изи салат ойго.

Жол салган оңдон-солго, солдон-оңго,

Адамдын асылдыгы шондо экен го”, – деп башталат. Дастанды окуй баштагандан эле автордун сүйүүсүнүн өз жерине өтө тереңдигин, баамчылдыгын, сөз байлыгынын кенендигин байкоого болот. Жыйырма үч бетке Тогуз-Торо элинин тарыхын, салт, үрп-адаттарын, жеринин байлыгын, келечегин батырган десе болот.

Ага улай кичи-дастандардан: “Байманбет балбан” дастаны кеңири орун алганын айтууга болот. “Качкы дөө”, “Ат үстүндө кармашуу”, “Эки мерген өнөрү” райондогу легенда болуп калган адамдар жөнүндө болсо, “Каначуу”, “Саймал таш” жаратылыш сырлары жөнүндө баяндалат. Изилдөөчүлөр бул дастандарды кыргыздын спорт тарыхын, элдик баатыр образын жана санжыралык маалыматтарды сактап калган чыгарма катары белгилешет.

“Тогуз-Тором-жүрөк толгоом” китебинин артыкчылыктары:

Тарыхый баалуулугу. Автор эл арасындагы уламыштарды, санжыраларды жана окуяларды поэтикалык формада сактап калган. Бул эмгек Тогуз-Торо аймагынын өткөн турмушун түшүнүүгө жардам берет.

Улуттук духтун күчтүүлүгү - Китепте кыргыз элинин каада-салты, балбандык өнөрү, ат чабыш, эрдик, намыс темалары кеңири берилет.

Поэтикалык тили — Ырлар жана дастандар элдик тилге жакын, образдуу жана угумдуу жазылган. Айрыкча эпикалык сүрөттөөлөрү күчтүү.

Санжыра менен адабияттын айкалышы. Автор жөн гана акын эмес, санжырачы катары да көрүнөт. Ошондуктан китепте көркөм чыгарма менен тарыхый маалымат аралаш берилген.

Адабий өзгөчөлүгү. Кожалы уулу Жакшылык көбүнчө элдик айтууга жакын стилди колдонот. Анын чыгармаларында эпикалык кеңдик, макал-лакапка окшогон ой жүгүртүү жана мундуу лирика айкалышат. Жалпылап айтканда, бул китепти:

- тарыхый-санжыралык поэзиянын үлгүсү;
- Тогуз-Торо аймагынын руханий энциклопедиясы;
- улуттук эстутумду сактаган көркөм эмгек деп баалоого болот.

Философиялык лирика дүйнөсү. Экинчи китеби «Ойлордун түрмөгүндө кыялданып», Али Турдугуловдун пикири жана табият, өмүр тууралуу ырлары. Жакаш атанын экинчи көлөмдүү **“Ойлордун түрмөгүндө кыялданып”** эмгегинде - акындык ой жүгүртүү, ички сезим, адамдык баалуулуктар жана улуттук дүйнө тааным чагылдырылган поэтикалык жыйнак. Китепте автордун турмуш тууралуу философиялык ойлору, адамдын ички дүйнөсү, сүйүү, мекен, убакыт, жашоо маңызы сыяктуу темалар көркөм образдар аркылуу берилет.

Автор Кожалиев Жакшылык ырларында жөнөкөй сөздөр менен терең маанини жеткирүүгө аракет кылат. Жыйнактын аталышы эле: **«Ойлордун түрмөгүндө кыялданып»** - адамдын ой агымы, кыял дүйнөсү жана руханий изденүүсү тууралуу экенин көрсөтүп турат. Китептеги ырлар көбүнчө лирикалык-философиялык мүнөзгө ээ. Чындыгында бул эмгек биринчи китептин уландысы десе болот. Бул китеп 2004-жылы жарыкка чыккан. Тилеке каршы бул китебин автор көрбөй калды, бирок калың эл арасында, балдары, туугандары тарабынан кеңири жайылтылды.

Автордун экинчи китеби, Омар Хаямдын:

*Бул дүйнөдө терең сырдуу ар ишке,
Кабары жок оо татына наристе.
Төрт нерсе айтам: билсең алар өзүңсүң,*

Адам жсырткыч, тажаал жана наристе, - деп башталат. Анда ойлору, кыялдандуулары менен катар өмүр, өлүм, жашоо кумары, кыял-жорук, пейил, ынтымак-ырашкерлик, мүдөө-максат, түбөлүктүүлүк сыяктуу абстракттуу ой-жүгүртүүнүн түшүмү болгон түшүнүктөр камтылган.

Адегенде эле акындын ыры жан-дүйнөнү титиреткен, толкунданткан, сезимдерди ойготкон чыныгы кыргыздын сөздөрү менен башталат.

*Таңкы үрүл, бүлбүл заакым шоолаланып,
Бийиктен торгой сайрайт канат кагып.
Айлана тунжураган теребелден,
Козголот тиричилик кыймыл алып.
Ал кыймыл коштоосунда көңүл ачык,
Уйкудан ойгоном мен боюм жазып.
Тиктеймин тоолорумду мөңгү баскан,*

Ойлордун түрмөгүндө кыялданып... (“Таңкы үрүл” ырынан)

Акындын туулуп өскөн жери, анын ыйыктыгын даңазалаган ырлары, ата-эне, бир тууган боордошторуна, замандаштарына арналган ырлары окурмандардын көңүлүн бурат.

Канткен менен накта поэзия жыттанган, акындын бийик таланттарына жооп берген ырларын чекеден саноого болот, буга “Мезгил”, “Өксүтүп, кусалантып, муңкандырып”, “Өмүрлөшүм-сырдашым”, “Алтын тойду өткөрсөк”, “Назданткан сенин фонем жытың менен”, “Мээрим төккөн жылуулугун сагынтып”, “Байкасам турмуш жолу татаал тура” сыяктуу дагы толуп жаткан ырларды кошууга болот. “Айрыкча жыйнактагы “Жол энеси из болот” өзгөчө таасир калтырат дейт баш сөзүн жазган филология илимдеринин доктору, профессор Али Турдугулов. Мындагы философия узун турмуштан, андагы биздин

милдеттин ыйыктыгы баса белгиленет. Ата –бабаларыбыз улап келген ошол жол, автордун чыгармачылыгына жар болсун”, - дейт А.Турдугулов.

Ырас, Жакшылык атабыздын “Жолдор өчсө ал жерде кыймыл токтойт” – деген сөзү ар бир адамды ойлондурбай койбойт.

Автордун “Ойлордун түрмөгүндө кыялданып” китептин негизги өзгөчөлүктөрү, анын:

- *Философиялык тереңдиги* — жашоо, тагдыр, адамдык нарк тууралуу ой жүгүртүүлөр көп кездешет.
- *Лирикалык маанай* — автордун ички сезими, кыялдары жана толгонуулары ачык берилет.
- *Улуттук дух* — кыргыз элинин дүйнө тааным, сөз маданияты жана образдуу ой жүгүртүүсү байкалат.
- *Тил көркөмдүгү* — салыштыруу, метафора, эпитет сыяктуу көркөм каражаттар ийгиликтүү колдонулган.

Китептеги ырларда төмөнкү темалар басымдуу орунду ээлейт:

- адам жана коом;
- сүйүү жана сагыныч;
- өмүрдүн өтмөлүүлүгү;
- табият менен адам байланышы;
- руханий тазалык жана адеп-ахлак.

Көркөм өзгөчөлүгү. Автордун поэзиясында образдуулук күчтүү. Айрым ырларда символикалык маанидеги сөз айкаштары колдонулуп, окурманды ой жүгүртүүгө түртөт. Ыр саптары көбүнчө жай, мундуу, бирок терең эмоциялуу интонация менен берилет.

Бул китеп поэзия сүйүүчүлөргө, айрыкча философиялык жана ойчул лириканы жактырган окурмандарга кызыктуу болот. Автор адамдын жан дүйнөсүн, турмуштун маңызын жана ички сезимдерин көркөм тил менен жеткирүүгө аракет кылган.

Бир туугандын күйүтү. Иниси Жумгалбектин жүрөктөн чыккан эскерүүсү. Макаламдын аягында Кожалы уулу Жакшылыкты бир тууган иниси Турганбаев Жумгалбектин агасы өтүп кеткенден кийинки кереметтүү жүрөк титиреткен сөздөр менен жазылган эскерүүсүн өзгөрүүсүз келтирүүнү туура көрдүм: *“Тогуз-Торо районунун эли ишенген мыкты адамдардын бири, партиялык чарбалык кызматтарда бүт өмүрүн арнаган, элине калыс, туура сөз сүйлөгөн адамды, таш боор ажал көп сыркоодон кийин элинин кайгырып, ага –тууган, балдарынын, ыйлаганына зарлаганына карабай биздин арабыздан, эл-жерин мактап жазган өзүнүн туулуп өскөн жеринин сулуулугуна ыр аркылуу жердешилерине жазылган ой тилегин толук бере албай «Тогуз-Тором – жүрөк толгоом», «Ойлордун түрмөгүндө кыялданган» боюнча фонтандай атылып чыккан түгөнгүс, соолугус сүйүү, сулуулук, насаат сөздөрүнө, санжырга, поэмалык ырларын толук бере албай ичине алып кетти.*

Эх чиркин, убакыт деген кандай шашат. Билинбестен бир жыл өтүп кеткени сезилбей калды. Керилген өңдүү-түстүү, сүйлөгөн сөзүнө эли ишенген инсандын келбети таш эстеликтин бетине, жасалбай калган ишине, өкүнүчү бардай, барган кишини телмирип тиктеп турган ким болсо дагы жердешилеринин зейнин кейитет. Чиркин, ажал деген кары-жашка карабай алып кете бергени, эли эстерлик из калтырган. Жердешилеринин оозунан түшпө айтып турган жасаган иштери, тазалыгы, артынан сөз ээрчитпей таза иштегени, бул адамдын бул дүйнөдөн армансыз өтүп кетти. Эх жараткан, кимде арман болоор эле. Жакшылык агалардай артында калтырган эли айтарлык иши бар, жашоосун улаганга бир-тууган балдар кыздары, өзү жасай албаган ишин аягына чыгарат деп ойлойбуз.

Агамдын жаркын элесине, төмөнкү ыр саптарды арнаймын”.

Иниси Жумгалбектин жазган эскерүүсүнөн:

Кыйылды гүл сабагынан үзүлүп,
Өчтү өңү гүлдөп турган бакчандын.
Бизди таштап алып кетти шум ажал,
Эч укпастан суранганын балдардын.

Күндө укчу акыл сөзүң ким айтат,
Көчүп барат таянаар тоо, теребел.
Жалгыз таштап менден эмне тажадың,
Эми кимди ага кылам акыл бер.

Келишимдүү келбетинди сактадың,
Ооруң кыйнап турса шайың кетирип.
Жакшы сөзүң аябадың туугандан,
Акыл кебиң айтып турдуң жеткирип.

Жазбай калган ыр саптарың улайын,
Жазам ишиң, элиң үчүн иштеген.
Бүтпөй калган ыр саптарың курайын,
Соолуганча ыр булагы өзүмдөн.

4. Урпактардын эсинде. Жакшылык Кожогуловдун күйөө баласы

Токтосундун эскерүүсү: (үй-бүлөлүк элестер жана корутунду иретинде босун).
«Жакшылык атанын кол жазмаларын терип, басмага даярдоо милдети мага (күйөө баласы Токтосунга) буюргандыктан, анын чыгармачылык деми мага да таасир этти окшойт. Ага чейин алгылыктуу ыр жазып көргөн эмесмин. Төмөндөгү эскерүү саптары ушул улуу инсанга болгон терең урматымдан улам жаралды».

Жата берип талыды деп кош капталым
Кээде улап, унут калган ыр саптарын.
Эриккенде балдар менен шахмат ойноп,
Көпкө унутуп калаар эле ооруганын.
Илимби, же саясаттан сөз болгондо,
Чарчатуучу эч жеңилбей элдин баарын.

Эркелетчү кызын: «Гүлзат, Салтанат,
Чоңойгула эрте дечүү эле батыраак.
Сүйлөп, ырдап баскандарын бир көрсөм,
Таятаңар болоор дечү көөнү шат»,
Ийгилигин көргөндө азыр алардын,
Сүйүнгөндөн кетмек окшойт чачырап.

Жып-жыпоня, Айым- жүрөк кызым деп,
Эзилгенде ыр чыгарчу саптан –сап.
Султандарга арнап эгер ыр жазганда,
Барактары атабыздын жетпей калмак.
Боолголоп оюн улап айтпай калган,
Кеп кылалы тамаша-чын азыноолак.

Барактасак андан ары ыр дептерин,
Бутагым деп жакшы көрчү Жумгалбегин,

Уулдардын аксакалы үч баладан,
Жан адамга теңечүү эмес Чоробегин.
«Чоң атадан тарбия алган эр көкүрөк,
Бакса баарын багат»-дечү, Майрамбегим,
«Өз айтканын жанга бербей өзүмө окшош,
Тентегирээк чыкты»- дечү Адилбегим... (“Балдарына”)

Кыздарыңын жакшы көрөм ар бириңин,
Каалаганын басып өтөт Айгеримим.
Ар тараптуу өнөргө шык бул неберем,
Элжиреймин көрсөм ырдап, бийлегенин.
Күлүп койсо жарк эткени Айгүлүмдөй,
Жан жай алат табылгандай издегеним.
«Изи бар»-дейт, кызы болсо кыргызымда,
Жөлөк болсун Теңдик, Жанат инилериң». (“Айгеримге”)

Сүйүп чексиз, ага-тууган, элди, жерди,
Аттиң канттик атакебиз эрте кетти.
Көр оокаттын чыры менен алек болуп,
Барктабадык айткан деген бизге кепти.
Белди байлап уул-кыздар, бир туугандар,
Ойлонолу алдыдагы келечекти.

Акылга биз кеч келип, атабызды эстедик,
Алгылыктуу кеп-сөзүн убагында сезбедик.
Жыйырма эки жыл өтүптүр андан бери,
Жаткансыйбыз күндү эптеп өткөрүп.
Атаны ээрчип кетти жубайы, кыздары,
Бата тилеп туралы жылда эскерип. (“Баарыбызга”)

Бул эскерүү Кожалиев Жакшылыктын өмүр баянынан, жашоо-турмушунан, өтөгөн кызматтарынан сырткары ачылбай кеткен ар тараптуу таланттарынан, бизге таштап кеткен эки эмгегинин негизинде азыноолак кеп кылдык жана бир тууган иниси Жумгалбектин жана күйө баласы Токтосундун эскерүүлөрү келтирилди.

Жыйынтыктап жатып акын, жазуучу, драматург, котормочу жана коомдук ишмер Аалы Токомбаевдин (Балка) адабий журтчулукка гана эмес жалпы коомчулукка белгилүү болуп калган таамай айтылган сөзүн келтирүүнү туура көрүп турамын: “Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин...”. Ырас, Өмүрү өткөндөн кийин анын эмгегин эскерилип, урмат-сыйга айланган инсандар кыргызда оголе көп, ошолордун бири коомдук ишмер жана акын Жакшылык Кожоголов деп туралы... Жараткан жаткан жерин жайлуу кылып, калган өмүрүн балдарына, неберелерине берсин!..

Атанаев Токтосун Бегалиевич,
биология илимдеринин кандидаты,
профессор, И.Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университети

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PRE-SCHOOL EDUCATION

1. **Кутманалиева Д.О., Мамбетакунов У.Э.** МЕКТЕП ЖАШЫНА ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДА СОЦИАЛДЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ
Кутманалиева Д.О., Мамбетакунов У.Э. ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
Kutmanaliev D.O., Mambetkunov U.E. DEVELOPING SOCIAL COMPETENCE IN PRESCHOOL CHILDREN 3
2. **Жуматаева А.С.** МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮ: КОНКРЕТТҮҮ ЫКМАЛАРДЫ ИШКЕ АШЫРУУ
Жуматаева А.С. ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ: КОНКРЕТНЫЕ ПОДХОДЫ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ 9
Zhumatayeva A.S. THE BIBLE TEACHES THAT THE BIBLE IS THE WORD OF GOD , AND THAT IT IS THE INSPIRED WORD OF GOD
3. **Жузубалиева Т.О.** МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫ УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРГА ТАРБИЯЛООНУН ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
Жузубалиева Т.О. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ДУХЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ 16
Zhuzubaliev T.O. SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND ETHNOPEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF EDUCATING PRESCHOOL CHILDREN IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES
4. **Куштарбек кызы Элизат** ЭРТЕ БАЛАЛЫК МЕЗГИЛДЕГИ БАЛАНЫН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АТА-ЭНЕНИН РОЛУ
Куштарбек кызы Элизат, РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В РАЗВИТИИ РЕБЁНКА РАННЕГО ВОЗРАСТА 23
Kushtarbek kzy Elizat, THE ROLE OF PARENTS IN EARLY CHILDHOOD DEVELOPMENT
5. **Сейдакматова Э.Б., Гапарова А.Э.** МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН КЕБИНДЕГИ КЕМЧИЛИКТЕРДИ ЖОЮУДАГЫ ҮЙ- БҮЛӨНҮН РОЛУ
Сейдакматова Э.Б., Гапарова А.Э. ПРИЧИНЫ РЕЧЕВОГО РАССТРОЙСТВО У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА И РОЛЬ СЕМЬИ В ИХ КОРРЕКЦИИ 28
Seydakmatova E.B., Gaparova A.E. CAUSES OF DISORDERS IN PRESCHOOL CHILDREN AND THE ROLE OF THE FAMILY IN THEIR CORRECTION
6. **Сакиева С.С., Мокуева Н.Ш., Абдихамова С.А.** АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ОКУУЧУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
Сакиева С.С., Мокуева Н.Ш., Абдихамова С.А. ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ 35
Sakieva S.S., Mokueva N.S., Abdikhamova S.A. TECHNOLOGY FOR FORMING STUDENTS' CREATIVE COMPETENCE IN LITERARY READING CLASSES
7. **Сакиева С.С., Асаналиева М.М., Намазбекова Б.** АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА МАЗМУНДУК БАГЫТТАР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
Сакиева С.С., Асаналиева М.М., Намазбекова Б. ТЕХНОЛОГИИ РАБОТЫ С СОДЕРЖАТЕЛЬНЫМИ НАПРАВЛЕНИЯМИ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ 41
Sakieva S.S., Asanaliev M.M., Namazbekova B. TECHNOLOGIES FOR WORKING WITH CONTENT-BASED DIRECTIONS IN LITERARY READING LESSONS
8. **Осмоналиева С.Ч., Сакиева С.С., Момуналиева Ж.** АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ОКУРМАНДЫК САБАТТУУЛУКТУ КАЛЫПТАНДЫРУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ
Осмоналиева С.Ч., Сакиева С.С., Момуналиева Ж. ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ 47

- Osmonalieva S.Ch., Sakieva S.S., Momunalieva Zh.** TECHNOLOGY OF FORMING READING LITERACY IN LITERARY READING LESSONS
9. **Калдыбаев С.К., Ынтымак кызы Адиля** ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ СЕСТРИНСКОГО ДЕЛА
Калдыбаев С. К., Ынтымак кызы Адил МЕДАЙЫМ АДИСТЕРИНИН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ТҮЗҮМҮ
Kaldybaev S.K., Yntymak kyzy Adil THE CONCEPT AND STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF NURSING SPECIALISTS 52
- ОБЗОРДУК МАКАЛА**
ОБЗОРНАЯ СТАТЬЯ
REVIEW ARTICLE
10. **Абакиров К.А., Орозбек кызы Элнура**, “СЕЙТЕК” ЭПОСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ: АДАБИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ОБЗОР 61
Абакирова К.А., Орозбек кызы Эльнура, ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПОСА “СЕЙТЕК”: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР
Abakirova K.A., Orozbek kyzy Elnura, FROM THE HISTORY OF RESEARCH OF THE EPIC “SEYTEK”: A LITERATURE REVIEW
- ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY
11. **Бешкемпирова А. И.**, НУРЛАН КАЛЫБЕКОВДУН ПОЭТИКАЛЫК ТИЛИНДЕ СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК КАТМАРЛАРЫ 68
Бешкемпирова А. И., СЕМАНТИЧЕСКИЕ СЛОИ СЛОВ В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ НУРЛАНА КАЛЫБЕКОВА
Beshkempirova A. I., SEMANTIC LAYERS OF WORDS IN THE POETIC LANGUAGE OF N. KALYBEKOV
12. **Баймырзаев Б.А.**, А. ОСМОНОВДУН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИ – СЫНЧЫ С.ЖИГИТОВДУН КӨЗ КАРАШЫНДА 75
Баймырзаев Б.А., ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО А. ОСМОНОВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КРИТИКА С. ЖИГИТОВА
Baimurzaev B.A., THE POETIC MASTERY OF A. OSMONOV ACCORDING TO CRITIC S. ZHIGITOV
13. **Сатыбеков М.Э.**, ААЛЫ ТОКОМБАЕВ – ЗАМАН КҮҮСҮНДӨГҮ ИНСАН (акындын коомдук ишмердүүлүгү) 82
Сатыбеков М.Э., ААЛЫ ТОКОМБАЕВ – ЛИЧНОСТЬ В РИТМЕ ЭПОХИ (общественная деятельность поэта)
Satybekov M.E., AALY TOKOMBAEV – A FIGURE IN THE RHYTHM OF THE EPOCH (the poets public activity)
14. **Молдалиева Г.Ж.**, АБАК ТЕМАСЫ ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА 87
Молдалиева Г.Ж., ТЮРЕМНАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ ААЛЫ ТОКОМБАЕВА
Moldalieva G.Zh., THE THEME OF IMPRISONMENT IN AALY TOKOMBAEV’S WORKS
- ЖУРНАЛИСТИКА**
JOURNALISM
15. **Есенкалык кызы Алиман**, УТРКНЫН “АЛТЫН КАЗЫНА” ФОНДУНА “МАНАС” ЭПОСУН ЖАЗДЫРУУ ЖАНА “ЖАНДУУ ЭПОСТУН” МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРДҮН ӨНҮГҮШҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 93
Есенкалык кызы Алиман, ЗАПИСЬ ЭПОСА «МАНАС» В ФОНД «АЛТЫН КАЗЫНА» УТРК И ВЛИЯНИЕ «ЖИВОГО ЭПОСА» НА РАЗВИТИЕ МАНАСЧЕСКОГО ИСКУССТВА
Esenkalyk kyzy Aliman, THE RECORDING OF THE EPIC “MANAS” FOR THE UTRK “ALTYN KAZYNA” FUND AND THE INFLUENCE OF THE “LIVING EPIC” ON THE DEVELOPMENT OF THE MANASCHI ART
- СОЦИОЛОГИЯ**
SOCIOLOGY
16. **Болпонова А.Б., Алмазбек уулу Айбек**, ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ДЕПУТАТОВ МЕСТНЫХ КЕНЕШЕЙ: ПУТИ РЕФОРМИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 102
Болпонова А.Б., Алмазбек уулу Айбек, ЖЕРГИЛИКТҮҮ КЕҢЕШТЕРДИН ДЕПУТАТТАРЫНЫН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУНУН УЮШТУРУУ- 130

УКУКТУК МЕХАНИЗМДЕРИ: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА
РЕФОРМА ЖОЛДОРУ

Bolponova A.B., Almazbek uulu Aybek, ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS
FOR PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF LOCAL KENESH DEPUTIES: REFORM
PATHWAYS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

17. **Гашимова Ж.**, РОЛЬ ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЕ В
КОНТЕКСТЕ ЭТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ: ОТ ДУХОВНОЙ ФОРМЫ К
ВИЗУАЛЬНОМУ ПРИСУТСТВИЮ

Гашимова Ж., ЭТИКАЛЫК ТАРБИЯ КОНТЕКСТИНДЕ ЧЫГЫШ

110

МИНИАТЮРАСЫНДАГЫ АЯЛ ОБРАЗЫНЫН РОЛУ: РУХАНИЙ ФОРМАДАН
ВИЗУАЛДЫК КАТЫШУУГА ЧЕЙИН

Hashimova J., THE ROLE OF THE FEMALE IMAGE IN EASTERN MINIATURE ART IN
THE CONTEXT OF ETHICAL EDUCATION: FROM SPIRITUAL FORM TO VISUAL
PRESENCE

МУГАЛИМДИН БИЛИМ КУРЖУНУНА

КОРЗИНА ЗНАНИЙ УЧИТЕЛЯ

TEACHER'S BASKET OF KNOWLEDGE

18. **Турдугулов Али Турдугулович**, КЫРГЫЗДЫН БААТЫРДЫК ЭПОСТОРУ ЖАНА
“РАМАЯНА” (көркөм параллелдер)

117

РЕЦЕНЗИЯ, ЧЫГАРМАЧЫЛЫК БЕЙНЕ

РЕЦЕНЗИЯ, ТВОРЧЕСКИЙ ОБРАЗ

REVIEW, CREATIVE IMAGE

19. **Атанаев Токтосун Бегалиевич**, ЭЛ СЫЙЛАГАН ИНСАН: жетекчилик жүк менен адабий
мурасты айкалыштырган Жакшылык Кожалиевдин бейнеси

123

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
“Кут Билим” медиа борбору**

Директор: Чекиров К.А.

Директордун орун басары: Сулайманов М.

Баш редактор: Кийизбаева Ч.К..

Кол жазмалар кайтарылып берилбейт.

Терүүгө берилди: 28.06.2026
Форматы 60x84 1/16
Шарттуу басма: 8 учеттук басма
Заказ:
Нускасы: 300

Басууга кол коюлду: 30.06.2026
Кагаз типогр. 6

Редакциянын дареги:

Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү 62, 2-кабат. 1/32-бөлмө.
Эл. дарек: elagartuu42@gmail.com
«Эл агартуу» журналынын расмий сайты: www.elagartuu.site.kg
Бишкек шаары, А. Орозбеков көчөсү 44, “Алтын тамга” басмаканасы